

155. évfolyam (2021) | 1. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Frank Tibor

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Bácsyati Dániel, Bartha Ákos, Csukovits Enikő, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
155. évfolyam (2021) 1. szám

Szerkesztőbizottság:

Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, Földes György, Gecsényi Lajos,
Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Klaniczay Gábor, Kövér György,
Krász Lilla, Lévai Csaba, Molnár Antal, Orosz István, Pál Judit, Pálffy Géza, Papp Klára,
Pók Attila, Rainer M. János, Romsics Ignác, Sajti Enikő, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna,
Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (UK),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Teszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:

Reményi József Tamás

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

A MAGYAR ÁLLAMISÁG FORDULÓPONTJAI

- Székelly Tamás*: A kiegyezés mint biztonsági játszma.
A dualizmus kora biztonságtörténeti perspektívából..... 5
- Egry Gábor – Izsák Anikó Borbála*: A városi hitelek és az impériumváltás.
Bánsági és szatmári példák 37
- Buzgó Gábor*: A határmentiség kérdése és Nagyléta.
Társadalmi és gazdasági változások egy bihari faluban Trianon után..... 69

TANULMÁNYOK

- Neumann Tibor*: Alispánválasztás a középkor végi Magyarországon.....99
- Vitári Zsolt*: A magyarországi „Német Ifjúság” működésének kezdetei.
Engedélyezés, legalizálás, állami kontroll..... 135

KÖZLEMÉNY

- Horváth Illés*: Reprezentáció és kegyesség.
Luxemburgi „Szent” Zsigmond váradi temetése és emlékezete 177

IN MEMORIAM

- Bak János (1929–2020) (*Nagy Balázs*)..... 197

TÖRTÉNETI IRODALOM

- János M. Bak – Géza Pálffy*: Crown and Coronation in Hungary 1000–1916 A.D.
(*Veszprémy László*) 203
- Ovidiu-Victor Olar*: La Boutique de Théophile. Les relations du patriarche de Constantinople Kyrillos Loukaris (1570–1638) avec la Réforme (*Nagy Levente*) 206

Hermann Róbert (vál., s. a. r.): Görgei Artúr válogatott írásai. Értekezések, vitairatok, cikkek, interjúk 1848–1915 (<i>Solymosi József</i>)	209
<i>Bartha Ákos</i> : Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet (<i>Vonyó József</i>)	211
<i>Johanna Gehmacher – Elisa Heinrich – Corinna Oesch</i> : Käthe Schirmacher: Agitation und autobiographische Praxis zwischen radikaler Frauenbewegung und völkischer Politik (<i>Czeferner Dóra</i>)	215
<i>Popély Gyula</i> : Felvidék 1929–1939. A második évtized csehszlovák uralom alatt (<i>Janek István</i>)	218
E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	223

Székelly Tamás

A KIEGYEZÉS MINT BIZTONSÁGI JÁTSZMA

A dualizmus kora biztonságtörténeti perspektívából*

1867 fontos fordulópontra nemcsak a rendszerváltozásokban bővelkedő modern kori magyar történelemben, hanem a magyar államiság ezeréves történetében is. A kiegyezést követő korszakban az ország polgárai saját bőrükön érezhették a politikai, gazdasági és társadalmi viszonyok gyökeres megváltozását egy-két nemzedék életén belül. Az új parlamentáris kormányzati rendszer, a liberális és nacionalista közgondolkodás, az életre kelő tőkés gazdasági modell, ha nagyon eltérő mértékben és ütemezésben is, de az ország szinte minden szegletében éreztették hatásukat, és egy új, modern polgári korszak kialakulását vetítették előre. A korabeli magyar társadalom azonban, különösen a korszak elején, még erősen rurális, poszt-rendies vonásokat mutatott, így a nagyszabású és csak részben tudatosan végrehajtott társadalmi kísérlet – amit közkeletű néven polgári átalakulásnak nevezünk – jelentős kockázatokat rejtett magában, elég, ha csak a társadalom mélyében lappangó nemzetiségi és szociális feszültségekre gondolunk.¹

Mindeddig a biztonság története és történetisége viszonylag kevés figyelmet kapott a magyar történettudományban; annak ellenére is, hogy a téma kutatása iránt a társadalom- és politikatudományokban fokozott érdeklődés mutatkozik, különösen az angolszász, skandináv és német szakirodalomban.² Ennek részben politikai okai vannak, az utóbbi évtizedben ugyanis szinte mindennaposan használt közéleti fogalommá vált a biztonság (lásd pénzügyi válság,

* A tanulmány a Herder-Institut (Marburg, Németország) „Versichertheitlichung und Diskurse über Rechte von Minderheiten und Mehrheiten in Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert“ című kutatási programja keretében készült, amely a Sonderforschungsbereich/Transregio 138 „Dynamiken der Sicherheit“ A06. számú részprojektje.

¹ A magyarországi polgári átalakulás és a polgári állam létrejötte természetesen nem köthető kizárólag az 1867-es kiegyezéshez. Értelemszerűen a reformkori, az 1848–1849-es, illetve a neoabszolutizmus és provizórium kori előzmények adták azt a fundamentumot, amelyre a kiegyezés rendszere felépült. Ez a tanulmány 1867-et ebben a tágabb értelemben tekinti egyszerre szimbolikus és valóságos állami fordulópontnak a magyar történelemben. Vö. *Gergely András*: Egy nemzetet az emberiségnek. Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról. Bp. 1987.; *K. Lengyel Zsolt*: Neoabszolutizmus vagy önkényuralom? Megjegyzések a magyarországi Bach-korszak újabb historiográfiájához. *Aetas* 23. (2008) 3. sz. 237–255.

² A könyvtárnyi szakirodalomból történettudományi szempontból legújabb és leginkább meghatározó: *Eckart Conze*: *Geschichte der Sicherheit: Entwicklung – Themen – Perspektiven*. Göttingen 2017.

majd migrációs és menekültválság, újabban kiberbiztonság, illetve járványhelyzet stb.), amire a tudományszervezők is felfigyeltek. Másfelől ismeretelméleti okok vannak a háttérben, mindenekelőtt a konstruktivizmus egyre dominánsabb szerepe a társadalomtudományokban. Ennek köszönhető elsősorban, hogy a biztonságkutatás (security studies, Sicherheitsforschung) ma már nem korlátozódik kizárólag az államok közötti, erőszakos konfliktusok szűk területére, hanem szociálkonstruktivista megközelítésben a tágabb értelemben vett biztonsági kérdések kialakulásának és megszűnésének összetett folyamatait (securitization-desecuritization, Versicherunglichung-Entsicherheitlichung) vizsgálja. Egyes német történészek szerint mindez messze túlmutat a biztonság kosellecki értelemben vett fogalomtörténetén,³ és egy új kutatási irányzat, a biztonságstörténet (historical security studies, historische Sicherheitsforschung) lehetőségével kecsegtet a történettudományban.⁴

Ez a tanulmány erre az új részdiszciplínára szeretné felhívni a magyar történelem iránt érdeklődők figyelmét azáltal, hogy a biztonságstörténet elméleteivel és módszereivel kísérli meg elemezni a korszakváltó 1867-es évet és az azt követő időszakot. Nagy államjogi és politikai fordulatok, mint amilyen a kiegyezés is volt, szükségszerűen vezetnek el a biztonság kérdésköréhez, hiszen a hagyományos struktúrák megrendülésével járnak együtt. Ezek a rendkívül összetett átalakulási folyamatok az új rendszert létrehozó és működtető vagy éppen azokat elszenvető szereplőkről és azok biztonságáról, illetve biztonságérzetéről egyaránt árulkodnak. Elsősorban arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen biztonsági diskurzusok jellemezték a dualista korszakot, és milyen biztonsági koncepciókat vallottak – tudatosan vagy akár öntudatlanul – az egymással együttműködő vagy éppen versengő korabeli elitek. A kiegyezés 150. évfordulójának köszönhetően a közelmúltban számos magas színvonalú tanulmány és könyv jelent meg a korszakkal kapcsolatban, azonban ezek többnyire nélkülözték az explicit biztonságstörténeti perspektívát, ezért az évfordulós munkákhoz is adalékkal szeretnénk szolgálni.⁵

³ Werner Conze: Sicherheit, Schutz. In: Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Band 5 Pro-Soz. Hrsg. Otto Brunner – Werner Conze – Reinhart Koselleck. Stuttgart 1984. 831–862.

⁴ Cornel Zwierlein: Sicherheitsgeschichte. Ein neues Feld der Geschichtswissenschaften. Geschichte und Gesellschaft 38. (2012) 365–386.

⁵ Vö. Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon. Szerk. Csibi Norbert – Schwarzwölder Ádám. Pécs 2018.; Megosztó kompromisszum. Az 1867. évi kiegyezés 150 év távlatából. Szerk. Hermann Róbert – Ligeti Dávid. Bp. 2018.; A véreskező kamasztól Ferenc Jóskaig. I. Ferenc József és a magyarok. Szerk. Fónagy Zoltán. Bp. 2019.; Cieger András: 1867 szimbolikus világa. Tanulmányok a kiegyezés koráról. Bp. 2019.

Mi fán terem a szekuritizáció?

A biztonság „divatba nem régen jött szó, a régi és helyesebb biztosság értelmében” – ez olvasható az 1860-as évek elején megjelent Czuczor–Fogarasi-féle szótárban, amely a ’biztosság’ szavunkat „bátorságos, félelem nélküli állapotként” definiálta.⁶ A századfordulós korszak egyik legnépszerűbb lexikona már úgy fogalmaz, hogy a biztonság nem más, mint „az egyeseknek, a társadalomnak, s az államhatalomnak az az érzése, melyet a jog uralma teremt meg”.⁷ A korszak másik nagy enciklopédiája csak a szó idegen nyelvű változatát ismerteti: a ’securitas’ „a rómaiaknál az állam biztonságának (S. populi Romani) személyesítése”.⁸ Az állambölcsező Bihari Károly 1916-os Eötvös-monográfiájában emellett érvelt, hogy „az egyének jóléte és megelégedése attól a biztonságtól függ, amelyet saját viszonyainak gyors változásai ellen az állami szerkezetben talál”, és mivel a biztonság megléte az élet és az anyagi jólét élvezetének előfeltétele, „a lehető legnagyobb személyes biztonság létesítését az állam egyik fő feladatának kell tekintenünk”.⁹ Maga Eötvös is emellett tört lándzsát legfontosabb művében, hogy a biztonság a társadalom valamennyi rétegének közös érdeke: „Sem azon állítás, hogy a közrend és a közbiztonság fenntartása csak a vagyonosabb osztályoknak fekszik szíven, sem ama másik, hogy a vagyon az egyén gondolkodásmódjának és képességének mércéjéül szolgálhat, nem bizonyítható be akár az elmélet, akár a gyakorlat útján.”¹⁰

Ahogy az idézetekből is kitűnik, már régebbi korokban is reflektáltak a biztonság fogalmára, értelmezése az idők folyamán azonban nem volt egyszerű. A nyelvújítás előtt a magyar szerzők is a latin ’securitas’ szót használták előszeretettel, kiváltképpen, ha politikai vagy államjogi értekezésről volt szó. Ezt fokozatosan felváltották a ’bátorság’, ’biztosság’, ’bizonyosság’ stb. szavaink, majd a 19. század végére uralkodóvá vált az újonnan képzett ’biztonság’ szavunk.¹¹ (1848-ban Pesten még Közbátorsági Választmány néven alakult szervezet a forradalmi rendfenntartás céljából, amelynek maga Petőfi is tagja volt.) Ami közös pontnak látszik, hogy valamennyi szerző az egyénből, azaz egyes emberek biztonságából indult ki, ami leginkább egy sajátos érzelmi állapotként, érzékként vagy érzésként definiálható. Elsőre ellentmondásnak tűnhet, de a biztonság jellemzően

⁶ Czuczor Gergely – Fogarasi János: A Magyar Nyelv Szótára I. Pest 1862. 679–680., 681–682.

⁷ Révai Nagy Lexikona III. Bp. 1911. 374.

⁸ A Pallas Nagy Lexikona XIV. Bp. 1897. 1024.

⁹ Bihari Károly: báró Eötvös József politikája. Bp. 1916. 101–102.

¹⁰ Eötvös József: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. I. kötet. Bp. 1902. 259.

¹¹ A nyelvtudomány mai állása szerint „biztonság” szavunkat 1846-ra datálhatjuk. Vö. Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Szerk. Zaicz Gábor. Bp. 2006. 71.

negatív megközelítésben került meghatározásra, tehát rendszerint az egzisztenciális fenyegetettség, félelemérzet, bizonytalanság, a kilátástalanság és egyéb negatív érzelmek meglétének hiányával magyarázták. Annak ellenére, hogy a biztonság esetén tipikusan az individuum van a kiindulópontban, mégis az állam és a társadalom lesznek a domináns szereplők. Az egyén ugyanis elsősorban tőlük várja biztonságának a szavatolását, és adott esetben ezek válságának tudja be biztonságának vagy biztonságérzetének megrendülését is.

Ez az állam- és hadászatközpontú biztonságfogalom természetesen nem magyar vagy közép-európai sajátosság, hanem általánosan elfogadott nézet volt a modern kor kezdetén az egész nyugati civilizációban.¹² A biztonság tanulmányozásának (mai nevén: security studies, Sicherheitsforschung) első nagy filozófiai iskolájaként a kanti értelemben vett liberális felfogás tekinthető, amely a republikánus kormányzás idealizálásával a jó államok és kormányok mércéjévé azok béketeremtő képességét tette.¹³ Minél törvényesebben és szabályozottabban működnek (együtt) az egyes államok kormányai, annál nagyobb eséllyel kerülhetők el a nemzetközi konfliktusok. Erre az optimista felfogásra mért halálos csapást az első világháború, majd a Népszövetség látványos kudarca a két világháború között, nem beszélve a felemelkedő totalitárius diktatúrákról. Így nem véletlen, hogy az 1930-as évektől új, egymással is versengő realista iskolák bontakoztak ki és váltak uralkodóvá a század második felében. A realisták abban egyetértettek, hogy elvetették a kanti idealizmust és abból indultak ki, hogy a háborús konfliktusok oka az esendő emberi természetben keresendő.¹⁴ Szerintük egyes országokban időnként elkerülhetetlenül olyan emberek kerülnek vezető pozíciókba, akik hatalmukat előbb-utóbb arra használják majd, hogy másokat akár háború árán is uralmuk alá hajtsanak. Ezért a realisták szerint az államoknak ennek szellemében kell megszervezniük saját védelmi képességeiket és megalkotniuk biztonsági stratégiájukat. Ez a felfogás természetesen összhangban volt a második világháborús és a hidegháborús korszakok általános életérzésével, de elvesztette kizárólagos szerepét, amikor a bipoláris világrendet unipoláris, majd multipoláris váltotta fel. Erre a nagy világpolitikai átrendeződésre adott válaszként születtek meg az 1980-as évektől a biztonság konstruktivista elméletei, amelyek megkérdőjelezték

¹² A különféle biztonsági elméletekről jelenleg az egyik legjobb összefoglalás magyar nyelven: Biztonságpolitikai kézikönyv. Szerk. Deák Péter. Bp. 2007. 11–52. Ugyanerről részletesebben angol nyelven: Security Studies. An Introduction. Ed. Paul D. Williams. New York 2008. 13–72.

¹³ „Ennélfogva kell lennie egy különös fajtájú szövetségnek, amelyet békeszövetségnek (foedus pacificum) nevezhetünk. Ez a békeszerződéstől (pactum pacis) abban lenne különböző, hogy ennek rendelkezése csak egy háborút, amazé azonban minden háborút egyszer s mindenkorra befejezni.” *Immanuel Kant: Örök béke*. Ford. Babits Mihály. Bp. 1985. 29.

¹⁴ A biztonság realista elméleteiről lásd Biztonságpolitikai kézikönyv i. m. 24–32.; Security Studies i. m. 15–28.

a realisták alapvetéseit. A konstruktivisták szerint ugyanis a minket körülvevő világ nem tekinthető egy eleve adott realitásnak, hanem egy interszjektív interakciók által létrejött társadalmi képződményről van szó, ahol a különböző szerepek és struktúrák is kölcsönösen konstruáltak, tehát az olyan szellemi tényezők is, mint a normák, az identitások és eszmék, amelyek kulcsszerepet játszanak a politikában és a történelemben.¹⁵ Ebben az értelmezésben a biztonság is kontextusfüggő társadalmi képződmény, amelynek az értelmezése nem szűkíthető le csupán a hatalompolitikai és katonai folyamatok mégoly alapos elemzésére. A konstruktivisták szerint a biztonságnak adott helyen és időben mindig eltérő jelentése van, amelyet a politikai vezetők és vezetettek között zajló diskurzusok és viták hoznak létre. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy adott esetben ne létezne valós fenyegetés, és hogy a biztonsági válságoknak ne lehetne valóságalapja, de arra rámutat, hogy egy-egy biztonsági kérdés köré nagyon összetett politikai és társadalmi folyamatok épülnek.

A biztonság konstruktivista értelmezése az úgynevezett koppenhágai iskola formájában csúcsondott ki.¹⁶ Ez az iskola alkotta meg ugyanis az úgynevezett 'securitization'-elméletet, amelyet magyar nyelvre a nyelvtörő 'biztonságiasítás' helyett és a közismert 'szekularizáció' szavunk mintájára talán 'szekuritizációnak' érdemes fordítanunk. A szekuritizáció azt a diskurzív folyamatot takarja, amelyben egy bizonyos veszély vagy fenyegetettség konstruálódik. Röviden összefoglalva: szekuritizációról akkor beszélhetünk, amikor egy adott szereplő (actor) egy bizonyos ügyet, folyamatot vagy másik szereplőt (threat) egy referens tárgyra (referent object) nézve egzisztenciális fenyegetésnek nyilvánít. Amennyiben ezt a releváns célközönség (audience) el is fogadja, akkor felfüggeszhetővé válnak a politika hagyományos keretei, és rendkívüli intézkedéseket lehet hatályba léptetni a vélt vagy valós veszély elhárításának céljából. Ahhoz, hogy valaki valamit biztonsági kérdéssé tudjon nyilvánítani, elegendő autoritással (authority) és eszköztárral (repertoire) kell rendelkeznie egy adott közönségen belül, továbbá megfelelően kell artikulálnia a szóban forgó veszélyt. Ezért is játszik kulcsszerepet a koppenhágai iskolánál a nyelvtudományokból kölcsönzött Austin-féle beszédaktus elmélet¹⁷ (speech act), hiszen egy adott veszély artikulációja nem csupán a veszély leírását vagy ismertetését jelenti, hanem egy szekuritizációs mozzanatot (securitizing move) is, amelynek során az adott biztonsági kérdés (security issue) létrejön/testet ölt. Amikor egy szereplő egy biztonsági kérdést valamilyen okból meg akar

¹⁵ A biztonság konstruktivista elméleteiről lásd Biztonságpolitikai kézikönyv i. m. 35–40.; Security Studies i. m. 59–72.

¹⁶ Barry Buzan – Ole Wæver – Jaap de Wilde: Security. A new framework for analysis. London 1998. 33–36.

¹⁷ Vö. John L. Austin: Tetten ért szavak. Bp. 1990.

szüntetni, azt de-szekuritizációnak (de-securitization), amikor pedig egy másik, általa preferált biztonsági kérdéssel akarja felülírni, azt ellen-szekuritizációnak (counter-securitization) nevezzük. A szekuritizáció elmélete megtermékenyítően hatott az ezredfordulón a társadalomtudományokra, és újabb, a koppenhágait árnyaló és/vagy kritizáló elméleti iskolák (például Paris School, Welsh School) létrejöttéhez vezetett.¹⁸ Mindezzel párhuzamosan egyre nagyobb érdeklődés irányul egy másik újszerű és a biztonságkutatással rokonítható részdiszciplínára, az érzelmekutatásra is. Mivel a félelem(érzet) a biztonság(érzet) elsőszámú mögöttes mozgatója, a félelem történetével, illetve történetiségével foglalkozó kutatások is tovább árnyalják a biztonságról alkotott képünket.¹⁹

Jogosan adódik a kérdés, hogy mindez hogyan kapcsolódik a történettudományhoz. Német történészek egy csoportja szerint nagyon is szorosán. Amennyiben elfogadjuk a konstruktivista alapvetést a biztonság fogalmáról, akkor azt is be kell látnunk, hogy az amúgy háborúkban bővelkedő történelemben a biztonság kérdése koroktól, helyektől és kultúráktól függően megannyi történeti alakzatot ölthetett. Christopher Daase szerint ezeknek a történelmi biztonsági struktúráknak a feltárása a történészek feladata, hiszen ők ismerik egy adott kor politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyait, amelyek kulcsszerepet játszottak a biztonság kortárs értelmezésében.²⁰ Eckart Conze szerint a történeti biztonságkutatásnak három konkrét területre érdemes koncentrálnia: 1. a szekuritizáció szerepére az egyes államok fejlődésében és legitimitásában, 2. a szekuritizációra mint a politikai kommunikáció központi elemére, valamint 3. a szekuritizáció és a társadalmi integráció és identitásképzés mechanizmusai közötti kapcsolatra.²¹ Mindez nem jelenti azt, hogy a történettudomány kritika nélkül adaptálhatná a társadalomtudományok biztonsági elméleteit, éppen ellenkezőleg. A történeti biztonságkutatás világíthat rá arra a lényeges kérdésre, hogy vajon az olyan elméletek, mint a szekuritizáció, amelyek bár első látásra ahistorikusnak tűnnek és kétségkívül egy adott kor és hely, jelesül a 20. század végének nyugat-európai és észak-amerikai viszonyaira konfiguráltak, mennyiben és hogyan alkalmazhatók korábbi korszakok, különféle földrajzi terek és gyökeresen más társadalmak és kultúrák esetében. Ahogy már

¹⁸ Vö. *Securitization Theory. How Security Problems Emerge and Dissolve*. Ed. Thierry Balzacq. London 2011.

¹⁹ Vö. *Jan Plamper: The History of Emotions: An Introduction*. Oxford 2012.; *Fear: Across Disciplines*. Ed. Jan Plamer – Benjamin Lazier. Pittsburgh 2012.; *Ute Frevert: Emotions in History: Lost and Found*. Bp.–New York 2011.

²⁰ *Christopher Daase: Die Historisierung der Sicherheit. Anmerkungen zur historischen Sicherheitsforschung aus politikwissenschaftlicher Sicht*. *Geschichte und Gesellschaft* 38. (2012) 387–405.

²¹ *Eckart Conze: Securitization. Gegenwartsdiagnose oder historischer Analyseansatz? Geschichte und Gesellschaft* 38. (2012) 453–467.

jeleztük, a tanulmány célja, hogy ezt a tesztet kísérleti jelleggel elvégezzük a dualizmus kori Magyarországon.

Kiegyezés, avagy a Habsburg-ház (de-)szekuritizációja

Az egykor hatalmas Habsburg Birodalom, amely az első világháború végéig Magyarország állami kereteit jelentette, a 19. század közepétől egyre inkább az instabilitás jeleit mutatta, nem kis részben a láncreakció-szerűen megélnkülő nemzetiségi mozgalmak miatt.²² Különböző államszervezési kísérletek (centralizáció, föderalizmus) és kudarcuk után ebbe a megrendülési folyamatba hozott viszonylag tartós stabilitást az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés a maga duális államszerkezetével.²³ A Ferenc József osztrák császár és a Deák Ferenc vezette magyar elitek között létrejött kompromisszum értelmében a Magyar Királyság önrendelkezése belső ügyeit tekintve helyreállt, ugyanakkor Magyarország továbbra is szorosan Ausztriához kapcsolódott. Nemcsak az uralkodó személye kötötte össze a két birodalomrészt, hanem olyan közös ügyek és politikai, illetve pénzügyi-gazdasági intézmények is, mint a közös kül- és védelmi politika, a közös vámterület, közös államadóság, központi bank és fizetőeszköz.²⁴ A hatalomba jutó szabadelvű magyar elit ennek ellenére úgy érezte, eljött az ő ideje: kísérletet tehet arra, hogy a premodern, szétagolt és multietnikus királyságot egységes, modern nemzetállammá formálja. Azt persze ők is tudták, hogy Magyarország nem volt a szónak abban az értelmében nemzetállam, amely valamiféle etnikai-nyelvi-kulturális homogenitást tesz meg a fogalom mércéjének. Az ország társadalma a csupán relatív többségben lévő magyar mellett tucatnyi egyéb nemzetiségből tevődött össze, amelyeknek a vezetői elutasították az egységes magyar politikai nemzet vízióját. A Habsburgok közép-európai

²² A Habsburg Monarchia 19. századi történetéről legújabban átfogóan írt: *Peter M. Judson: The Habsburg Empire. A New History.* Cambridge, MA 2016. 269–332.; A magyar alkotmányos helyzetről angolul lásd *László Péter: The Dualist Character of the 1867 Hungarian Settlement.* In: *Hungary's Long 19th Century. Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective.* Collected studies by László Péter. Ed. Miklós Lojko. Leiden–Boston 2012. 213–80.; *Üö: Die Verfassungsentwicklung in Ungarn.* In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band VII/1. Verfassung und Parlamentarismus.* Hrsg. Helmut Rumpler – Peter Urbanitsch. Wien 2000. 239–540. Vö. A Kiegyezés. Szerk. Cieger András. Bp. 2004.

²³ Ahogy Gyáni Gábor sajátosan megfogalmazta: „A kiegyezéssel megújított Habsburg Birodalom mint Osztrák–Magyar Monarchia a hagyományos birodalmiság és a modern nemzetállami konstrukció egymásba ötvözésével új szintre vitt a 19. századi európai történelem folyamatába. Ez az ötvözet nem a legrosszabb fájtából való volt.” *Gyáni Gábor: Nemzeti vagy transznacionális történelem.* Bp. 2018. 135.

²⁴ Vö. *Helmut Rumpler: Österreichische Geschichte 1804–1914. Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie.* Wien 2005. 411–416., illetve *Szente Zoltán: Kormányzás a dualizmus korában.* Bp. 2011. 171–198.

birodalma – és benne Magyarország – továbbra is multietnikus, multikonfeszzióális, alkotmányosan és társadalmilag is rendkívül hierarchizált és megosztott maradt, ezért méltán nevezhető a biztonsági kérdéseket magukban hordozó politikai konfliktusok történeti játszóterének, amely ily módon a történeti biztonságkutatás ígéretes terepe lehet.

Közismert, hogy a kiegyezéshez vezető rögzös út egyik döntő momentuma a Deák Ferenc tollából a *Pesti Napló*-ban 1865. április 16-án megjelent *Még néhány szó a „Botschafter”-nek április 9-iki cikkére* című, szerzői aláírás nélkül publikált írás volt. Deák ezen „húsvéti cikk” néven elhíresült munkájában úgy engedett a 48-ból, hogy közben Magyarország történeti, alkotmányos különállása mellett tört lándzsát: „arra kell törekedni, hogy mind a birodalom *biztossága* teljesen eléressék, mind a magyar alkotmány alaptörvényei a lehetőségig fenntartassanak, mind a lajtántúli országok alkotmányos szabadsága kifejtessék és teljesen *biztosítsák*”.²⁵ [Az idézetekben kurzíván szedett részek itt és továbbiakban is a szerző kiemeléséi. – Sz. T.] Deák ekkoriban már a magyar politikai élet egyik legbefolyásosabb politikusa volt, akit reformkori és 1848-as miniszteri tevékenysége, valamint 1861-es felirati javaslata miatt még a teljes függetlenség híveinek jelentős része is elismert, ugyanakkor 1860 végétől a bécsi udvarban is elfogadták a szabadelvű magyar álláspont hiteles képviselőjének (authority). A szerzői névtelenség nem volt ugyan ritka a korszak sajtójában, de ez esetben tudatos választás lehetett, hiszen mint főszereplő (actor), Deák el tudta távolítani saját személyétől a nemzeti ügy képviselőjét. Mivel írása magyar nyelven jelent meg (speech act), az elsődleges célközönsége (audience) a passzív ellenállásba visszahúzódott magyar elitek lehettek, őket kellett ugyanis meggyőzni a kiegyezés lehetőségéről és értelméről. Deák szerint a magyar nemzetet (referent object) évszázados távlatban is, de különösen az elmúlt két évtizedben a birodalmi beolvasztás veszélye (threat) és ezzel az önálló nemzeti lét megszűnése fenyegette (security issue). Ez a történeti és jogi érveléssel (repertoire) is alátámasztott fenyegetés csak azzal az elsősorban önmagunkra irányuló rendkívüli intézkedéssel (security measures) hárítható el, ha a szerinte illuzórikus függetlenségi törekvéseket feladva elfogadjuk a Habsburg Birodalom állami kereteit, és ezen belül alakítjuk ki „a lehetőségig” saját „alkotmányos önállásunkat”. A Botschafternek a magyar függetlenségi törekvések történelmi meghatározottságát firtató cikke kiváló lehetőséget biztosított Deáknak arra is, hogy a magyar érdeket a birodalom létbiztonságával összhangban artikulálja: „Csak azért szólnunk ezekről, hogy a történelemben is bebizonyítsuk, miszerint alkotmányos önállásunk mellett sem veszett miattunk és általunk a birodalom

²⁵ Deák Ferenc: Válogatott politikai írások és beszédek II. 1850–1873. Vál. Deák Ágnes. Bp. 2001. 309–310.

*biztossága.*²⁶ Mivel szerinte a magyar szabadságmozgalmak rendre az alkotmány uralkodóház általi megsértése miatt indultak, nem kell tartani egy újabb magyar szabadságharctól (threat) az ország alkotmányos önállóságának tiszteletben tartása esetén. „[Magyarország] teljesítette híven és szívesen közös védelmi kötelezettségét a legnehezebb időkben, s még akkor is késznek nyilatkozott e kötelesség teljesítésére, midőn az országban magas fokra hágott az izgatottság, s a háború” – fogalmazott Deák.²⁷ A magyar kérdés semlegesítésével, azaz de-szekuritizációjával arra mutatott rá, hogy a Monarchia számára a külső fenyegetés a valós veszély (security issue). Ez az érvelés már a solferinói kudarc (1859. június 24.) után is hitelesnek bizonyult, nem beszélve a csak ezután bekövetkező königgrätzi katasztrófáról (1866. július 3.).²⁸

A kiegyezés korának másik nagy szimbolikus erejű írása Kossuth Lajos 1867. május 22-én Párizsban közzétett, Deákhhoz írott nyílt levele. A „Kasszandralevél” néven elhíresült és a mai napig vitára okot adó szöveget sokan még a trianoni országvesztés látnoki jóslataként értelmezik.²⁹ Pedig, ha valakit joggal lehet trianoni látnoknak tartani, az nem is annyira Kossuth, hanem a címzett, aki már két és fél évtizeddel korábban elborzadt az egyre fenyegetőbbé váló nemzeti tragédia gondolatától. „Meg vagyok arról is győződve, hogy a Monarchiát veszély, Magyarország önállóságát s nemzetiségét halál fenyegeti” – írta Deák Ferenc saját sógorának 1842-ben, miután számba vette a térség etnikai és geopolitikai viszonyait.³⁰ A Kossuth-féle Kasszandra-levél elsődleges olvasatban egy Deákhhoz intézett politikai vádirat, amelyben közös 48-as eszmények elárulásával vádolja egykori bajtársát. Mint minden nyílt levél (speech act) esetén, műfajból eredően a célközönség itt sem korlátozódik a címzetre. Kossuth (actor) egyfelől a szélesebb értelemben vett magyarországi politizáló közvéleményhez szól, másfelől azon belül is saját híveihez (audience). Mivel a színpalak mögötti kiegyezési tárgyalások – ahogy Kossuth nevezi, „Béccseli alkudozások” – ekkor már lényegében eredményre vezettek, Kossuth egy utolsó, meglehetősen kétségbeesett kísérletet tett a közvélemény befolyásolására, a kompromisszum destabilizálására, illetve egy későbbi esetleges politikai fordulat esetén saját táborának helyzetbe hozására. Nem véletlen, hogy a levelet röpirat formájában többes példányszámban terítették

²⁶ Uo. 311.

²⁷ Uo.

²⁸ *Ligeti Dávid*: Solferinótól Königgrätzig. Ferenc József háborúi 1859 és 1866 között. In: *Megosztó kompromisszum* i. m. 109–126.

²⁹ Az újabb kutatások tükrében úgy tűnik, Kossuth Trianont aligha, legfeljebb a keleti kérdést „jövendölte meg”. Lásd *ifj. Bertényi Iván*: *Megosztó kompromisszum. Az 1867-es kiegyezés sikerei és kudarcai 150 év távlatából*. In: *Megosztó kompromisszum* i. m. 34.

³⁰ Levél Oszterhueber Józsefhez. Pest, 1842. nov. 10–16. In: *Deák Ferenc*: *Válogatott politikai írások és beszédek* I. 1825–1849. Vál. Molnár András. Bp. 2001. 345.

Pesten magyar és német nyelven is. Kossuth felfogásában Deák és követői végzetes politikai hibát követnek el azzal, hogy lemondanak az önálló külpolitikáról, honvédelemről és pénzügyekről (threat), és ezzel Magyarországot (referent object) hozzákötik a Habsburgok szerinte süllyedő hajójához. „[Az] előterjesztett törvényjavaslatok annyira ellenkeznek Magyarország állami életföltételeivel; annyira összeütköznek azon politikai iránnyal, melyhez nemzetünk negyedfél századon át jó- s bal-szerencsében mindig tántoríthatatlanul ragaszkodott, s melyhez hítségének köszönheti nemzetünk, hogy még van; annyira ellentétben állnak a kornak, melyben élünk, irányával, az európai conjuncturák sugalmaival; horderejükben annyira *veszélyesek* s annyira nincsenek motiválva sem a szükség, sem a kénytelenség, sem az osztrák uralkodóház helyzete, sem a legegyszerűbb politikai számtan kívánalmi által, miszerint nem győznék eléggé bámulni, hogy akadhát miniszterium, mely ez előterjesztés felelősségét el meri vállalni [...]” – fogalmazott Kossuth.³¹ Szerinte a Magyarországot belülről (például a nemzetiségek) vagy kívülről (például Oroszország) fenyegető veszélyek egy bölcs és önálló nemzeti-ségi, illetve külpolitikával megelőzhető vagy kezelhető lennének. Kossuth szerint az igazi halálos veszedelem („én e tényben a nemzet halálát látom”³²) Bécsből leselkedik az országra: a dualista rendszer megszilárdulása esetén az osztrák hegemónia miatt, a Monarchia esetleges megroppanása esetén pedig a vesztes (értsd: Ferenc József) melletti elköteleződés politikai következményei miatt (security issue). Kossuth évekkel később is ragaszkodott az osztrák uralkodóházat végső soron en bloc szekuritizáló álláspontjához, és a horizonton kirajzolódó valamilyeni nemzetközi konfliktusban a Habsburgok bukását fürkészte, ami szerinte a dualista rendszer miatt majd Magyarországot is szükségszerűen a mélybe rántja. Ahogy másutt legendásan megfogalmazta: egy eljövendő nagy háború esetén „Magyarország volna a máglya, melyen az osztrák sas megégettenék”.³³

Bár az országgyűlésben kényelmes többséget alkottak Deák Ferenc hívei, azt meglehetősen nehéz megállapítani, hogy a politizáló közvélemény a kiegyezés létrejöttékor inkább pro vagy kontra érzelmű volt-e, a helyzet régióként valószínűleg nagyon eltérő lehetett. A magyar nyelvű lakosság körében Kossuth ugyan kimagasló népszerűségnek örvendett, ugyanakkor az országnak több mint a fele nem magyar nemzetiségű volt, és az uralkodó – függetlenül attól, hogy császárnak vagy királynak titulálták – az évszázados hagyományoknak megfelelően erőteljes szakrális legitimitációval bírt, különösen a még premodern értelemben

³¹ Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény. Szerk. Pajkossy Gábor. Bp. 2003. 465.

³² Uo. 466.

³³ Kossuth Lajos levele Simonyi Ernőnek. Collegno (al Baraccone), 1876. dec. 3. In: Kossuth Lajos összes munkái. Kossuth Lajos Iratai IX. S. a. r. Kossuth Ferenc. Bp. 1902.

vallásos vidéki társadalomban.³⁴ Nem véletlen, hogy Ferenc József magyar király-lá koronázása 1867. június 8-án, bő egy héttel a közös ügyeket rögzítő 1867. évi XII. tc. elfogadása után a kiegyezés kulcsfontosságú szimbolikus momentuma lett. Biztonságtörténeti szempontból a ceremónia csúcspontja az a jelenet volt, amikor a koronázást követően Ferenc József a vármegyék földjéből kialakított koronázási dombon ígéretet tett az ország megvédésére bármely irányból érkező fenyegetéssel szemben. Ahogy a koronázási szertartás tervezete előírta: „Ő Felsege a megfelelő helyen kiugrat a menetből s vágatva lovagol fel a koronázási dombra, kivonja Szt. István kardját és megcsinálja a négy világtáj felé keresztalakban a négy vágást.”³⁵ Az aktus – ez esetben még csak nem is beszédaktus, hanem egy erős történelmi hagyományokon nyugvó, szimbolikus cselekvési aktus – értelemszerűen a belülről leselkedő veszedelemre nem vonatkozott. A belső veszélyek artikulálása politikailag mindig bonyolultabb és érzékenyebb kérdés, mint a külsőké: így volt ez akkor is, amikor a magyar társadalomban még élénken éltek az 1849-es megtorlások és a neoabszolutizmus korának keserű emlékei.

Ferenc József fejére elsősorban tehát nem legitimációs, hanem morális deficittel került a Szent Korona. A kormányra kerülő szabadelvű magyar elit jól érzékelte ezt a rendszer egészét veszélyeztető problémát, ezért a koronázás napjától kezdve az egész korszakon átívelően nagy energiákat fordított egy, az uralkodó személyét övező kultusz megteremtésére.³⁶ A feladat nem volt egyszerű, hiszen a függetlenségi narratíva szerint a Habsburgok a nemzetiségi mozgalmakkal karöltve súlyosan veszélyeztették a magyar nemzet létérdekeit, azaz a magyar nemzeti állam felépítésének esélyét a Kárpát-medencében. Ferenc Józsefet ezért ki kellett emelni ebből a biztonsági diskurzusból (de-szekuritizáció), és egy alternatív biztonsági diskurzus elindításával olyan pozícióba kellett helyezni, ahol ő lett a külső és belső fenyegetések elleni védekezés főszereplője. A kiegyezés mainstream biztonsági narratívája szerint Magyarország alkotmányos önállóságának elismerésével az uralkodó biztosította a magyar nemzetnek a többi nemzetiséggel szembeni hegemoniáját a Lajtán innen, ugyanakkor a Habsburg Monarchia fennállásával olyan geopolitikai és katonai védelmi gyűrűt is vont Magyarország köré, amely a szimbolikus négy vágásnak megfelelően minden irányból garantálni tudta az ország biztonságát a külső (orosz, török stb.)

³⁴ Vö. *ifj. Bertényi Iván*: Ferenc József, „a legalkotmányosabb magyar király”. In: A véreskezű kamasztól Ferenc Jóskaig i. m. 265–311.

³⁵ Az 1867. évi koronázási szertartás magyar nyelvű változata. Magyar Nemzeti Levéltár (továbbiakban: MNL) Országos Levéltára (továbbiakban: OL) Polgári kori kormányhatóságok Levéltárai Miniszterelnökségi Levéltár. A Miniszterelnökség Központilag Iktatott és Irattározott Iratai. K 26 1896-2509 (141).

³⁶ Erről részletesen: *Cieger A.*: 1867 szimbolikus világa i. m. 33–52.

fenyegetésekkel szemben is. Ez nem volt teljeséggel újszerű biztonságpolitikai paradigma, hanem sokkal inkább az 1849 előtti paradigma felújításának tekinthető, Ferenc Józsefre szabva.

A biztonság hagyományos terei

Még ha elfogadjuk is a biztonság társadalmi konstruáltságának koncepcióját, nyilvánvaló, hogy a legfontosabb biztonsági kérdések a honvédelem és az ezzel kapcsolatos külügyi politika kapcsán merülnek fel, kiváltképp olyan történelmi korokban, amikor minden generáció életében legalább egyszer közvetlenül megjelent a nyílt erőszakos fenyegetés. Az első világháború előtti évtizedeket közkeletűen „boldog békeidőknek” szokás nevezni, de a korszak elején a kortársak számára a fizikai biztonság korántsem volt magától értetődő dolog: ők sokkal inkább egy birodalmak érdekütközéseitől szenvedő és nacionalizmusoktól forrongó Európát láttak maguk körül. Deákék a legnagyobb engedményt éppen a hadsereg kérdésében tették: Ferenc József ebben nem engedhetett, hiszen közös és ütőképes hadsereg nélkül a Habsburg Birodalom megszűnt volna birodalom lenni. A magyarok számára azonban a fent említett geopolitikai és védelmi megfontolások miatt elfogadható kompromisszumnak tűnt az önálló külügyi és védelmi politika feladása. Nem így gondolta ezt Kossuth, aki a Kasszandra-levéiben így fogalmazott: „A magyar hadsereg az osztrák birodalmi hadsereg kiegészítő részévé decretáltatik, s annak nemcsak szervezete s vezénylete, de még alkalmazása is a magyar ministeri felelősség alul elvonatik, és a magyar országgyűlésnek nem felelős birodalmi kormány rendelkezése alá bocsáttatik. A hadi költségvetés megvizsgálásának s megszavazásának joga a magyar országgyűléstől elvonatik, s a birodalommal közös delegatiókra ruháztatik át, s így idegen avatkozásnak, szavazásnak, határozásnak vettetik alá. Ezáltal elveszik nemzetünk alkotmányos állami életének legfőbb, legpracticusabb *biztosítékát*. Elveszti azon tehetséget, hogy a népekre annyi szerencsétlenséget árasztható háborújogot saját nemzeti érdekei szempontjából önállólag fékezhesse, vagy a nemzetközi viszonyokat ellenőrizhesse.”³⁷

Mindez azonban nemhogy Magyarországnak, de még a kettős Monarchiának is túlságosan nagy falatnak bizonyult.³⁸ Mire a dualista struktúra létrejött, Bécs már lényegében beletörődött az olaszok és poroszok által elragadott tartományok végleges elvesztésébe, és ami még ennél is fájóbb volt, az osztrákok által dominált „nagynémet” egység kudarcába is. A poroszok vezette „kisnémet” egységet

³⁷ Magyarország története a 19. században i. m. 463.

³⁸ A témáról részletesen és átfogóan lásd *Diószei István: Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1918*. Bp. 2001.; *Uő: Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében*. Bp. 1998.

megszilárdító 1870–1871-es francia–porosz háborút már csak a partvonalról figyelte a Monarchia, és az oroszokkal szemben meglévő gyanakvás ellenére, velük erről megegyezve, Bécs önkéntes semlegességet tanúsított a nagy balkáni átrendeződést elindító 1877–1878-as orosz–török háború idején is. Ferenc József legfőbb biztonságpolitikai célja a szomszédos nagyhatalmakkal szembeni status quo megőrzése volt, ezért is állapodott meg velük kölcsönös támogatásról 1873-ban a „három császár szövetségeként” elhíresült szerződés keretében. „Ő felségeik el vannak szánva, hogy meg fogják akadályozni, hogy szakadást idézzenek fel közöttük amaz alapelveket illetőleg, amelyeket egyedül tartanak alkalmasnak arra, hogy az európai béke fenntartását bármiféle és bármely oldalról jövő megrázkódtatás ellen *biztosítsák*, és ha szükséges, kikényszerítsék” – olvasható a dokumentumban.³⁹ Hosszú távon a Monarchia egyre inkább a Német Császárság mellett kötelezte el magát, mivel sokkal jobban tartott a fenyegető orosz terjeszkedéstől. Ez öltött testet 1879-ben az Andrássy Gyula, osztrák–magyar külügyminiszter által tető alá hozott úgynevezett „kettős szövetségben”. Ezen titkos szerződés szerint a két császár „kikerülhetetlen uralkodói kötelességüknek kell hogy tekintsék, hogy birodalmaik *biztonságáról* és népeik nyugalmáról minden körülmények között gondoskodjanak”, ezért „ha a két Magas Szerződő Fél várakozása és őszinte kívánsága ellenére a két birodalom egyikét Oroszország részéről támadás érné, a Magas Szerződő felek kötelesek egymásnak birodalmuk teljes haderejével segítséget nyújtani”.⁴⁰ Mindkét szerződés rávilágít arra, hogy a hagyományos európai birodalmak korában a legfontosabb biztonságpolitikai döntések még zárt ajtók mögött, a nyilvánosság bevonása nélkül születtek, és általában a sajtó is csak találgatni tudott a kül- és katonapolitika fő irányáról, különösen a nyelvileg rendkívül megosztott, alkotmányosan tagolt, ezért a külügyi kérdésekben is széttartó osztrák–magyar közvélemény esetében.⁴¹ Érdekes adalék, hogy 1888-ban nyilvánosságra hozták a kettős szövetség szerződésének szövegét, éppen azért, hogy az akkor éppen oroszellenes lépéseket követelő magyar közvéleményt felvilágosítsák arról, hogy csak védelmi szövetségről volt szó.

Az egykor az európai hatalmi viszonyokat érdemben alakító Ballhausplatznak a német és orosz birodalmakkal szemben meg kellett elégednie szerényebb ambíciókkal, jelesül a kettős monarchia területi épségének és stabilitásának biztosításával.

³⁹ Magyarország története a 19. században i. m. 591.

⁴⁰ Uo. 641.

⁴¹ Vö. *István Diószegi*: Das politische und wirtschaftliche Interesse Ungarns an der Gemeinsamen Außenpolitik. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band VI/1. Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen. Hrsg. Helmut Rumpler – Peter Urbanitsch. Wien 1989. 374–398.; *Thomas Kleťečka*: Außenpolitische Vorstellungen von Parteien und Gruppen in Cisleithanien. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band VI/1 i. m. 399–458.

Az egyedüli kivételt a nyugat-balkáni térség jelentette, ahol az oszmán befolyás hanyatlásával párhuzamosan hatalmi vákuum keletkezett. Az 1878-as berlini kongresszus nemcsak megállította az orosz expanziót a Balkánon, létrehozta Bulgáriát és függetlenítette Romániát, Szerbiát és Montenegrót, hanem felhatalmazást is adott a Monarchiának Bosznia-Hercegovina megszállásra. Mindezt Andrassy Gyula diplomáciai sikerének és a magyar külpolitikai befolyás egyik történelmi csúcspontjának szokás tekinteni, de azt még maga Andrassy sem sejtette, hogy a külügyi biztonság megteremtése milyen belpolitikai lavinát indít el. Az úgynevezett okkupációs válság elsodorta ugyanis az osztrák liberális kormányt, és átmenetileg Tisza Kálmán magyar miniszterelnök pozícióját is megerősítette. A rendkívül bonyolult etnikai, vallási és társadalmi-gazdasági viszonyokkal bíró balkáni ország megszállása hatalmas anyagi és katonai áldozatokkal járt, és teljesen új biztonságpolitikai helyzetet eredményezett. A Monarchia stabilitását fenyegető újabb veszélyforrás jött létre, ráadásul a birodalom kebelén belül, noha a formális annexióra csak 1908-ban került sor. Az ellenzék és a közvélemény nemcsak a súlyos áldozatokat kérte számon a kormánypárton, hanem a Monarchia belső hatalmi egyensúlyának megbillenését is. Budapestről nézve egy újabb, nem-magyar lakta tartomány bekebelezése tovább csökkentette a magyarok amúgy is relatíve alacsony számarányát a Monarchiában, és egy délszláv érdekelttségű trializmus vagy egy föderális átrendezés rémképével fenyegetett. Már csak ezért sem került sor évtizedeken át az annexióra az okkupációt követően.

Ahogy a magyar sajtóban éppen 1878 végén zászlót bontó, önmagát a kormány- és ellenzéki pártoktól is függetlennek deklaráló *Pesti Hírlap* kritikusan fogalmazott: „Mit kell tenni, hogy Magyarország és a magyar nemzet tönkrejutásától megóvassák? Mit kell tenni, hogy a bosnyák okkupáció lehetőleg kevés kárt tegyen hazánk politikai és anyagi érdekeiben? Mit kell tenni, hogy a lassúság, a drágaság s a divatos visszaélések egész hada kipusztuljon a kormányzatból? Erre a kérdésre nem felel sem Tisza Kálmán, sem az ellenzéki pártok bőbeszédűsége. Pedig itt a bökkenő. Nekünk nem kell a kormány eddigi politikája. Szerencsétlen gondolatnak tartjuk az okkupációt, még szerencsétlenebbnek kivételét.”⁴² Az új országos politikai lap markáns állásfoglalása egy új, merőben más korszak eljövételét jelezte. A modernizálódó és eltömegesedő társadalomban egyre fontosabb szerep jutott a nyomtatott sajtónak, a politikusok már nemcsak ellenfeleikkel csatáztak, hanem a médiát kezükben tartó üzletemberekkel is. Ekkor válik az újságírás szó szerint tömegsajttá, amelynek a társadalomra gyakorolt befolyása sokkal jelentősebb, mint a korábbi lapstruktúráé. A politikai programok és nézetek már

⁴² Pesti Hírlap előzetes száma 1877. december 25-én. Vö. Magyarország története a 19. században i. m. 636–637.

nemcsak az országgyűlésben vagy a mindenkori elitek informális köreiből csap-
tak össze, hanem tíz- és százezernyi olvasó gondolataiban is. Nem volt ez más-
ként a biztonsági diskurzus esetében sem: a veszély immáron nemcsak az, ami
valójában fenyeget, hanem az is, amit fenyegetőnek vagy félelemkeltőnek gondol
a közvélemény, és hogy mit gondol annak, az már elsősorban a politikai szereplők
sajtóban vívott narrációs és tematizációs küzdelmétől függ.

Ebben az új politikai légkörben robbant ki az 1880-as évek végén az úgyne-
vezett véderő-vita, ami közvetetten hozzájárult a kiegyezés rendszerét konszoli-
dáló Tisza Kálmán miniszterelnöksége fémjelezte korszak lezárásához.⁴³ Bár a
Monarchia hadseregével kapcsolatos főbb kérdéseket a kiegyezés idején részle-
tesen rögzítették, és a szükséges újoncokat és a honvédelmi kiadásokat a bécsi
és budapesti parlamentek rendre meg is szavazták, ez legfeljebb a haderő szin-
ten tartásához volt elegendő. A kétes sikerű boszniai expanzió azonban egyér-
telműen rávilágított a császári-királyi haderő gyengeségeire, ezért a hadvezetés
és Ferenc József maga is szorgalmazta a Monarchia haderejének modernizálását,
azaz a katonai kiadások emelését. Tisza karrierjének csúcán – az 1887-es válas-
ztásokon megszerzett kényelmes parlamenti többségének tudatában – elég erős-
nek érezte magát ahhoz, hogy egy új véderőtörvényt vigyen keresztül a magyar
országgyűlésben 1889 januárjában. A birodalmi és katonai logika szerint nagyon
is indokolható törvénytervezet azonban magas labdát jelentett az ellenzéki erők-
nek, akik meg is ragadták az alkalmat arra, hogy a nemzetbiztonsági kérdésből
nemzeti biztonsági kérdést kreáljanak. Ehhez a 14. és 25. § szolgáltatott alapot,
az előbbi ugyanis elvette az országgyűlés jogát, hogy tízévenként meghatározza az
újoncjutalék mértékét, az utóbbi pedig előírta a tiszti vizsgának a közös vezényleti
nyelven, azaz németül történő letételét. Utóbbi arról is rendelkezett, hogy azok
az egyéves önkéntesek, akik a tartalékos tiszti vizsgát nem tudják letenni, további
egy évet kötelesek a hadsereg kötelékében szolgálni. Miközben a budapesti utcá-
kon addig nem látott tömegtüntetések és randalírozások indultak a véderőtör-
vény elleni tiltakozás ürügyén, a 48-as Függetlenségi Párt és az Apponyi Albert
vezette Mérsékelt Ellenzék heves parlamenti vitában követelték a magyar érdekek
érvényesítését. Az ellenzékiek az újoncozást elsősorban alkotmányos, a tiszti vizs-
gát pedig nemzeti szempontból támadták.

Utóbbiról maga Apponyi így szónokolt: „Tisztelt Ház! Aki erről a kérdés-
ről, aki e kérdés ez oldaláról komolyan és elfogultság nélkül gondolkozik – és
én mondhatom, hogy engem a kérdés ez oldala bánt a nemzeti kérdés után ta-
lán a legjobban – kénytelen lesz bevallani, hogy *veszedelmes* ajándékot adunk a

⁴³ Bihari Péter: A „nagy véderővita”. In: Az Osztrák–Magyar Monarchia I. A boldog békeidők. Bp. 2018. 64–71.

hadseregnek e második év szolgálatában, *veszedelmeset* katonailag, és még *veszedelmesebbet* politikailag.⁴⁴ Ugyanebben a beszédben a nyelvi kérdés kapcsán Apponyi úgy fogalmazott: „Az az elmélet, mely szerint a nyelv kérdés kizárólag Őfelségének intézkedései körébe tartozik, védelmezhető oly államban, mint aminő pl. a Lajtán túli állam, hol több nyelv létezik, de mindegyiknek csak közművelődési, csak faji jelentősége van, egyike sincs az állami nyelv méltóságával felruházva. [...] De minálunk ez nem így van, t. képviselőház. A magyar nyelvnek nem csupán ez a faji jelentősége van. A magyar nyelv államunk nyelve, a magyar nyelv nemzeti egyéniségünk, önálló nemzeti államunk kifejezője, jelképe. A magyar nyelv feletti örökösödést kivenni a törvényhozás kezéből annyi jelent, mint az állami önállóságunk integritása felett való ellenörködést és oltalmat a törvényhozás kezéből kivenni.”⁴⁵ Bár Apponyi magát 67-es alapokon álló, de ellenzéki politikusként pozicionálta, érvei jól illeszkedtek a magyar nyelvű közvélemény széles rétegeit átható függetlenségi narratívába. Mint a véderő-vita egyik főszereplője (actor), egyszerre beszélt a parlamenti ellenzéki padsorokhoz és az utcán tiltakozó tömegekhez (audience), azt állítva, hogy a bécsi hadvezetés, illetve az ő érdekeiket kiszolgáló magyar kormánypárt olyan törvénytervezetet nyújtott be (threat), amely a magyar nemzetállam (referent object) érdekeivel súlyosan ellenkezik. Apponyi a maga 67-essége dacára azt sugallta, hogy a magyar nemzet biztonságos építésére a törvénytervezet kapcsán aktuálisan nagyobb fenyegetést jelent Bécs, mint a külső ellenségek, ez pedig nem más, mint a 48-as narratíva átvétele. Ez a jelenség szorosan összefügg a szekuritizációval: a közjogi ellenzék ugyanis abban volt érdekelt, hogy a birodalomhoz tartozásnak mint a nemzetállamot veszélyeztető tényezőnek az érzetét állandóan éltesse, sőt, ha lehet, erősítse. Ez a taktika a véderőtörvény esetében eredményesnek bizonyult: a három hónapon át húzódó parlamenti vitát követően az országgyűlés ugyan megszavazta a törvényt, de a belpolitikai küzdelmet Tisza Kálmán végül elvesztette.

A honvédelem kérdése mellett a másik nagy hagyományos biztonsági kérdés a rendvédelem ügye. Míg az előbbi elsősorban állami kérdés, utóbbi az egyén szempontjából is értelmezhető, ami nagyobb teret enged a szekuritizáció individuum-központú megközelítésének. A rendvédelem a 19. század végi Európában már a legtöbb országban két területre vált szét: a városokban jellemzően a rendőrség, vidéken a csendőrség tartotta fenn a rendet. 1867 előtt már létezett ugyan állami zsandárság (csendőrség) Magyarországon is, azonban ezt a rosszemlékű neoabszolutizmus intézményének tartották és a kiegyezés után azonnal

⁴⁴ Apponyi Albert gróf beszédei I. 1872–1890. Bp. 1896. 667.

⁴⁵ Uo. 677–678.

feloszlatták.⁴⁶ Egy hosszú átmeneti időszakban (1867–1881) országos hatáskörű csendőrség híján a rendfenntartás feladata ismét a törvényhatóságokra hárult: a hírhedt vármegyei pandúrok egyszerre voltak a társadalom biztonságának zálogai és a hatósági túlkapások két lábon járó iskolapéldái. A közbiztonság – ahogy akkoriban mondták, a „közbátorság” – megszervezéséért a vármegyék feleltek, nem véletlen, hogy az éves alispáni jelentésekben kiemelt helyet kaptak a közbiztonsági ügyek.⁴⁷ Politikailag bizonytalan vagy rendszerváltó időkben a bűnözés jellemzően megerősödik, nem volt ez másként az 1860-as évek végén sem, amikor a betyárkorszak utolsó nagy hullámával kellett az újjászervezés alatt álló magyar államnak megbirkóznia. A betyárok megfogyva bár, de túléltek a fénykorukat jelentő neoabszolutizmus időszakát, és továbbra is előszeretettel bujkáltak az alföldi mocsárvidékeken és nádasokban vagy éppen az észak-magyarországi és dunántúli erdőkkel borított hegy- és dombvidékeken. Jellemzően útonállásból éltek, de rendre követtek el erőszakos bűncselekményeket a településeken is a lólopástól a rablógyilkosságokig. Az olyan kétes hírű figuráknak, mint Rózsa Sándor, Sobri Jóska vagy Vidróczky Márton köszönhetően a betyárok ekkor már kitüntetett helyet vívtak ki maguknak a magyar néphagyományban. Annak ellenére, hogy egyértelmű biztonsági kockázatot jelentettek a törvénytisztelő társadalom egészére nézve, sokáig Robin Hood-szerű kultusz övezte őket.⁴⁸ Amikor 1868 őszén a betyárok már a Nyugat-Dunántúlon is tömegesen megjelentek, Vas vármegye főispánját királyi biztossá nevezték ki, ami különleges jogosultságokat biztosított számára a bűnözési hullám letöréséhez (security issue).⁴⁹ Széll József (actor) 1868. november 16-án egy 14 pontból álló szabályrendeletet tett közzé, amelyet a megye településein nagy számban kifüggesztettek és közhírré tettek. A célközönség tehát ebben az esetben a vármegye teljes polgári lakossága volt (audience), a rendkívüli szabályzat egyfelől az ő mindennapi életüket korlátozta, másfelől az ő személyes és vagyónbiztonságukat (referent object) volt hivatva védeni. Az embereket nemcsak a hatóságok támogatására szólították fel, de jutalmazták a körözött személyek (threat) kézre kerítését, és szigorúan büntették a bűnözők esetleges megsegítését. Hasonló intézkedésekre került sor a délvidéken is, ahol Ráday

⁴⁶ Vö. *Deák Ágnes*: „Zsandáros és policzajos idők”. Bp. 2015.

⁴⁷ Lásd például Ferenczy Istvánnak, Sopron vármegye alispánjának az 1875. évről szóló jelentését: MNL Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Soproni Levéltára, Sopron Vármegye Főispánjának Iratai (1872–1944), IV/B/401/2., no. 158. (1876. ápr. 24.)

⁴⁸ A magyar folklór ezen sajátossága még a nemzetközi szakirodalom figyelmét is felkeltette, lásd *Shingo Minamizuka*: A social bandit in nineteenth century Hungary: Rózsa Sándor. Brandeton 2008.; *Uő*: Rózsa Sándor – Betyár vagy bandita? Bp. 2009.; *Küllös Imola*: Betyárok könyve. (Néprajzi tanulmányok) Bp. 1988.; *Szabó Ferenc*: A dél-alföldi betyárvilág. (A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 53–54.) Gyula 1964.

⁴⁹ MNL Vas Megyei Levéltára (a továbbiakban: VaML) IV. 302/3, Vas Vármegye Főispáni Elnöki Iratok 1868 (Királybiztosi iratok), no. 5045/8 (1868. nov. 18.)

Gedeon királyi biztos drákói szigorral, többszáz bűneset felderítésével és számos országos hírű betyár sikeres elfogatásával számolta fel az alföldi betyárvilágot.⁵⁰

A betyár-krízishez hasonlóan a magyarországi cigányság is jellemzően biztonsági fenyegetésként jelenik meg a korabeli felfogásban. A 19. század végén még nem telepítették le őket, elsöprő többségük nomád életmódot folytatott, és ebből kifolyólag reménytelenül kitaszított és nyomorúságos életet élt. Meglehetősen nehéz a dualizmus kori cigányság történetének elemzése,⁵¹ hiszen a források ritkán említik őket, ha pedig megteszik, akkor szinte kizárólag negatív kontextusban, azaz valamilyen cigányságra jellemzőnek elkönyvelt bűncselekmény kapcsán, mint amilyen a kéregetés, koldulás, kisebb értékű, de rendszeres lopás vagy az illegális határátlépés. Ez a hatósági hozzáállás, tehát a vándorló cigányság egészének biztonsági kérdésként történő kezelése minden bizonnyal hozzájárult a romákkal kapcsolatos osztársadalmi előítéletek tartós fennmaradásához és az integráció esélyeinek ellehetetlenítéséhez. Ahogy Vas vármegye bizottsági ülésének 1870-es jegyzőkönyve fogalmaz: „ezen, a községektől távol eső erdőszéleken, gunyhók alatt tanyázó népfaj kóborlását akadályozni alig lehet; mert dolgozni nem szeret, s így napszámba nem is megy, a koldulást és ügyes lopást megszokta, bezárástól nem fél, mert ott biztos földel alatt van, és élelemmel elláttatik, s mivel széjjelszortságuknál fogva reájuk felügyelni nem lehet, azon mód legsikeresebbnek bizonyult, melyet a szenteleki járás szolgabírája alkalmaz, tudniillik a járásába bejövő idegen kóbor cigányokat pár napra bezáratja, és az idő alatt éheztetvén, illetőségi helyükre toloncoltatja”.⁵² A megyei elitek a kóborló cigányokat ily módon szekuritizálták, azt kérve a felettes hatóságtól, hogy a helyben már spontán bevezetett rendkívüli és drasztikus intézkedést utólagosan hagyja jóvá, vagy – ahogy fogalmaztak – „ha a Nagyméltóságú magyar kir. belügyminisztérium más alkalmasabb eszközöket találna célszerűbbnek, erről a megye közönségét értesíteni kegyeskedjék”.⁵³

Mindezek tükrében már érthető, hogy miért is döntött idővel a Tisza Kálmán vezette szabadelvű kormány a rendfenntartás államosítása mellett. A széttagolt és nehezen koordinálható vármegyei rendszer helyébe lépő, újonnan megszervezett magyar királyi csendőrséget végül 1881-ben állították fel, és az országot hat (1890-től nyolc) csendőrkerületre osztották. A csendőrség a belügy- és a honvédelmi minisztérium kettős fennhatósága alatt egyszerre szolgált

⁵⁰ *Csapó Csaba*: Ráday Gedeon és a szegedi királyi biztosság. A „betyárvilág” felszámolása. Pécs 2007.

⁵¹ Vö. *Kemény István*: History of Roma in Hungary. In: Roma in Hungary. Ed. István Kemény. Bradenton 2006. 23–42.

⁵² MNL VaML IV. 303, Vasvármegye Bizottmányi Gyűléseinek Jegyzőkönyve 1870 Január–December, no. 2016/870, 300–1. (1870. máj. 6.)

⁵³ Uo.

bűnüldözési és karhatalmi célokat. Nemcsak a bűnözők elleni harcban, hanem a természeti csapások, illetve a politikai (például nemzetiségi vagy munkásmozgalmi) feszültségek esetén is bevetették őket, tehát a csendőrség kiemelt biztonságpolitikai jelentőséggel bírt. Ugyanakkor a csendőrök nyomozásra és hírszerzésre nem voltak feljogosítva, ezekben vidéken továbbra is fontos szerep jutott a vármegyei adminisztrációnak, míg a fővárosban a rendőrséghez tartozott. A dualista korszakban az állami hírszerzés és megfigyelés homlokterében elsősorban a nemzetiségi kérdés állt.⁵⁴

A biztonság ideológiai alakzatai 1867 után

A biztonság társadalmi konstruáltságát hangsúlyozó elméletek lehetőséget adnak arra, hogy olyan témákat is bevonjunk a biztonságtörténeti vizsgálódás körébe, amelyek szorosan nem kapcsolódnak a klasszikus biztonsági területekhez. A dualizmus időszakában számos, biztonsági ügyként is értelmezhető társadalmi és politikai kérdés volt napirenden. Ezek egy része már a korszak elején meghatározó volt, míg mások ekkor még csak lappangtak és a modernizáció előre haladtával ütötték fel a fejüket, komoly kihívást elé állítva a mindenkori eliteket. Ilyen, biztonsági aspektusokat is magában hordozó ügy volt – többek között – a közigazgatási kérdés, a nemzetiségi kérdés, a zsidókérdés vagy éppen az egyházpolitikai vita.

A közigazgatási kérdést általában a jogtörténetírás keretén belül szokták tárgyalni, és az újabb és újabb közigazgatási törvények a modernizáció szükségszerű, ám sohasem elégséges építőelemeiként kerülnek bemutatásra a szakirodalomban.⁵⁵ A kép ennél azért árnyaltabb, hiszen a száraz törvényi háttér és a gépies igazgatási mechanizmusok mögött is emberek álltak, akik politikai és ideológiai motivációk, illetve morális megfontolások alapján cselekedtek. Meglátásunk szerint a modern kor hajnalán a közigazgatási kérdés túlmutat a hagyományos jogtörténeti leíró megközelítés keretein, és méltán ajánlható az eszmetörténetírás figyelmébe is.⁵⁶ A felbomló évszázados struktúrák és az éppen kiépülő modern megfelelőik még azok számára is politikai, gazdasági, kulturális kihívást jelentettek, akik a változás élére álltak, nem beszélve a változást elszenvedőkről. Egy település, régió vagy ország szervesen kialakult igazgatási keretei nem pusztán strukturális kérdések,

⁵⁴ *Ress Imre*: A kormányzati hírszolgálat átalakulása az Osztrák–Magyar Monarchiában a kiegyezés után 1867–1875. In: Szakszolgálat Magyarországon, avagy tanulmányok a hírszerzés és titkos adatgyűjtés világából 1785–2011. Szerk. Csóka Ferenc Bp. 2012. 93–124.

⁵⁵ *Vö. Sarlós Béla*: Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében. Bp. 1976.; *Csizmadia Andor*: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a Tanácsrendszer létrejöttéig. Bp. 1976.; *Kozári Mónika*: A dualista rendszer. Bp. 2005.

⁵⁶ *Székely Tamás*: A közigazgatás átalakításának programja: modernizáció és nemzetállam-építés a dualizmus korában. In: Modernizáció és nemzetállam-építés i. m. 165–180.

sokkal inkább az adott egységben élő közösség(ek)ből fakadnak. A vármegyék-ből, járásokból, szabad királyi városokból, székekből vagy éppen kerületekből stb. álló állami berendezkedés a régi Magyarországnak nem a szerkezete, hanem a természete volt. Ezek mind a helyi, regionális és nemzeti(ségi) identitás(ok) fontos építőelemeivé váltak, ezért minden nagyobb horderejű közigazgatási megbolygatás egyben biztonsági kérdésnek is tekinthető.

Belügyeit tekintve Magyarország 1867-ben ugyan visszanyerte önállóságát, az azonban korántsem volt eldöntött tény, hogy milyen jellegű kormányzati rendszerben fog mindez testet ölteni. Azt illetően konszenzus volt, hogy az 1848 előtti rendi időkhöz nem lehet visszatérni, és hogy a neoabszolutizmus és a provizórium korszakát is zárójelbe kell helyezni. Az országgyűlés 1869-ben törvényt hozott a közigazgatás és az igazságszolgáltatás szétválasztásáról, de az továbbra is vita tárgya maradt, hogy mi legyen a törvényhatóságok sorsa; azaz hogyan lehet összhangba hozni az erős önkormányzati hagyománnyal bíró vármegyéket és városokat a modern parlamentarizmussal és a centralizált kormányhatalommal.⁵⁷ Ez szorosan összekapcsolódott a kiegyezés legitimitációjának kérdésével is, hiszen az azt kétségbe vonó politikai erők a megyei önkormányzatot használhatták egyik utolsó, még megmaradt bástyájukként. Az Andrássy-féle törvényhatósági törvény (1870. évi XLII. tc.) ugyan a vármegyéket olyan belügyeiben önálló szervekként ismerte el, amelyek közvetítik az állami közigazgatást, a „belügyi önállóság” és a „közvetítés” értelmezése további végeláthatatlan politikai viták kiindulópontja lett. A közigazgatási kérdés értelmezése biztonsági kérdésként különösen jól tetten érhető Grünwald Béla és Beksics Gusztáv munkáiban. „Közigazgatási szervezetünk megfelelő átalakítása az egyes állampolgárra nézve a rend és személyes szabadság, – a magyar államra nézve a megszilárdulás és fennállás, – a magyar nemzetre nézve a hatalom és uralom kérdése” – fogalmazott Grünwald *Közigazgatásunk és a szabadság* című, 1874-es könyvében.⁵⁸ A főként szlovákok lakta Zólyom vármegye alispánja nemcsak a modernizáció miatt sürgette a közigazgatás reformját, hanem a nemzetiségi kérdés jelentette fenyegetés miatt is. „A magyar államban vannak elemek, melyek az államot negálják, melyek az államon kívül eső súlypontok felé gravitálnak”, ezért „a magyar államban lakó többi népfaj nemzetiségi törekvése

⁵⁷ Heves vármegye például olyan mérvű ellenállást fejtett ki, hogy a kormány átmenetileg fel is függesztette a vármegyegyűlést és kormánybiztost nevezett ki a megye élére. (1869. márc. 17.). Gróf Szapáry Gyula ebbéli tevékenységének iratait lásd MNL OL Polgári kori kormányhatóságok Levéltári Belügyminisztérium Elnöki iratok. K 148 15. d. Vö. *Cseh Géza*: Szapáry Gyula és Jász-Nagykunszolonok vármegye kapcsolata. Századok 150. (2016) 1305–1322.

⁵⁸ *Grünwald Béla*: Közigazgatásunk és a szabadság. Bp. 1876. 35.

szükségkép az állam decompositiójára vezet”.⁵⁹ Grünwald szerint közigazgatásunk rejtett ellentmondása, hogy a megyei törvényhatóságokban a magyar állam érdekeinek megóvása sok esetben épp olyanok kezében van, akik a magyar állameszme nyílt ellenségei. „A közigazgatási organismus tehát nem képez egy különállós a helyi érdektől és hangulattól emancipált egészet, melyen az állameszme nyugszik, mely tisztán az állameszme hatalmas képviselője, hanem nagy része particularistikus szűkebb körök s gyakran államellenes elemek kifolyása, s azoknak befolyása alatt áll.”⁶⁰ Hasonlóan gondolkodott Arany László is, aki éppen Grünwaldnak a témában írt másik jelentős könyve kapcsán jutott arra a következtetésre, hogy a megyék egykor úgy gátolták a nem kívánatos németesítést, ahogy a dualizmus korában a szerinte kívánatos magyarosítást: „Röviden szólva: a magyarságra nézve a megye egy központi hatalom németesítő törekvésével szemben oltalom volt, de az ország népe közt lappangó nemzetiségi izgatásokkal szemben nemcsak nem oltalom, hanem inkább *veszély*.”⁶¹ Itt folytatta Beksics Gusztáv is az 1890-es években. A befolyásos kormánypárti publicista és országgyűlési képviselő szerint „a modern fejlődés és a liberalizmus érdeke” is megköveteli az egységesülő nemzetállami fejlődést, különösen nálunk, ahol „az állam a haladó és liberális, a társadalom a visszatartó, sőt visszahúzó erő”.⁶² Beksics érvelésében Magyarország a közigazgatási kérdésben sajátos pályán mozog, mivel arra „a legsúlyosabb és leggyorsabban megoldandó nemzeti missió nehezül”.⁶³

Ebben a szellemben fogantak tehát a dualista korszak legfontosabb közigazgatási reformjai. A centralizáció hívei (actor) a kor liberális-elitista felfogásának megfelelően a parlamenti vitákban és írásaikban is elsősorban a döntéshozókhoz és jogalkotókhoz szóltak (audience), a közigazgatás fennálló állapotát pedig a korszerűtlenség és a nemzetiségi viszonyok miatt is a magyar nemzetállamra (referent object) leselkedő fenyegetésként (threat) fogták fel. A konzervatív politikus Sennyei Pál 1872. október 7-ei elhíresült képviselőházi beszéde a magyar közigazgatás „ázsiai állapotáról” valóságos szállóigévé vált a korabeli közéletben. A másik oldal ugyanahhoz a közönséghez szólt, csak a municipalisták (actor) szerint az alkotmány és az önkormányzatiság (referent object) voltak veszélynek kitelve a túlterjeszkedő központi kormányhatalom (threat) miatt. Ugyanakkor az ő érvelésükben is fontos szerepet játszott a nacionalizmus: meg voltak győződve

⁵⁹ Uo. 53.

⁶⁰ Uo. 78.

⁶¹ Arany László kritikája Grünwald Béla Közigazgatásunk és a magyar nemzetiség című, 1874-es könyvéről. Budapesti Szemle V. kötet (1874) 9–10. sz. 206–211.

⁶² *Beksics Gusztáv: Közigazgatásunk reformja és nemzeti politikánk*. Bp. 1891. 18.

⁶³ Uo. 16.

arról, hogy ellenfeleik sajátosan magyar politikai hagyományokat áldoznak fel idegenszerű politikai doktrinák érdekében.

A közigazgatással szorosan összekapcsolódott a nemzetiségi kérdés, a dualista időszak talán legfontosabb (biztonság)politikai ügye. A nemzetiségi kérdés szinte valamennyi más fontos kérdéssel is összefüggött, számos gazdasági és társadalmi folyamat egyszerűen értelmezhetetlen a nemzetiségi–nyelvi aspektus nélkül. Az ország korabeli, amúgy rendkívül bonyolult etnikai viszonyai közismertek, de elég jól feltártak már az egyes nemzetiségi mozgalmak politikai küzdelmei is. Az újabb kutatásoknak köszönhetően kezdjük felfedezni a kettős vagy többes identitással rendelkező vagy éppen a városokra jellemző nacionalista agitáció iránt ekkor még közömbösséget mutató vidéki társadalmi csoportok történetét is.⁶⁴ A biztonságtörténeti szempontok még tovább árnyalhatják a nemzetiségi kérdéstről alkotott eddigi képünket, rávilágítva a biztonságnak arra az újkeletű mentális konstrukciójára, amely a nemzeti közösségi tudatra, a nemzeti identitásból fakadó politikai veszélyérzetre, félelemre alapult. A biztonság, illetve a biztonságérzet kulcsszerepet játszik az egyéni és közösségi identitás kérdésében, különösen az olyan többnyelvű társadalmak esetében, mint amelyek a Habsburg Monarchiát és benne Magyarországot is jellemezték.⁶⁵

„Mint ahogy Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja” – olvasható az 1868. évi XLIV. tc. -ben.⁶⁶ Ez a törvény határozta meg a dualista korszak nemzetiségpolitikai felfogását a Lajtán innen. Eötvös József elméleti megfontolásait – jelentős változtatásokkal – Deák Ferenc öntötte jogi formába. Eötvös ideálja inkább egy nemzetiségi szempontból „semleges” állam lett volna az állam és egyház szétválasztásának analógiája alapján, míg Deák nemzetállamban gondolkodott. Deák azonban azt is érezte, hogy a csupán relatív többséget alkotó magyarság aligha lesz képes egységes és erős nemzetállamot formálni. A megoldást ezért egy valós történeti alapokon nyugvó jogi fikcióban vélte felfedezni: az egységes magyar politikai nemzet koncepciójában.

⁶⁴ Vö. National Indifference and History of Nationalism in Modern Europe. Eds. Marteen Van Ginderachter – Jon Fox. London–New York 2019.; *Tara Zahra*: Imagined Noncommunities. National Indifference as a Category of Analysis. *Slavic Review* 69. (2010) 1. sz. 93–119. Magyarország vonatkozásában ez a kérdés még alig feldolgozott. Vö. *Demmel József*: Pánszlávok a kastélyban. Bp. 2014.

⁶⁵ *Peter Haslinger*: Gesellschaftliche Mehrsprachigkeit und Prozesse der Versicherheitlichung. In: Mehrsprachigkeit und Multikulturalität in politischen Umbruchphasen im östlichen Europa. Wiesbaden 2016. 243–256.

⁶⁶ A nemzetiségi törvény parlamenti vitájáról lásd Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez a dualizmus korában I. 1867–1892. Szerk. Kemény G. Gábor. Bp. 1952. 129–167.; *Schlett István*: A nemzetiségi törvény javaslat országgyűlési vitája 1868. Bp. 2002.

A rendi korszakban a *Natio Hungarica* részesei voltak ugyanis azok a nem magyar származású nemesek is, akik Magyarországon éltek és itt földbirtokkal rendelkeztek. Ezen koncepció kulturális megfelelőjének tartható továbbá az évszázadokon át ténylegesen is működő úgynevezett hungarus-tudat, ami például az olyan nem magyar anyanyelvű művészek és tudósok magyar hazához kötődését is megmagyarázza, mint Liszt Ferenc vagy Bél Mátyás.⁶⁷ Mindezek mintájára a Deák-féle koncepció olyan, a kortárs francia nemzeteszme által is sugalmazott modern nemzetállami identitást vizionált Magyarország számára, amelyben a politikai nemzet fogalma az ország valamennyi lakosa számára elfogadható lesz, függetlenül az egyes polgárok származásától és anyanyelvétől. A nacionalizmus hőskorában liberálisnak és optimistának (naivnak?) számító elgondolás az egyének szintjén messzemenő szabadságjogokat biztosított a nemzetiségi nyelvek és kultúrák ápolására, de nem ismerte el az egyes nemzetiségeket közösségi alapon államalkotó tényezőknak. A politikai nemzet ugyanakkor átfedésben volt a legnagyobb számú nyelvi-etnikai csoporttal (a magyar anyanyelvűekével), ami egyfelől súlyos fogalomzavarhoz vezetett, másfelől méltán vívta ki a nemzetiségi mozgalmak ellenszenvét. A nemzetiségi törvény megálmodói nem az egyes nemzetiségek elnyomását tűzték ki célul, éppen ellenkezőleg: a nemzetiségi kérdés de-szekurizációjával egy potenciális biztonsági krízistől igyekeztek megóvni az amúgy is számtalan modernizációs kihívással küzdő, belső szuverenitását éppen csak visszanyert magyar államot.

A mából visszatekintve úgy tűnik, sőt már egy-két évtized távlatából számos kortárs előtt is világosság vált, hogy az elgondolás a törvényalkotói szándék ellenére illúziónak, ha nem fatális tévedésnek bizonyult.⁶⁸ A nemzetté válás útján eltérő mértékben, de valamennyi magyarországi nemzetiségi csoport előrébb lépett a 19. század utolsó évtizedeiben. Nemcsak a gazdasági–kulturális téren élen járó németek (elsősorban az erdélyi szászok) követelték kollektív nemzeti jogait, hanem az egyházi autonómiájukra támaszkodó szerbek és románok, valamint a nyelvükben és önazonosságukban egyre inkább magukra találó szlovákok is. A dualista korszak első felében az egyes nemzetiségi mozgalmak egymással párhuzamosan, de egymástól elszigetelten vívták szélmalomharcukat a kormányzó magyar elittel, és elkeseredésükben nem egyszer Bécshez fordultak segítségért. Mivel Ferenc József a nemzetiségi kérdést ekkor már Magyarország belügyének tekintette, ezek a próbálkozások – melyek közül a leghíresebb az erdélyi románok kirakatpereskedésig fajult memoranduma volt (1892–1895) – jobbra meddők maradtak. A nemzetiségi vezetők kénytelenek voltak levonni a következtetést:

⁶⁷ Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok*. Bp. 2007. 67–76.

⁶⁸ Uo. 77–90.

akkor érhetnek csak el érdemi eredményt, ha egyrészt egymással összefognak, másrészt, ha saját programjukat a nemzetiségileg még jórészt közömbös tömegekből álló célközönségük körében erőteljesen terjesztik, harmadrészt pedig, ha panaszaikkal Bécs helyett inkább a nemzetközi közvéleményt célozzák meg.

Ennek a századforduló után már gyümölcsöket hozó stratégiának volt első megnyilvánulása a Nemzetiségi Kongresszus létrehozása 1895-ben, majd pedig a millenniumi ünnepek – tehát a magyar nacionalizmus ceremóniális csúcspontja – elleni tiltakozás.⁶⁹ Egy a Nemzetiségi Kongresszus Végrehajtó Bizottsága által 1896. április 30-án jegyzett tiltakozó iromány szerint „hazánk mostani főkorifeusai Magyarországon mesterségesen és roppant pénzüsszegek felhasználásával Európa számára olyan ünnepséget igyekeznek rendezni, amely egyfelől nélkülözi a történelmi alapot, másfelől viszont milliók, a hazánkat alkotó népek többsége megsértésének tekinthető.”⁷⁰ A dokumentum (speech act) szerint nem a millenniumi ünnepek megrendezésével van a baj, hanem azzal, hogy a magyar elitek ezt arra használják fel, hogy történelmi jogot formáljanak a többi nemzetiség elnyomására. A „hamis premisszákból” kiinduló 1868-as nemzetiségi törvényt is élesen bíráló szerzők (actors) ezért biztonsági kérdést (security issue) formáltak a millenniumi ünnepségből a célközönségeik számára (audience). Szerintük „Magyarország lakosainak túlnyomó többségére” (referent object) az a veszély leselkedik, hogy a művelt világ előtt leigázott, azonban ezzel a ténnyel megbékélt és a modernizáció miatt végső soron megelégedett nemzetiségi csoportokként kerülnek bemutatásra. A tiltakozók alternatív jövőképet is felvázoltak: „Amikor egyszer beteljesedik a vágyunk, és Magyarországot természetes, etnikai és történelmi viszonyainak megfelelő alapokra helyezve láthatjuk, ahol valóban keresztülvinnék a nemzetiségek egyenjogúságát, ahol minden nemzetiség az állami igazgatás révén láthatná *biztosítva* egyéniségét, ahol Magyarország általában nemcsak egy néptörzs országa volna, hanem a régi, tiszteletre méltó Hungaria, akkor mi is szívesen ünnepelnénk a magyar állam ezredéves fennállását”.⁷¹ Mint ismeretes, a történelem kereke nem ebbe az irányba fordult: a századfordulós magyar politikai vezetés asszimilációs céllal nyelv- és oktatáspolitikai manőverekbe kezdett, a nemzetiségi mozgalmárok pedig egyre inkább a magyar állam keretein és határain kívül képzelték el népeik jövőjét.

Volt egy közösség a dualizmus kori Magyarországon, amely számarányát tekintve a történeti vizsgálódás során akár a nemzetiségek körében is helyet

⁶⁹ Vö. *Varga Bálint*: Árpád a város fölött – Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországon. Bp. 2017.

⁷⁰ *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez a dualizmus korában II. 1892–1900.* Szerk. Kemény G. Gábor. Bp. 1956. 468–482.

⁷¹ Uo. 482.

kaphatna, mégis külön lapon szokták említeni. Ennek alapos oka van: a zsidóság, tehát az izraelita vallásúak túlnyomó többségükben magukat a hivatalos iratokban magyarként azonosították. A többségükben a 19. század során bevándorolt izraeliták az őshonos nem magyar anyanyelvű nemzetiségekkel szemben nem elnyomást, hanem kivételes lehetőséget láttak a korabeli Magyarország szabadelvű nemzetiségi és vallási törvényeiben, ezért relatíve szívesen belesimultak a többségi társadalomba, különösen a világvárossá fejlődő főváros esetében. A szabadelvű magyar kormányok támogatták ezt a folyamatot, abban bízva, hogy a zsidóság asszimilációja elősegíti a modernizációt a gazdaságban és a társadalomban, így végső soron a magyar nemzet érdekeit is szolgálja. A szakirodalom⁷² cáfolja azt a még Szekfű Gyula által is osztott⁷³ kortárs vélekedést, hogy a dualizmus időszakában kirívóan intenzív zsidó bevándorlás zajlott volna. A galíciai izraelita tömegek beözönlésének mítosza inkább a kortársak optikai csalódása lehetett, amit különböző tényezők okozhattak.⁷⁴ Egyfelől az orosz területekről Nyugat-Európa és az Egyesült Államok irányába történő valóban tömeges zsidó vándorlás útvonala Magyarországon keresztül haladt. Másfelől a magyarországi zsidóság a legmobilabb társadalmi csoportok közé tartozott, és a belső migráció élen járóiként tömegesen költöztek fel vidékről Budapestre, ahol egyes kerületekben még szegregálódtak is.⁷⁵ Harmadrészt valóban jelentősen nőtt a Kárpát-medence zsidó származású lakóinak száma a hosszú 19. század során, de a főbb, Magyarországot célzó migrációs hullámok az 1860-as évekre lényegében már lezajlottak, igaz, a politikai és társadalmi következmények a század utolsó harmadában jelentkeztek. Akármennyire túlzónak tűnnek is a kortárs panaszok a zsidóság bevándorlásával kapcsolatban, az tény, hogy a zsidó–magyar együttélés nem ment könnyen, mivel – ahogy az tömeges migráció esetén általában lenni szokott – a befogadó fél valóságos sokként élte meg az újonnan érkezettek megjelenését és – ahogy a kortárs kritikusok fogalmaztak – „térnyerését” a társadalomban. A zsidóság egyfelől rendkívül sikeres (gazdasági–kulturális), másfelől egy komoly konfliktus esélyét magában hordó (politikai–társadalmi) integrációs folyamata hullámozó intenzitású társadalmi feszültséggel járt együtt, ezért a dualista korszak elejétől fogva kisebb-nagyobb mértékben jelen volt az antiszemitizmus a magyar politikai életben. Ez az antiszemitizmus minden agresszivitása és rosszindulata ellenére sem

⁷² Legújabbban a kérdésről lásd *Konrád Miklós*: Asszimilációs elvárások és zsidó válaszok az emancipációig. *Századok* 154. (2020) 903–934.; *Prepuk Anikó*: Miért nem nyert képviseletet az izraelita felekezet a dualizmus kori főrendiházban? *Századok* 154. (2020) 935–962.; *Csiki Tamás*: Befogadás és kirekesztés. Zsidók és magyarok együttélésének lokális percepciói a dualizmus kori helyi sajtóban. *Századok* 154. (2020) 963–988.

⁷³ *Szekfű Gyula*: Három nemzedék és ami utána következik. Reprint. Bp. 2007. 328–344.

⁷⁴ *Konrád Miklós*: A galíciai zsidó bevándorlás mítosza. *Századok* 152. (2018) 31–60.

⁷⁵ *Gyurgyák János*: A zsidókérdés Magyarországon. Bp. 2001. 76–79.

feleltethető meg a két világháború közötti idősakra jellemző modern típusú fajgyűlöletnek, ekkoriban még sokkal inkább a hagyományos vallási előítéletekre építkező politikai antiszemitizmusról volt szó, ami magától értetődően vet fel biztonságtörténeti szempontokat.

Az antiszemitizmus a tiszzaeszlári per körüli években kezdett országos méreteket ölteni Magyarországon. 1882. április 1-jén eltűnt egy keresztény szolgálólány, Solymosi Eszter a Szabolcs vármegyei Tiszaeszláron. A helyi zsidókat a lány rituális meggyilkolásával rágalmaztak meg, és a következő év során perbe is fogtak tizenöt személyt. Többek között Eötvös Károly védőügyvédnek köszönhetően ugyan felmentést kaptak, de a közvélemény jelentős része továbbra is bűnösnek könyvelte el a vádlottakat.⁷⁶ Az ügy az egész magyar politikai életet alapjaiban rengette meg, és számos más településen történetek zsidóellenes zavargások. 1882. november 1-jén például az ország másik végében, a Fertő-tó közeli Nyulas községben feldühödött helyiek rárontottak az éppen otthon nem tartózkodó zsidó boltos házára és agyonlőtték a feleségét.⁷⁷ Ha gyilkosságokra nem is, de zsidóellenes izgatásokra több közeli faluban is sor került, Moson vármegye főispánját ezért kormánybiztossá nevezték ki azzal a céllal, hogy védje meg a helyi izraelita közösségeket és állítsa helyre a közbiztonságot. Mindeközben aggasztó hírek érkeztek a közeli jelentősebb városokból, Sopronból és Pozsonyból is, ahol már nemcsak arról számoltak be a jelentések, hogy az egyszerű emberek saját nyomorúságos életükért a helyi zsidókat okolták, hanem arról is, hogy az antiszemita közhangulat már az értelmiségben, tehát a tanárok és papok körében is érzékelhetővé vált.⁷⁸ Ez nem minden előzmény nélkül történt: Simonyi Iván német nyelven Pozsonyban kiadott lapja, a *Westungarischer Grenzbote* már tíz évvel korábban is hirdette a zsidók veszélyként való azonosítását, így megteremtve az antiszemita frazeológia alapjait a magyar politikai életben.⁷⁹ Tisza Kálmán kormánya ugyan határozott csendőri, valamint közigazgatási fellépéssel még csírájában el tudta fojtani az zsidóellenes atrocitásokat az országban, a politikai antiszemitizmus szelleme ekkorra már kiszabadult a palackból.

Csupán idő kérdése volt, hogy egy szélsőséges csoport nyíltan zsidóellenes mozgalmat alapítson, amelynek egyetlen célja a zsidókérdés biztonsági kérdésként való artikulálása lett. Az Istóczy Győző vezette Országos Antiszemita Pártot

⁷⁶ Az elhíresült ügyet monografikus módon feldolgozta: *Kövér György: A tiszzaeszlári dráma*. Bp. 2011.

⁷⁷ Tisza Kálmán miniszterelnök táviratváltása báró Miske Imrével, Moson vármegye főispánjával. MNL Győr–Moson–Sopron Megye Győri Levéltára, Mosonmagyaróvári Fióklevéltára, Moson Vármegye Főispánjának Iratai (1872–1923), IV/B/901/b, no. 171. (1882. nov. 4.)

⁷⁸ Esterházy Pál herceg, Sopron vármegye főispánjának jelentései Tisza Kálmán miniszterelnöknek: MNL Győr–Moson–Sopron Megyei Levéltár Soproni Levéltára, Sopron Vármegye Főispánjának Iratai (1872–1944), IV/B/401/9, no. 205. (1883. szept. 8.), illetve no. 228. (1883. okt. 7.)

⁷⁹ „Die Wahlbewegung und die Juden in Preßburg”. *Westungarischer Grenzbote*, 1872. június 13. 2.

1883-ban alapították, és 1892-ben már fel is oszlott, de két választáson is (1884, 1887) tudtak képviselőket küldeni az országgyűlésbe. Istóczyék (actor) pártprogramjukkal, *12 röpirat* című folyóiratukkal, valamint képviselőházi beszédekben (speech act) a zsidóságot leszámítva a teljes magyar társadalmat tekintették közönségüknek (audience), akiket egyszersmind a zsidók (threat) által veszélyeztetettnek próbáltak láttatni (referent object). Programjukban felhívták „a haza minden polgárát, minden keresztény hitfelekezetének, minden nemzetiségének s minden osztályának tagjait, hogy bármik legyenek is egyéb kérdésekben, nevezetesen közjogi kérdésekben nézeteik, a közös *veszély* öntudatára ébredve, az országgyűlési antiszemita pártot alkotmányos és törvényes küzdelmében támogassák.”⁸⁰ Olyan általános politikai lózungokat is megfogalmaztak, mint a „zsidóhatalom megtörése és a zsidóbefolyás ellensúlyozása a politikai, társadalmi és közgazdasági téren”, de olyan egész konkrét javaslatokkal is előálltak, mint a „zsidóknak a korcsmáltatási jogtól való eltiltása” vagy a „zsidók és keresztények közötti házasságról szóló törvényjavaslat visszavetése”.⁸¹ Az antiszemita tehát arra tettek meglehetősen abszurd kísérletet, hogy a számos törésvonal mentén meghasadt magyar társadalmat egy nagy ügy érdekében egységfrontba tömörítsék. Az elgondolás eleve bukásra volt ítélve, de mivel könnyebb valami ellen szövetkezni, mint valamely pozitív cél érdekében, komoly nyomot hagytak a közvéleményben.⁸² Innentől kezdve a hazai zsidóságnak mint vallási–etnikai közösségnek a szekuritizációja, illetve az ezzel szemben a dualista korszakban sokszor kormányzati eszközökkel is vívott de-szekuritizációja vissza-visszatérő témája maradt a magyar politikai életnek.

Jól tetten érhető mindez többek között az 1890-es évek egyházpolitikai vitáiban. Ez a kérdés is elemezhető biztonságtörténeti szempontok mentén, hiszen ekkor kezdték meghatározni a modern ideológiai alapú viták a magyar pártpolitikai arénát. Ez idáig ugyanis a dualista kori magyar országgyűlésben – szemben a nyugati trendekkel – a pártszerkezet döntően a közjogi kérdés mentén tagolódott. A kormányzó szabadelvűek a 67-es kiegyezés rendíthetetlen hívei voltak, a függetlenségi ellenzék pedig – retorikai szinten legalábbis – egy jottányit sem akart engedni a 48-ból. Közöttük helyezkedtek el az ilyen-olyan leváló, kiszakadó és beolvadó pártok és párttörödékek, de alapvetően mindegyik valamelyik közjogi álláspont felé gravitált. Ahogy az a fentiekből is kitűnik, a dualizmus alatt regnáló szabadelvű magyar kormányok egy nacionalista állam- és nemzetépítő paradigmában gondolkodtak, azt azonban eddig kevésbé hangsúlyoztuk, hogy mindez

⁸⁰ Magyarország története a 19. században i. m. 662.

⁸¹ Uo. 662.

⁸² Vö. *Kubinszky Judit: A politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1890.* Bp. 1875.; *Gyurgyák J.: A zsidókérdés Magyarországon* i. m. 314–331.

liberális és progresszív társadalomfilozófiával párosult. Ennek volt sarkalatos eleme az elismert egyházak és felekezetek (beleértve az izraelitákat is) egyenjogúsítása, a korábban államegyház-szerű szerepet betöltő katolikus egyház autonómiájának (lényegében az állam és egyház szétválasztásának) megteremtése, valamint a polgári házasságkötés intézményének bevezetése. Mindez mai szemmel nézve a modern korszak természetes velejárójának tűnhet, de sok kortárs számára az addig ismert világtrendnek a négy sarkából történő kiforgatását jelentette, aminek egyenes következménye volt az egyéni és közösségi biztonságérzet megbomlása és az eddig biztosnak gondolt kulturális önazonosság megrendülése. A magyar társadalom többségének identitását ekkoriban, különösen vidéken, még az a tradicionális és lokális kultúra határozta meg, amelyben az egyházak kulcsszerepet játszottak. Azokban a régiókban, ahol a katolikus egyház töltötte be ezt az szerepet, mély ellenszenvre találtak a kormány egyházpolitikai törekvései.⁸³

Mindez 1894–1895 fordulóján pártpolitikai formát is öltött, amikor Prohászka Ottokár kezdeményezésére Zichy Nándor gróf és Esterházy Miklós Móric gróf életre hívta a Katolikus Néppártot azzal a nyíltan kimondott céllal, hogy a liberális egyházpolitikai törvényeket megakadályozza.⁸⁴ Ez ugyan nem sikerült, de a Néppárt jelentős ellenzéki erővé vált a Képviselőházban, és rendre több tucatsnyi képviselői helyet tudott szerezni a választásokon. A magát egyébként 67-es pártként meghatározó alakulat fő céljának azt tekintette, hogy „társadalmunknak keresztény jellegét megóvjá, s a katolikus egyházon s valamint általában a kereszténységen ejtett sérelmeket orvosolja; a nemzet és a nép közgazdasági és politikai érdekeit fölkarolja”.⁸⁵ Ahhoz, hogy ezt sikeresen tegyék, a Néppárt a korszakban még újszerűnek és radikálisnak ható szociális követelésekkel állt elő, valamint méltányolhatónak tekintette a nemzetiségeknek az államegységet nem kikezdő követeléseit is. Amíg a párt vezető személyiségei a parlamentben vívták a maguk küzdelmét, addig a párt köré mozgalmoszerűen csatlakoztak a világnézetileg elkötelezett szavazók, köztük nagyon sok értelmiségi és egyházi személy is. A néppárti mozgalom rövid időn belül olyan mérvű társadalmi támogatottságra tett szert egyes megyékben, hogy a szabadelvű kormányok (actor) közigazgatási eszközökkel próbálták azt kontroll alatt tartani, beleértve a politikailag aktív papok titkosszolgálati módszerekkel történő megfigyelését is. A veszélyesnek talált figurákat ily módon szekuritizálták, azaz olyan „tradicionalistának” bélyegezték őket, akik a liberális nemzetállam víziójára (referent object) veszélyt jelentenek.

⁸³ A magyarországi politikai katolicizmus kialakulásáról bővebben lásd *Kleisenitz Tibor: Modern katolicizmus? Vallási megújulás és politikai törekvések a dualizmus korában*. In: *Modernizáció és nemzetállam-építés* i. m. 263–281.

⁸⁴ *Szabó Dániel: A Néppárt megalakulása. Történelmi Szemle* 20. (1977) 169–208.

⁸⁵ Magyarország története a 19. században i. m. 716.

Mindeközben a néppártiak a sajtó és röplapok útján – valamint a vasárnapi istentiszteletek előtt (közben?) és után – agitáltak a kormány ellen, amelyet a szélsőséges modernizáció és szekularizáció vádjával illettek.⁸⁶ Ellen-szekuritizációs érvelésükben sokszor antiszemita frazeológia köszönt vissza, amit nagy mértékben előkészített az egy évtizeddel korábban fellángolt zsidóellenes mozgalom. Egy 1910-es néppárti röplap így emlékezett vissza a pártalapítás időszakára: „Mikor a gazdasági liberalizmus miatt már-már koldusbotra jutott a köznép, mikor a kisemberek megunták a sok nélkülözést és sanyargatást, mikor a liberális zsarnokok hatalma már tűrhetetlen kezdett lenni, mikor a zsidók szemtelensége már nem ismert határt, mikor nyíltan hadat üzentek a szabadelvűek az Egyháznak, a hithű katolikus népnek, akkor ebben a válságos időben adta az isteni Gondviselés a magyar népnek Zichy Nándor grófot, akinek éppen most ünnepeljük 80 éves születésnapját.”⁸⁷ Az egyházpolitikai vitából hosszú távon inkább a modernizáció hívei kerültek ki győztesként, de a Néppárt utat tudott törni Magyarországon a világnézeti pártpolitizálásnak, amit pedig biztonságtörténeti szempontból aligha lehet másnak tekinteni, mint a szekuritizáció melegágyának.

Összegzés

A dualizmus korának biztonsági aspektusokat magában hordozó ügyeit természetesen még hosszasan lehetne sorolni, a már érintett témákat is tovább boncolgatva, ezt azonban a hely hiánya miatt e ponton egyelőre felfüggesztjük. Nem esett szó olyan fontos ügyekről, mint például a szociális biztonság, a munkáskérdés, a földkérdés vagy éppen a mindennapi élet biztonsága. Ugyancsak érdemes lenne megvizsgálni az ökológiai, illetve egészségügyi biztonság kérdéskörét – tekintettel a járványokra és természeti csapásokra. A politikatörténet is számos érdekes biztonsági témát tartogat még, ami elmondható a társadalom- és gazdaságtörténetről is. Ugyancsak érdemes lenne mélyebben áttekinteni a kortárs akadémiai diskurzust: neves tudósaink vajon miként reflektáltak a biztonság fogalmára? És akkor még nem említettük a korszakot lezáró első világháborús éveket, amelyek teljesen új biztonsági paradigmát hoztak magukkal számos külső és belső, vélt és valós fenyegetéssel kapcsolatosan.

Azt természetesen senki sem állítja, hogy ezek a biztonsági ügyek jelentőségükben vagy akárcsak jellegükben hasonlóak volnának, nehéz is lenne a

⁸⁶ *Ifj. Bertényi Iván*: „A lelketeket adjátok az ördögnek, ha a kormánypártra szavaztok!” Adalékok az 1896-os választások történetéhez. In: *Natio est semper reformanda. Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére*, Szerk. Anka László. Bp. 2016. 320–334.

⁸⁷ A Katholikus Népszövetség röpirata (1910. máj. 5.): MNL VaML, Vas Vármegye Főispáni Elnöki Iratok 1908–1911, IV/401/a/5, 1910, res. 20.

betyárkérdést összevetni a kolerajárvánnyal. Az azonban szembetűnő, hogy számos biztonsági kérdés, különösen az ideológiai alakzatúak a modernizációval, sok esetben annak árnyoldalaival mutatnak szoros összefüggést. Magyarországon a modernizáció aranykorát a dualizmus időszaka jelenti, ezért is érdemes erre a korszakra biztonságtörténeti perspektívából is állami fordulópontként tekinteni. Bizonyos biztonsági kérdések meg sem fogalmazódtak volna a premodern időkben, és ennek oka minden bizonnyal a társadalmi változásokban keresendő. A modern kor kezdetén egyre nagyobb elvárás nehezedett az államra – az uralkodóra éppúgy, mint a kormányokra és a közigazgatásra – a tömegek biztonságának szavatolása érdekében, ami már nem merült ki egy-egy háború elkerülésének vagy éppen megnyerésének magasztos feladatában. A béke önmagában csak az emberek fizikai biztonságát garantálja, de nem a biztonságérzetét. Háborús vagy egyéb vészhelyzet számos olyan biztonsági kérdés felfüggeszt, amely békeidőben nagyon is aktuális.

A foucault-i értelemben vett kormányozhatóság (*gouvernementalité*) jegyében a modernizálódó állam egyre több feladatot vállal magára, a társadalom egyre nagyobb szeletét akarja irányítani. A 19. század végére egyre inkább adminisztratívva, kormányzativá váló államban kiépülnek azok az intézmények, eljárások, illetve mikrohatalmi stratégiák, amelyek lehetővé teszik annak az egész népeésre irányuló hatalmi formának a gyakorlását, amelynek a legfőbb technikai eszközei a biztonsági intézkedések.⁸⁸ Mindeközben a politika véglegesen kikerül az uralkodó és tanácsadóinak szűk köréből, és a közvélemény, tehát az időről időre szavazó állampolgárok tömegei politikai tényezővé válnak. Az ő befolyásolásuk miatt a propaganda szerepe megnő: a félelemképzés pedig nagyon erős érzelmi mozgósító energiákkal bír, ezért a politikai szereplők beemelik azt az eszköztárukba. Szintén feltűnő, hogy a dualizmus kori elitek mint biztonsági aktorok a korszak kezdetétől egyre nagyobb rendszerességgel és egyre több kérdésben deklarálták magukat vagy közösségeiket egzisztenciálisan fenyegetettnek, így legitimizálva a törekvéseiket a túlélés, azaz a modern kor kihívásaival való megbirkózás érdekében. Ezzel egyszersmind igyekeztek a politikai ellenfeleiket illegitimnek minősíteni. Mindkét esetben erősen támaszkodhattak az eltömegesedő társadalmat befolyásoló modern médiára. Ahhoz, hogy valamit biztonsági kérdéssé lehessen nyilvánítani, fel kell tudni mutatni egy idealizált állapotot, amelyet meg lehet védeni a fenyegető veszélyektől. Ahhoz pedig, hogy ennek szükségességét minél többen elfogadják, modernizáló homogenizálásra van szükség.

⁸⁸ *Michel Foucault: A „kormányozhatóság”*. In: *Uő: A fantasztikus könyvtár*. Bp. 1998. 106–123.

Ezeknek a törekvéseknek az elemzése nemcsak a korszak új szempontok szerinti vizsgálatát teszi lehetővé, hanem a társadalomtudományokból táplálkozó biztonságtörténet elméleti és módszertani alapvetéseinek kritikus tesztelését is. Szemben a jelenkor társadalmainak kutatóival, a történészeket kellő időbeli távolság választja el vizsgálati tárgyuktól, ami információs szempontból ugyan kihívást jelent, ugyanakkor nagyobb mértékű objektivitást tesz lehetővé. De lehetséges-e, és ha igen, akkor feladata-e a történeti biztonságkutatásnak az egykor volt biztonsági válságok verifikálása? Amennyiben a biztonság konstruált és szubjektív, azaz valójában a biztonság tudatáról vagy érzetéről beszélhetünk csupán, akkor a „biztonsági válság” nem is verifikálható, legfeljebb a biztonságérzet válsága mint tény igazolásáról lehet szó. Ez esetben elegendő vajon, ha a szekuritizációs folyamatok történeti konstrukciójára koncentrálnunk? Az már talán most is kellő bizottsággal kimondható, hogy az eredendően ahistorikus koppenhágai iskola szekuritizációs modelljének van történeti relevanciája, azonban ennek alkalmazása korántsem zökkenőmentes. Bizonyos esetekben mintha a modell egyes elemei feltűnően hiányoznának a képletből, vagy más formában jelentkeznenek az adott kor és az ügyek jellegétől függően. Nehéz például speech actról beszélni egy még nem demokratikus korszakban, ahol a tömegsajtó ugyan megszületett, de még csak írott formában. Szintén kérdéses lehet egy még hierarchikus, elitista politikai-társadalmi rendszerben megállapítani azt, hogy elért-e a releváns közönséghez az üzenet, illetve ha igen, akkor vajon elfogadják-e az aktor biztonsági érvelését. Ugyancsak elgondolkodtató, hogy a szekuritizációs mozzanatok mintha történetileg jobban megragadhatóak lennének, mint a de-szekuritizációs vagy ellen-szekuritizációs párjaik. Vajon megszűnik-e valamely biztonsági probléma attól, ha valaki ezt deklarálja vagy egy másik biztonsági ügyet képvisel? Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása még további kutatásokat igényel.

COMPROMISE AS A SECURITY ISSUE

The Age of Dualism from the Perspective of Historical Security Studies

By Tamás Székely

SUMMARY

Academic interest in the history of security has been growing in recent years as security is no longer seen as an exclusively military issue. The challenge for every historian dealing with social-constructivist theories such as ‘securitization’ invented by the so-called Copenhagen School is whether they can be applied in non-contemporary historical research. In order to find the answer, one needs to first identify those historical structures

that were perceived to be endangered at the time, and then to explain what role, if any, the different actors of the given period played in the securitization processes. This paper is engaged in this experiment while focusing on the Austro-Hungarian Compromise of 1867 and the Age of Dualism in Hungary. The basic presumption is that as actors of security, the turn-of-the-century elites increasingly and typically declared themselves to be existentially threatened, and, therefore, to have a legitimate claim on surviving the challenges of modern times.

Egry Gábor – Izsák Anikó Borbála

A VÁROSI HITELEK ÉS AZ IMPÉRIUMVÁLTÁS

Bánsági és szatmári példák*

A dualizmus kori Magyarországon a városi önkormányzat és a városi pénzügyek kapcsán különösen bizonytalan volt, hogy hol húzódik az állam, a magánszféra, a központi és a helyi igazgatás határa? A települések egyszerre láttak el állami és önkormányzati feladatokat, s az előbbiek köre fokozatosan bővült, ami elsősorban az állami ellenőrzés és nem a finanszírozás kiterjesztésével járt együtt. A bővülő feladatok és a fejlődés keltette igények kielégítése során a városok egyre inkább eladósodtak. A nagyobb beruházások finanszírozását szolgáló községi kölcsönök és egyéb bankhitelek felvételéhez viszont a törvényhatóság, illetve a kormányzat engedélye kellett, ami ismételten felvetette az állami befolyás kérdését. A hitelek egy részét nem állami intézmények létrehozására, fejlesztésére és támogatására fordították (magyar tannyelvű egyházi gimnáziumok, kulturális központok stb.), amelyek azonban tágabb értelemben véve mégis az államot, annak nemzetiesítő célkitűzéseit (is) szolgálták. A városok tehát a nemzetállamiság szempontjából kulcsszerepet játszottak a normatív állam funkcionálissá tételében, mivel a nemzetiesítés feladatait vették át.

Az állami hatáskörök kontúrjai még inkább összezavarodtak ott, ahol az első világháborút főhatalomváltás követte, és a hitelek rendezésében az új nemzetiesítő állam is szerephez jutott. Ezzel az új hatalmi központ lehetőséget kaphatott arra, hogy a korábbi magyar állami célokat szolgáló intézményekre befolyást gyakoroljon, miközben a kérdés bilaterális, államközi rendezésével még inkább bizonytalanná tette a központi állam, önkormányzat és település, valamint a magánszféra határait. Tanulmányunkban városi forrásokat és banki iratokat¹ elemezve, tipikus eseteket áttekintve arra keressük a választ, hogy a hitelek ügyének nemzetközivé válása révén miként élt tovább a magyar állam öröksége, és hogyan alakította ez a nemzetállam és a magánszféra határait Nagy-Romániában?

* A tanulmány a Neopstrans ERC CoG 2017 kutatási project (szerződés szám: 772964) keretében készült.

¹ Tanulmányunkban a stilisztikai könnyebbség kedvéért a statisztikákban közösen kezelt hitelnyújtással foglalkozó intézetek összességét változó szinonimákkal jelöljük. Tisztában vagyunk vele, hogy a bankrendszer szoros értelemben véve nem azonos a hitelintézetekkel, ahogy az utóbbiak sem a pénzügyi vagy pénzügyi szférával.

A kölcsönök felvételének jogi háttere a dualizmus idején

A városok háztartását, és ezen belül a kölcsönök felvételét is azok a törvények szabályozták, amelyek révén az 1870–1880-as évek folyamán az önkormányzatok rendezése és országos szintű egységesítése végbement,² és amelyekben az önkormányzatok erősítése helyett a központosító tendencia érvényesült.³ A „községi szervezet polgári viszonyrendszerének első magyarországi szabályozásáról” az 1859. április 24-én kelt uralkodói pátens intézkedett, amely „nemcsak az első a községi önállóságot biztosító jogszabály volt Magyarországon, hanem főbb vonásaiban alapját képezte a községi háztartás és önkormányzati autonómia dualizmus kori későbbi szabályozásának is”.⁴ A pátens lehetővé tette a kölcsön felvételét olyan költségek fedezésére, amelyeket a község a saját vagyonából nem tudott finanszírozni. A községi önkormányzatiság azonban még nagyon változatos formákat mutatott az 1860-as években, és bizonyos szempontból ellentmondásos szabályozás szerint is működött.⁵ Ennek az állapotnak vetett véget az 1871. évi XVIII. tc., amely a községi önkormányzatokat három típusba sorolta, kis- és nagyközségeket, illetve rendezett tanácsú városokat különböztetve meg.

Jogállásuk változása egyes települések számára presztízsveszteséget jelentett, és erőteljesen küzdöttek ennek visszanyeréséért. Nagybánya 1876-ban törvényhatósági jogát veszítette el. A város 1907-ben az országgyűléshez intézett memorandumban kérte annak visszaállítását, mint ami a város további fejlődésének kulcsa. Nincs átfogó képünk arról, hogy a jogi státus változása hogyan érintette az egyes településeket, csak egyéni példákat ismerünk. Nyírbátor vezetői például következetesen városként kezelték községgé visszaminősített településüket, és a városi színvonal fenntartásához szükséges kölcsönök végül csőd-höz is vezettek.⁶ 1913-ban viszont egy községesítő mozgalom indult, amelyhez Szekszárd mellett alföldi és felvidéki városok is csatlakoztak, előbbieken ugyanis a mezőgazdasági népesség többsége, utóbbiak a kis lélekszám okán nem tudták megteremteni a tisztviselői karnak azt a fizetést, amelyet a rendezett tanácsú

² Az önkormányzatok jogi szabályozásáról részletesen lásd *Kajtár István: Magyar városi önkormányzatok (1848–1918)*. Bp. 1992.

³ *Kamplér Béla: Az önkormányzati pénzügyek hazai történetének adójogi megközelítése.* (Acta Universitatis Szegediensis – Acta Juridica et Politica. Tomus LXIII. Fasc. I.) Szeged 2003. 5.

⁴ *Szabó Pál Csaba: Községi igazgatás és önkormányzati autonómia a késő-dualizmus kori Magyarországon.* Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica 2005. 123. sz. 24–25.

⁵ Uo. 26.

⁶ Lásd Nagybánya város emlékirata. *Városok Lapja*, 1907. április 1. 11–12.; *Szabó Géza: Városgazdálkodás a dualizmus kori Nyírbátorban.* In: Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv XIII. Szerk. Galambos Sándor – Kujbuszné Mecsei Éva. Nyíregyháza 1999. 133–138.

városok számára az 1912. évi LVIII. tc. előírt, ezért ezek a települések a nagyközséggé való visszaminősítésért küzdöttek.⁷

Az 1871. évi XVIII. tc. a községek háztartásának ügyeit is részletesen, külön fejezetben szabályozta, és azokat a törvényhatóság alá rendelte, a kölcsönfelvételt pedig a 26. §-ban ennek jóváhagyásához kötötte. Az 1871-es községi törvényt az 1886. évi XXII. tc. részlegesen felülírta, kiegészítve a központi beavatkozás lehetőségét, éppen a községi gazdálkodás hiányosságaira hivatkozva.⁸ A kölcsönfelvétel engedélyeztetésének kötelezettsége azonban nem változott (24. §). A közép fokú közigazgatás korszerűsítéséről először az 1870. évi XLII. tc. rendelkezett, ezt módosította később a törvényhatóságokról szóló 1886. évi XXI. tc.⁹ Nem változott a közgyűlés hatáskörébe tartozó kölcsönfelvétel szabályozása (1870. évi XLII. tc. 43. §, 1884. évi XXI. tc. 47. §), amelyet miniszteri jóváhagyáshoz kötöttek (1870. évi XLII. tc. 3. §, 1886. évi XXI. tc. 5. §). Az utóbbi törvény szerint azonban a költségvetés, a zárszámadás vagy a város ingatlanvagyonra tekintetében a törvényhatósági jogú városokra a hatályos községi törvény vonatkozott (3., 14., 17. §-ok).

Az általunk vizsgált városok közül a korszakban Temesvár törvényhatósági joggal rendelkező szabad királyi város és megyeszékhely, Karánsebes és Nagybánya pedig 1876-tól kezdődően rendezett tanácsú város volt, utóbbi megőrizhette a szabad királyi város címet is. Mindkét települést az 1876. évi XX. tc. fosztotta meg törvényhatósági jogától. Ez a törvény azonban a törvényhatósági jogú városokra vonatkozó szabályozásokat hagyta érvényben a „tevéleges és szenvedőleges” választójog (5. §) mellett a vagyon kezelésének kérdésében is, fenntartva a belügyminiszter felügyeletét és a kölcsönök miniszteri és nem megyei engedélyezését (4. §). A községekről szóló 1886. évi XXII. tc. 165. §-a fenntartotta a költségvetésre és vagyonra vonatkozó rendelkezéseket azzal, hogy a miniszter a felügyeletet a főispán útján gyakorolja. A felettes hatósági jóváhagyást leszámítva tehát az 1870–1880-as évek közigazgatási törvényei a városok kölcsönfelvételét részletesebben nem szabályozták.

Mindez azonban nem okozott gondot, hiszen a tömeges hitelfelvétel csak később kezdődött. Ezt először a hazai pénzügyintézetek által kibocsátott némely kötvények biztosításáról szóló 1897. évi XXXII. tc. szabályozta, korábban „a községi közhitel szabályozása csak miniszteri rendeletek útján történt”.¹⁰ A törvény

⁷ *Csekő Ernő*: Virilisták szerepe és jelentősége Szekszárd r.t. város életében. In: Szekszárd a XX. század első évtizedeiben. Szerk. Dobos Gyula. Szekszárd 2005. 114–115.

⁸ *Szabó P. Cs.*: Községi igazgatás i. m. 27.

⁹ Magyar alkotmánytörténet. Szerk. Mezey Barna. 4. átdolgozott kiadás. Bp. 2002. 348., 350., 353.

¹⁰ A községi kötvények a záloglevél mintáját követték, tehát a záloglevelek kibocsátásáról szóló 1876. évi XXXVI. tc. előzménynek tekinthető. Lásd és az idézet forrása *Lukács Ödön*: A magyar városok hitelügye. (A Magyar Városok Országos Kongresszusának Iratai V.) Bp. 1913. 4.

a községi kötvények körét mentesítette az állami egyenes adók alól, óvadékképesnek nyilvánította, és megengedte, hogy közvagyont fektessenek bele.¹¹ A korokban mindvégig külön szabályozás alá esett a főváros, illetve Fiume, valamint külön kategóriát képeztek a pupillaritással bíró kötvények: Budapest esetében 1904-ben, Pozsony, Zágráb és Fiume esetében 1911-ben rendelkeztek erről.¹²

A városok adósságának statisztikája

Bár jogi értelemben a városok két típusa egyfelől a vármegyékkel, másfelől a kis- és nagyközségekkel került csaknem azonos szabályozás alá, a statisztikai kiadványok nem ezt a felosztást követték. Külön statisztika készült a községek 1908. évi,¹³ a vármegyék 1909. évi,¹⁴ illetve a városok 1910. évi háztartásáról.¹⁵ A városi funkciók gyarapodása, a pénzügyi terhek növekedése, az átfogó jogi szabályozás iránti igény jelentkezése közös érdekvédelmi mozgalomra indította a városok vezetőit.¹⁶ 1912-ben ezzel a szervezkedéssel összefüggésben, és főként német minták nyomán,¹⁷ a *Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve* sorozatot is szerkesztő Thirring Gusztáv elindította *A magyar városok statisztikai évkönyvének* sorozatát,¹⁸ amely azonban a háború kitörése miatt az első kötet után megszakadt és csak 1934-ben indult újra.¹⁹

Az 1910-es városi statisztika részletes bevezetője összesített táblákat közöl, amelyek értelmezésére különféle szempontokat is kínál. Ezek a törvényhatósági jogú városok Budapestet és Fiumét is magukba foglalják. A városi adósságok adatait azonban a városi adminisztráció hiányosságai miatt, különösen a hátralékokba került adósságokat illetően, a bevezető nem tartja megbízhatónak.²⁰

¹¹ Magyarország városainak háztartása az 1910. évre. (Magyar statisztikai közlemények új sorozat 58.) Bp. 1916. 11*. A kötet szöveges részében az oldalszámok csillagozottak.

¹² Pupillaritás: „azokban gyámpénztári készleteket is lehet gyümölcsöztetni”. Uo. 11*. Vonatkozó törvények: 1904. évi XXXIV. tc., 1911. évi XVII. tc. A kérdéssel továbbá lásd *Márffy Ede*: A magyar városok háztartásának joga. Bp. 1914.

¹³ Magyarország községeinek háztartása az 1908. évben. (Magyar statisztikai közlemények újsorozat 39.) Bp. 1913.

¹⁴ Magyarország vármegyéinek háztartása és gyámpénztárai az 1909. évben. (Magyar statisztikai közlemények újsorozat 40.) Bp. 1914.

¹⁵ Magyarország városainak i. m.

¹⁶ Erről bővebben lásd *Breinich Gábor*: A magyar városok szövetkezése a dualizmus korában. In: Tanulmányok Budapest múltjából XXV. Bp. 1996. 85–114.

¹⁷ *Laky Dezső*: A statisztika a városok szolgálatában. Városi Szemle: közlemények a városi közigazgatás és statisztika köréből 6. (1913) 418. A tanulmány a kötet előzményeit is bemutatja, valamint részletes kritikát is ad róla.

¹⁸ A magyar városok statisztikai évkönyve. Szerk. Thirring Gusztáv. Bp. 1912.

¹⁹ *Lencsés Ákos*: Thirring Gusztáv és az 1906. évi budapesti népszámlálás. Területi Statisztika 15. (2012) 1. sz. 88.

²⁰ Magyarország városainak i. m. 181*.

Hasonló módszertani problémák az 1912-es statisztikai évkönyvvel kapcsolatban is felmerültek, ismét csak az adatszolgáltatás minőségével kapcsolatban. Laky Dezső szerint gondot okozott egyfelől a tisztviselők túlterheltsége, másfelől pedig az, hogy a városi adatgyűjtés – mivel korábban csak saját célra történt – nem volt teljesen egységes, és nem is gyűjtöttek minden olyan adatot, amelyet a statisztikai évkönyv megkövetelt volna.²¹

1. táblázat A városok adósságainak változása 1881 és 1910 között (1000 korona [K])

Év	Törvényhatósági jogú városok	Rendezett tanácsú városok	Összesen
1881	65 976,7	14 737,2	80 713,9
1910	510 873,7	171 342,3	682 216,0
Változás (%)	674,3	1 062,7	745,2

Forrás: Magyarország városainak háztartása az 1910. évben. (Magyar Statisztikai Közlemények új sorozat 58.) Bp. 1916. 181*.

Az átlagosan nyolc és félszeres, törvényhatósági jogú városok esetében csaknem nyolcszoros, rendezett tanácsú városok esetében több mint tizenegyszeres emelkedést a statisztikus a hitelek elérhetősége mellett a fejlesztési igények hirtelen növekedésével magyarázza. A városi feladatok bővülése, a bürokrácia kiterjedése általános európai tendencia volt,²² ezen túl Magyarországon a millenniummal összefüggésben gyorsult fel, de nem állt meg a századfordulón.²³ Éppen 1910-ben jutott hitelhez sok olyan város, amely korábban nem tudott lépést tartani a városiasodás felgyorsult ütemével, és ekkor fogtak hozzá a nagyobb beruházásokhoz, köztük a közművesítéshez is. Ezt a városok szervezkedésével magyarázza a szerző, 1908-ban ugyanis ennek keretében a városok hitelügyének rendezésével is foglalkoztak.²⁴

Városokra lebontva már sokkal kevésbé részletes a kép, a kiadvány egyrészt csak az 1900. és 1910. évi adatokat közli az egyes városok összesített vagyónáról és tartozásáról, másrészt nem is szerepel minden város a munkában, így például Karánsebes sem.²⁵

²¹ Laky D.: A statisztika i. m. 419.

²² Pál Judit: Városfejlődés a Székelyföldön, 1750–1914. Csíkszereda 2003. 560–562.

²³ Magyarország városainak i. m. 181*.

²⁴ Uo. 95*. Az 1908-as évet a bevezető szerzője említi. A Magyar Városok Országos Kongresszusa, amely a városok hitelügyével is foglalkozott, először 1909-ben ült össze, de az előkészítő munkálatok már 1908 őszén megkezdődtek, talán erre utalhatott. Lásd Breinich G.: A magyar városok i. m. 101.

²⁵ A 111 rendezett tanácsú város közül csak 66 szerepel benne, míg a Budapesttel és Fiumével együtt 27 törvényhatósági jogú város közül csak kettő hiányzik: Pozsony, illetve Selmec- és Belabánya.

2. táblázat A vagyon és az adósság változása három városban 1900 és 1910 között
(koronában)

		Temesvár	Nagybánya	Marosvásárhely	
1900	Polgári lakosság (fő)	49 624	11 169	17 284	
	Vagyon	összesen	9 451 000,00	4 929 800,00	6 394 300,00
		egy főre	190,45	441,38	369,95
	Adósság	összesen	4 298 600,00	877 800,00	1 761 200,00
		egy főre	86,62	78,59	101,89
1910	Polgári lakosság (fő)	68 471	12 855	23 728	
	Vagyon	összesen	42 415 000,00	14 267 800,00	20 459 000,00
		egy főre	619,46	1 109,90	862,23
	Adósság	összesen	25 104 100,00	9 664 700,00	13 982 000,00
		egy főre	366,64	751,82	589,26
Egy egységnyi új adósságra eső vagyonnövekmény 1900–1910		1,58	1,06	1,15	

Forrás: Magyarország városainak i. m. Polgári lakosság: 2–3.; Vagyon és adósság változása: 400.

Temesvár vagyona 348,7%-kal növekedett, míg tartozásai 484,1%-os emelkedést produkáltak. Ugyanekkor a törvényhatósági jogú városok közül ebben csak Fiume előzte meg Temesvárt, 447,4%-os emelkedéssel, és csak Marosvásárhely (219,9%) és Arad (214,6%) vagyona nőtt háromszorosánál nagyobbra. Fiume az adósságának 732,6%-os növekedésével szintén listavezető volt, Temesvár viszont itt a harmadik helyre került, Marosvásárhely mögé. Nagybánya vagyona 189,4%-kal, adósságai 1001%-kal nőttek. Vagyonának növekedése nem volt kiemelkedő a rendezett tanácsú városok sorában, Karcag (292,3%) és Szászsebes (275,7%) csaknem négyszeres növekedést produkált, a háromszoros növekedést Hajdúböszörmény (258,6%) és Léva (231%) is meghaladta. 100–200% közötti vagyongyarapodást összesen 10 város mutatott a kimutatásban szereplő 66 rendezett tanácsú város közül. Nagybánya adósságának növekedése figyelemre méltó, mivel ennél nagyobbat csak Hajdúböszörmény (3596,4%) esetében láthatunk, és a közelébe is csak Karcag (985,1%) és a Nagybánya melletti Felsőbánya (878,2%) ért.

A kötet bevezetője is kiemeli Marosvásárhely adósságainak 1881 és 1910 közötti százötvenszeres növekedését. Közben a város népessége csaknem megduplázódott (1880-ban 12 883, 1910-ben 23 728 polgári lakosa volt). Már említettük Marosvásárhely előkelő helyét az 1900 és 1910 közötti változások adatsoraiban is. Adósságai ebben az időszakban 694%-kal emelkedtek. Ha az értékeket a polgári lakosság számára vetítjük, 1900-ban a vagyonból egy főre 369,95 korona, az adósságból pedig 101,89 korona esett, 1910-re az előbbi érték 862,23 koronára, utóbbi pedig 589,26 koronára nőtt. Bár jogállásában Temesvárral volt azonos rangon, és az 1876-os megyerendezés óta vármegyeszékhely is volt, lakosságának száma Nagybányáéhoz állt közelebb, miközben a vizsgált időszakban annál

jóval dinamikusabb fejlődésen ment keresztül. Azon túl, hogy Székelyföld pénzügyintézeti központja lett,²⁶ Beluszky Pál és Győri Róbert elemzése szerint a magyarországi városállomány 39 településből álló „elit csoportjába” tartozott, mint egyike „a legfejlettebb, kiegyenlített igazgatási-gazdasági szerepkört betöltő” megyeszékhelyeknek.²⁷ Utóbbi kategóriába tartozott Szatmárnémeti is, amelynek adóssága, Nagyváradéhoz és Pancsováéhoz hasonlóan 1881 és 1910 között harminc-negyvenszeresére növekedett. Nagyvárad viszont funkcionálisan Araddal és Temesvárral tartozott egy csoportba az úgynevezett vásárvonalon, Alföld és Erdély határán, fontos ipari és pénzügyi regionális központokká, Gál Zoltán kifejezésével „Budapest ellenpólus-városaivá” válva.²⁸

Mind ezt a rendezett tanácsú városok adósságának, ezen belül Nagybánya hiteleinek alakulásával összevetve a legfontosabb tanulság a népesség növekedése kínálta pénzügyi mozgástér. Erre a kötet bevezetője is utal, amikor az egy főre eső adósságot is kiemeli.²⁹ Amint az a 2. táblázatból is látható, Temesvár nagymérvű eladósodását a népességnövekedés tompította és tette részben lehetővé. Hiszen amíg a város által 1900 és 1910 közt felvett csaknem 21 millió korona hitel az 1900-as polgári lakossággal számolva egy főre vetítve csak 423 koronát jelentett, addig Nagybánya ugyanekkor felvett 8,8 millió korona adóssága az 1900-as polgári lakosságra vetítve már 784 koronát tett ki, pedig ez az összeg Temesvár adósságnövekményének csak 42%-át jelentette. Hasonló példát a rendezett tanácsú városok közt is találunk. Hajdúböszörmény adósságainak háromezer-hatszázszoros növekedése kiemelkedik 1881 és 1910 között. A város polgári lakossága ez idő alatt majdnem másfélszeresére nőtt (19 035-ről 28 131-re). 1900 és 1910 között adósságainak harminchétszeres növekedése is kirívó volt ugyan, de a polgári lakosság számára vetítve az egy főre eső 134,81 korona adósság 1910-ben a rendezett tanácsú városok átlagát tekintve nem volt túlzottan magas, ellentétben például Nagybánya egy főre eső 751,82 korona adósságával.

Amennyiben összevetjük a városoknak a 3. táblázatban látható adósság szerinti megoszlását az általunk vizsgált városoknak a 2. táblázatban szereplő 1910-es adósságával, akkor azt is láthatjuk, hogy mind Temesvár a maga 25 millió korona fölötti, mind Nagybánya a csaknem 10 milliós tartozásával a jogállásuk szerinti kategórián belül az élbolyban szerepelt.

²⁶ *Gál Zoltán*: A magyarországi városhálózat vizsgálata a banki betétforgalom alapján 1910-ben. In: *Kőfallal, sárpalánkkal... Várostörténeti tanulmányok*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 7.) Szerk. Németh Zsófia – Sasfi Csaba. Debrecen 1997. 55.

²⁷ *Beluszky Pál – Győri Róbert*: „A város a láz, a nyugtalanság, a munka és a fejlődés.” Magyarország városhálózata a 20. századelején. *Korall* 2003. 11–12. sz. 235.

²⁸ *Gál Z.*: A magyarországi i. m. 55.

²⁹ A törvényhatósági jogú városok lakosaira 1881-ben fejenként 57 K, 1910-ben 239,7 K adósság esett, míg a rendezett tanácsú városokban ez az összeg 1881-ben 14,3 K, 1910-ben pedig 115,6 K volt. Lásd Magyarország városainak i. m. 182*.

3. táblázat A városok megoszlása jogállás és az adósság nagyságrendje szerint (1000 koronában)

Az adósság nagysága	Törvény- hatósági jogú városok	Rendezett tanácsú városok	Össz.	Törvény- hatósági jogú városok	Rendezett tanácsú városok	Össz.
	Városok száma			Városok %-ban		
< 10	0	2	2	0,0	1,8	1,5
10–20	0	4	4	0,0	3,6	2,9
25–50	0	1	1	0,0	0,9	0,7
50–100	0	5	5	0,0	4,5	3,6
100–250	0	16	16	0,0	14,4	11,6
250–500	0	11	11	0,0	10,0	8,0
500–1000	0	20	20	0,0	18,0	14,5
1000–2500	3	31	34	11,1	27,9	24,7
2500–5000	7	15	22	25,9	13,5	15,9
5000–10 000	5	5	10	18,5	4,5	7,2
10 000–50 000	11	1	12	40,8	0,9	8,7
50 000<	1	0	1	3,7	0,0	0,7

Forrás: Magyarország városainak i. m. 182*.³⁰

4. táblázat A kölcsönök megoszlása összegben és százalékban a különböző jogállású városok között a kölcsönadó szerint

Kölcsönadó megnevezése		A kölcsönök eredeti tőkeösszege					
		Törvény- hatósági jogú városok	Rendezett tanácsú városok	Össz.	Törvény- hatósági jogú városok	Rendezett tanácsú városok	Össz.
		1000 K			%		
Helyi vagy környékbeli	pénzinté- zetek	16 591,4	11 615,4	28 206,8	3,0	7,0	3,9
Fővárosi		246 655,0	136 144,7	382 799,7	45,3	81,5	53,7
Egyéb hazai		227,0	3 256,2	3 483,2	0,0	2,0	0,5
Külföldi		64 703,1	3 018,2	67 721,3	11,8	1,8	9,5
Városi kölcsönkötvény alakban		166 510,4	0,0	166 510,4	30,5	0,0	23,3
Takarékpénztárak		0,0	629,2	629,2	0,0	0,4	0,1
Városi alapok		13 553,3	5 412,5	18 965,8	2,5	3,2	2,7
Gyámpénztárak		610,0	136,8	746,8	0,1	0,1	0,1
Idegenalapok		2 031,9	508,8	2 540,7	0,4	0,3	0,4
Magánszemélyek		0,0	179,8	179,8	0,0	0,1	0,0
Más jogi személyek		35 021,9	607,1	35 629,0	6,4	3,6	5,8

Forrás: Magyarország városainak i. m. 184*.³¹

³⁰ A forrás egyes pontosságú tizedesre kerekíti a százalékot, és néhány esetben, hogy a 100% pontosan meglegyen, nem a kerekítés szabályainak megfelelően jár el. 1,44-ről 1,1-re, 9,90-ről 10-re, 24,63-ról 24,7-re, 40,74-ről 40,8-ra kerekít.

³¹ A forrás egyes pontosságú tizedesre kerekíti a százalékot, és néhány esetben, hogy a 100% kijöjjön, nem a kerekítés szabályainak megfelelően jár el. 3,96-ről 3,9-re, 45,18-ról 45,3-ra, 11,85-ről 11,8-ra, 23,36-ról 23,3-ra kerekít.

5. táblázat A kölcsönök megoszlása a kölcsönadó szerint Temesváron, illetve azokban a jogállás és népesség szerinti városkategóriákban, ahova a városok tartoznak

Kölcsönadó megnevezése		Temesvár	Törvényhatósági jogú városok 70 000 lakos felett (5 város)	Rendezett tanácsú városok	
				10-20 000 lakos (33 város)	5-10 000 lakos (27 város)
A kölcsön eredeti tőkeösszege koronában					
Helybeli vagy környékbeli	pénzintézetek	887 000	6 106 516	3 158 830	1 841 479
Fővárosi		13 734 587	65 609 642	48 411 147	16 825 582
Egyéb hazai		84 000	84 000	355 000	2 032 500
Külföldi		9 237 674	9 237 674	0	0
Városi kölcsönkötvény alakjában és községi takarékpénztártól		0	20 000 000	629 219	0
Városi alapok		238 476	4 483 817	1 524 693	977 941
Gyámpénztárak, idegen alapok és alapítványok és magánszemélyektől		20 000	1 086 243	222 625	194 391
Más jogi személyek		1 232 400	7 311 975	2 009 660	47 500
Összesen		25 434 137	113 919 867	56 311 174	21 919 393

Forrás: Magyarország városainak i. m. 354.

Az adatok értékelésénél azonban az is lényeges szempont, hogy mekkora volt a város kiinduló adóssága. A nagy növekedést mutató települések esetében ugyanis a kiinduló összeg egészen kicsi volt, míg az olyan törvényhatósági jogú városok, mint Hódmezővásárhely, Baja vagy Szeged, ahol az adósságok a kétszeres növekedést sem érték el a bevezetőben tárgyalt 37 év alatt, már a kezdő időpontra is nagy összegű tartozásokat halmoztak fel.³²

A városok által felvett kölcsönök forrását mutatja a 4. és az 5. táblázat. Előbbit a statisztikai kiadvány szöveges részéből vettük át.

Figyelembe veendő, hogy 1910-ben még csak Budapest és Pozsony rendelkezett önálló kötvény-kibocsátási joggal, így a városi kötvénykölcsönök összege köztük oszlott meg, a javarésze pedig Budapestet terhelte (az 5. táblázat második oszlopában látható 20 milliós városi kölcsönkötvény Pozsonyé).³³ A legnagyobb arányban tehát mind a törvényhatósági jogú, mind a rendezett tanácsú városok által felvett kölcsönök budapesti pénzintézetektől származtak. Ugyanez figyelhető meg az 5. táblázatban is. Mivel ez az adatsor külön csak a törvényhatósági jogú városokra tér ki, a rendezett tanácsú városok adatait népesség szerint csoportosítva, összesítve közli, Nagybánya és Karánsebes esetében a rendezett tanácsú városok közül a lakosság számuknak megfelelő kategória adatait vettük. Nagybánya esetében a 10 és 20 000 közötti lakosságú, Karánsebes esetén az 5 és 10 000

³² Magyarország városainak i. m. 182*.

³³ Uo. 185*.

közötti lakosságú városokat. Temesvár mellett is feltüntettük a 70 000 lakosnál nagyobb öt törvényhatósági jogú város (Debrecen, Pozsony, Szeged, Szabadka, Temesvár) adatait. Ezek közül egyedül Temesvár vett fel kölcsönt nem helyi és nem is fővárosi, hanem „egyéb hazai”, illetve külföldi pénzüintézetől.

Részletes kimutatás nincs ugyan róla, de a bevezető arra is kitér, hogy pontosan mely pénzüintézetek folyósították a legtöbb kölcsönt a városok részére. A Magyar Jelzálog Hitelbank 109,5 millió koronával, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár 89,4 millió, illetve a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank (PMKB) 76,8 millió koronával emelkedik ki a sorból. Ez a három pénzüintézet együtt, továbbá a Magyar Általános Hitelbankkal társulva közösen is folyósított kölcsönt, 33,3 millió koronát, ez a negyedik legnagyobb tétel. Ezután a Magyar Földhitelintézet következett 25 millió koronával, majd a Magyar Takarékpénztárak Központi Jelzálogbankja 12,3 millió koronával. A Magyar Országos Központi Takarékpénztár (2,4 millió), a Magyar Leszámlító és Pénzváltóbank (2,3 millió) és a Magyar Általános Hitelbank (1,9 millió) által önállóan folyósított kölcsönök a fentiekhez képest szinte elenyészőnek tűntek.³⁴

6. táblázat A kölcsönök összege a különböző jogállású városok esetében a kölcsön célja szerint

A kölcsön célja	Törvényhatósági jogú városok	Rendezett tanácsú városok	Össz.
	millió koronában		
Ingtatlanok vásárlására	9,9	4,8	14,7
Közcélú épületek emelésére	53,9	40,3	94,2
Bérházak építésére	3,8	1,6	5,4
Egyéb épületek építésére	3,9	1,2	5,1
Út és utca építésére	27,2	4,3	31,5
Gyalogjárdák céljára	0,1	1,8	1,9
Városszabályozásra	9,1	1,3	10,4
Vasúti törzsrészvényekre	5,1	4,4	9,5
Vegyes közlekedési célokra	11,1	11,2	22,3
Üzemek létesítésére vagy megváltására	87,8	39,3	127,1
Vegyes beruházásokra	191,8	32,1	223,9
Takarékalapok létesítésére és részvények vásárlására	1,8	0,1	1,9
Kölcsönkonverziókra	130,8	19,5	150,3
Pénztári és folyó kiadásokra	2,4	1,0	3,4
Egyéb célokra	7,3	4,0	11,3
Összesen	546,0	166,9	712,9

Forrás: Magyarország városainak i. m. 189*.

³⁴ Uo. 188*.

7. táblázat A vizsgált városok kölcsöneinek megoszlása a kölcsön célja szerint

A kölcsön célja		Temesvár	Nagybánya	Karánsebes
		A kölcsön eredeti tőkeösszege koronában		
Ingatlanok vásárlására		347 000	30 844	0
Városháza és egyéb hivatalos épületek	építésére	60 000	28 000	310 000
Laktanya		470 000	0	0
Kórház		0	0	0
Árvaház, szegényház, sánylóórház		456 000	0	0
Színház, vigadó és múzeum		0	0	0
Tanintézetek		741 400	730 000	0
Bérházak		0	0	0
Egyéb épületek		547 359	5 212	0
Városi utak és utcák építésére és burkolására		26 000	0	0
Gyalogjárdák építésére és fenntartására		0	0	0
Városszabályozás és kisajátításra, közterek, parkok, szobrok és egyéb műtárgyak létesítésére		2 942 794	48 433	144 000
Vasúti törzsrészvények vásárlására és helyi érdekű vasutak támogatására		599 799	80 000	0
Út, hídépítés, vámbevételek és vámjogok megváltására		0	13 607	105 000
Városi üzemek céljára, úgy mint:	légszuszgyár	554 416	0	0
	villanygyár	3 090 406	647 780	0
	csatornamű	5 000 000	200 000	0
	vízvezeték	0	400 000	0
	közüvágóhíd és műjégygyár	733 074	41 410	0
	fürdő	0	11 000	0
	vendéglő, csárda, kocsmá	0	735 329	0
	egyéb üzemek	2 924 587	546 066	103 000
összesen	12 302 483	2 581 585	103 000	
Tartalékalap létesítésre és részvényvásárlásra		460 000	0	0
Régebbi kölcsönök konvertálására		2 587 746	0	0
Pénztári és folyókiadási	célokra	216 000	153 029	0
Vegyes beruházási		3 261 323	648 900	467 000
Egyéb		416 233	27 185	0
Összesen		25 434 137	4 346 795	1 129 000

Forrás: Magyarország városainak i. m. 345–351.

A 6. táblázatból látható, hogy a törvényhatósági jogú és a rendezett tanácsú városok esetében eltérő jelentőségük volt a községi kölcsönöknek, felhasználásuk célja sem volt azonos. Középületek építése például mindkét csoportban jelentős összeget emésztett fel, de az összes kölcsönön belül sokkal nagyobb jelentősége volt a rendezett tanácsú városok körében. Ezzel szemben a meglévő kölcsönök konverziója a törvényhatósági jogú városok esetében határozottan fontosabb volt, mint a rendezett tanácsú városok számára. Üzemek létesítésére viszont a rendezett tanácsú városok arányaiban többet (csaknem 20%-ot) fordítottak a kölcsöneikből, a törvényhatósági jogú városok a bizonyára sokféle „vegyes beruházásra” költöttek még ennél is nagyobb arányban.

A 7. táblázat részben betekintést nyújt abba, mit is jelentenek a 6. táblázat egyes kategóriái. Például a középület nemcsak városháza vagy iskola, hanem árvaház, laktanya is lehetett, és minél jelentősebb volt egy város, ezek közül annál többnek az építéséhez fogott hozzá. Ugyanakkor az is kiderül, hogy a 6. táblázatból elvben kirajzolódó „tipikus” vagy „átlagos” törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városnak sem Temesvár, sem Nagybánya vagy Karánsebes nem felelt meg. És ennek nem csak az volt az oka, hogy a kölcsönöket elsősorban a konkrét igények, tervek alapján költötték el. Nagybánya a maga ipari jellegével és szabad királyi városi múltjával olyan beruházásokra költött, és hozzá hasonló arányban, mint a törvényhatósági jogú és gyorsan modernizálódó Temesvár, például múzeumra vagy színházra, többféle városi üzemre. Városrendezésre viszont alig. Ezen a téren Karánsebes nőtt fel Temesvárhoz a kölcsönökből erre fordított kiadások arányát tekintve. Ezzel együtt Nagybánya inkább a törvényhatósági jogú, Karánsebes pedig a rendezett tanácsú városok „átlagához” állt közelebb.

A városok eladósodása

A városi adósságok növekedésének árnyoldalaira jó példa Nagybánya esete. A város zárszámadásai nem álltak rendelkezésünkre a kutatás folyamán, és a közgyűlési jegyzőkönyvek sem maradtak fenn minden évből. A sajtóban azonban időközönként találkozhatunk kimutatásokkal, így kiderül például, hogy a város 1910-re előirányzott költségvetésében az 1 035 503,5 korona kiadásból (1 036 502,2 korona bevétel ellenében) 64 090 koronát szánt kölcsönök törlesztésére és emellett nevesítve még a további tételek mögött sejtethető törlesztés: 100 000 korona a városi takarékpénztárnak, 30 362 a Magyar Földhitelintézetnek, 33 729 a Pesti Hazai Első Takarékpénztárnak, 35 358 a Magyar Jelzálog Hitelbanknak, a Magyar Asphalt Rt.-nek pedig 4576 korona.³⁵ A városok háztartásának 1910. évi statisztikájában viszont erre az évre Nagybánya kiadásai mindössze 827 977 koronára rúgtak, amiből a kölcsönök és kamatok törlesztésére szánt összeg 259 115 koronát tett ki.³⁶ A *Nagybánya és Vidéke* hetilap 1911-ben közölte a városi számvevő által közreadott kimutatást is a település augusztus 31-én fennálló adósságairól. (8. táblázat)

A takarékpénztári tartozást külön kezelték, csak az átláthatóság kedvéért tüntettük itt fel. A város takarékpénztárát a korszakban példaértékűnek tekintették. A *Városok Lapja* is erről ad számot 1909-ben,³⁷ de a 8. táblázatban

³⁵ Nagybánya város költségvetése. *Városok Lapja*, 1910. január 1. 11.

³⁶ Magyarország városainak i. m. 152–153.

³⁷ Két város öllekezése. *Városok Lapja*, 1909. április 24. 4.

látható városi háztartási statisztika bevezetőjében is példaként említik Nagybányát: Magyarországon a városi takarékpénztárak alapítása ekkor „még nem vett nagyobb lendületet”, de biztatónak tartották Nagybánya példáját, ahol több mint 600 000 korona kölcsönt kapott a város a saját takarékpénztárától.³⁸

8. táblázat Nagybánya adósságai 1911-ban (koronában)

Magyar Földhitelintézet	572 973
Pesti Első Hazai Takarékpénztár Egyesület	688 242
Magyar Jelzálog Hitelbank	2 421 064
Magyar Aszfalt Rt.	35 025
Református egyház	21 476
Nagybánya város takarékpénztára	1 130 985
Összesen	4 869 765

Forrás: *Nagybánya és Vidéke*, 1911. szeptember 24. 1.

Ezek csupán pillanatfelvételek a város kölcsöneiről, nem derül ki belőlük, hogy az adott összegek mikor, hány különböző és milyen jellegű, mekkora kamattal felvett kölcsönből adódnak össze, és az adatközlés idejével bezárólag mennyit törlesztett már belőlük a város. Hosszabb folyamatot csak egy forrásból tudunk rekonstruálni, a két világháború közötti időszak nagybányai városi kölcsönök regiszteréből. (9. táblázat) A forrás egy román nyelvű, formanyomtatott kiadvány, amely kifejezetten a város kölcsöneinek és azok kamatainak, illetve visszafizetésüknek a nyilvántartására készült.³⁹ A kölcsönjegyzék 1914-gyel bezárólag felvett tételei budapesti bankoktól származnak, a legrégebbi 1898-as, a kamatok és visszafizetések bejegyzésének kezdete pedig 1914 és 1919 között változik, és a táblázatban 8. sorszámmal szereplő kölcsön kivételével minden esetben 1926-ig tart. A regiszter azonban inkább félbehagyottnak, mint lezártnak tűnik. Az összegek végig koronában vannak megadva. A kölcsönök regiszterében a világháború második felében a Nagybányai Takarékpénztár (Banca Oraşului Baia Mare) is megjelenik a hitelezők között, azokat a táblákat azonban teljesen más módszertan alapján állították össze, mint a budapesti bankok kölcsöneiről szólókat, ezért sem vettük be őket a kimutatásba. Az 1920-as évek folyamán magánszemélyek is feltűnnek hitelezőként.

³⁸ Magyarország városainak i. m. 186*.

³⁹ Serviciul Judeţean Maramureş al Arhivelor Naţionale Române (a továbbiakban: SJAN MM). Fond 1. Primăria oraşului Baia Mare (a továbbiakban: F 1.). Numărul de inventar 283 (a továbbiakban: nr. inv. 283.). 1365. Registru carte pasivelor pe anul 1918–1940 (a továbbiakban: 1365). Keletkezésének ideje nem egyértelmű és az egyes kölcsönök első adatainál olyan utalásokat láthatunk, amelyek arra engednek következtetni, hogy volt előző kötet is. Ilyet azonban eddig nem találtunk.

9. táblázat Nagybánya 1914 előtt felvett és még az 1920-as évek során is fennálló kölcsönei

Sor-szám	Pénzintézet	Összeg	Kamat	Felvétel dátuma	Cél
1.	Magyar Földhitelintézet	521 400	4,70%	1898. jún. 7.	kölcsönkonverzió, iskolák építése, Szt. István torony, r. k. templom restaurálása
2.	Magyar Földhitelintézet	124 600	4,70%	1898. jún. 7.	Nagybánya-Zsibó helyi érdekű vasút
3.	Pesti Hazai Első Takarékpénztár	500 000	5,60%	1907. nov. 12.	iskolaépítés
4.	Pesti Hazai Első Takarékpénztár	100 000	5,45%	1908. dec. 23.	állami elemi iskolák pótmunkálatai
5.	Magyar Jelzálog Hitelbank	600 000	4,50%	1909. febr. 1.	pl. nagyszálló, vízvezeték, csatornázás, villanyvilágítás
6.	Magyar Jelzálog Hitelbank	1 850 800	4,50%	1909. jan. 1.	
7.	M. Takarékpénztárak Közp. Jelzálogbankja	1 500 000		1912. máj. 24.	adósságok fizetése
8.	Pesti Hazai Első Takarékpénztár	600 000		1912. nov. 27.	nincs pontos adat
9.	Pesti Hazai Első Takarékpénztár	477 000		1914. márc. 14.	városi takarékpénztár felé tartozás törlesztése
10.	Pesti Hazai Első Takarékpénztár	150 000	OM Bankénál >1 1/2 %-kal	1913. nov. 14.	nincs pontos adat
11.	Pesti Hazai Első Takarékpénztár	100 000	OM Bankénál >1 1/2 %-kal	1914. máj. 3. után	adósságok fizetése

Forrás: lásd a jegyzetben⁴⁰

A 9. táblázatban a sajtó és a városi közgyűlési jegyzőkönyvek felhasználásával tüntettük fel a kölcsönfelvétel céljait. Ebből az látszik, hogy míg az 1910 előtti kölcsönök leginkább városfejlesztő beruházásokra kellettek, az utána következőket már jellemzően a meglévő adósságok törlesztésére fordították, vagyis a város eladósodásának terhe egyre nyomasztóbb méreteket öltött.⁴¹ Persze ez a kimutató nem foglalja magába a századelőn felvett összes kölcsönt, de nagy valószínűséggel azok között is ugyanezt a tendenciát látnánk érvényesülni.

⁴⁰ SJAN MM, F 1. Nr. inv. 283. 1365. A célok forrásai: SJAN MM, F 1. nr. inv. 283. 984. (Városi közgyűlési jegyzőkönyvek az 1898. évre) 8-9. f.; Az iskolaépületek kölcsönét a miniszter nem hagyta jóvá. Nagybánya és Vidéke, 1907. október 20. 3.; Az iskola-kölcsön jóváhagyása. Nagybánya, 1907. november 14. 5.; SJAN MM, F 1. nr. inv. 283. 1200. (Városi közgyűlési jegyzőkönyvek az 1908. évre) 92-93. f.; A városi kölcsön. Nagybánya és Vidéke, 1908. július 19. 2.; Városi közgyűlés. Nagybánya és Vidéke, 1912. szeptember 15. 2.; SJAN MM, F 1. nr. inv. 283. 1280. (Városi közgyűlési jegyzőkönyvek az 1912. évre) 85., 94. f.; SJAN MM, F 1. nr. inv. 283. 1300. (Városi közgyűlési jegyzőkönyvek az 1913. évre) 87-91. f., SJAN MM, F 1. nr. inv. 283. 1314. (Városi közgyűlési jegyzőkönyvek az 1914. évre) 21., 29-30. f.

⁴¹ Erre utal az is, hogy 1912-ben a pénzügyminiszterhez menesztett delegáció kérte 1 milliós segély kiutalását a városi takarékpénztár részére. SJAN MM, F 1. nr. inv. 283. 1280. 85. f.

A fentiekből is kitűnik, hogy a városok adósságának növekedése nagyon különböző lehetőségeket és kényszereket jelentett. Temesvár vagyona a felvett hiteleket jelentős mértékben meghaladó módon nőtt, vagyis a fejlesztések révén újabb hitelek felvétele is könnyen lehetséges volt. Nagybánya ugyan egy komoly fejlesztési programmal próbálkozott, de egyértelműen lemaradt Temesvár mögött, szaporodó folyószámla-hitelei és segélykérelmei azt sejtetik, hogy a város elérte finanszírozási képességének határát, és a kölcsönök egyre nagyobb teherként neheztedek költségvetésére.⁴² Karánsebes esetében a visszafogott hitelfelvétel révén kevésbé lehetett a város működését beruházásokkal vagy városi üzemek alapításával és szolgáltatásokkal bővíteni. A hitelek felvételének egyik fő oka mindenhol az állami feladatok átvétele vagy az azokhoz való hozzájárulás volt. (Iskolaépítés és felújítás – akár az állami iskolák esetében is stb.) Emellett a városok vezetése sok szempontból kényszerpályán is mozgott, Nagybánya számára például presztízsének és funkciójának megőrzése volt a fejlesztések tétje, a székelyföldi városok esetében a fejlesztések mellett az önállóság valamilyen formájának megtartása,⁴³ Temesvár pedig a gazdasági fellendülés fenntartása miatt kényszerült erre az útra.

Az újabb és újabb feladatok felvállalására irányuló állami nyomás nem csökkent a városokon, az oktatás korszerűsítése mellett a rendőrség hatékonyabbá tételére, közművesítésre, gyermekvédelemre, segélyezésre kellett egyre többet fordítaniuk. A kormány olykor még versenyztetette is a településeket, hogy ki ajánl kedvezőbb feltételeket egy-egy intézmény elhelyezésére, ami a kortársak szerint túlzott költekezésre, ezzel együtt pedig eladósodásra serkentette azokat.⁴⁴ Éppen ezért már a század elején keresni kezdték a községi kölcsönök alternatíváját, akár állami részvétellel, egyelőre azonban eredménytelenül.⁴⁵

Annyit sikerült elérni, hogy a Magyar Városok Országos Kongresszusának kezdeményezésére⁴⁶ megszületett a városok fejlesztéséről szóló 1912. évi LVIII. tc., amely mindkét várostípus számára rendszeres évi államsegélyt irányozott elő 1913-tól, összesen egymillió koronával kezdve, az összeget 1916-ig évről évre további egy-egy millióval növelve, és attól kezdve a négymillió koronát rendszeresítve. Ez főként a városokra nehezülő állami közigazgatási feladatok terheit kívánta enyhíteni. A törvény A) mellékletében a végső, négymillió

⁴² Egy folyószámlakölcsön felvételére a város gazdasági bizottsága szerint lett volna fedezet a bevételekből, de ezek nem voltak szinkronban a törlesztések esedékességével, ezért másfél évre a közgyűlés megszavazta a folyószámlakölcsön felvételét. Ugyanekkor indítványozták, hogy hosszabbítsák meg a 9. táblázatban 3–4. pont alatt szereplő összegek visszafizetésének lejáratát. SJAN MM, F 1. nr. inv. 283. 1314. 29–30. f.

⁴³ *Pál J.*: Városfejlődés i. m. 560–562.

⁴⁴ *Szigethy György*: Városaink helyzete. Városok Lapja, 1906. július 15. 4.

⁴⁵ A r. t. városi polgármesterek országos nagygyűléséről. Városok Lapja, 1907. október 1. 6.

⁴⁶ Erről részletesen lásd *Breinich G.*: A magyar városok i. m.

összeget lebontották az egyes városok részesedésére, így Temesvár részére 75 000, Nagybánya részére 20 000, Karánsebes részére pedig 18 000 koronát irányoztak elő. A törvény 30. §-a utasította a belügyminisztert, hogy a „törvény életbe lépésétől számított két éven belül a városok szervezetéről, közigazgatásáról és háztartásáról, úgyszintén városi rendőrségek országos rendezéséről törvényjavaslatot terjesszen elő.”⁴⁷ Erre azonban nem került sor, hiszen a választójog reformja nélkül a városok belső politikai szerkezete sem volt átalakítható.⁴⁸

A temesvári Piarista Gimnázium új épülete és a községi kölcsön

A magán- és közérdek közti határok elmosódásának, egyúttal a központi kormányzat felől a községekre, törvényhatóságokra átkerült állami feladatoknak jó példája a temesvári Piarista Gimnázium új épületére felvett községi kölcsön kérdése. Ebből a kölcsönből épült a rend temesvári fiúgimnáziumának 1909-ben átadott – ma is impozáns – szecessziós épülete.

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1886-ban, amikor az iskolába jelentkezők száma egymást követően a harmadik évben is meghaladta az egy osztály számára biztosított létszámkeretet, az 1883. évi XXX. tc. alapján felszólította a fenntartókat, hogy vezessék be a párhuzamos osztályokat – persze állami támogatás nélkül.⁴⁹ A rend belvárosi rendháza, temploma és iskolája már addig sem volt elég a nyolc osztály kiszolgálására, ezért új épületen kezdtek gondolkodni. Fináczy Ernő miniszteri biztos irányításával sikerült az addigi öt fenntartó helyett a kegyesrendet egyedüli fenntartóvá megtenni, valamint a tervezett 420 000 korona építési költséget megosztani az állam, a város, a rend és további támogatók közt. Számek György igazgató 1902-ben meggyőzte a város polgármesterét, Telbisz Károlyt arról, hogy a régi telek helyett inkább a temesvári erődrendszer elbontott építményei helyén, a Józsefváros (délnyugati előváros) felé felszabaduló telken épüljön fel a komplexum.⁵⁰

Az építkezés költségei végül messze meghaladták a tervezettet. Az első terv megvalósítását még 900 000 koronára becsülték. (Egy csökkentett tartalmú tervet pedig 700 000 koronával számolt.) Az ötletet lelkesen magáévá tevő Telbisz kiegészítő források után nézett. Az állam elutasította, hogy a korábbi megegyezésben foglaltakon túl bármivel is támogassa a várost, a piaristák pedig visszautasították a tervek további visszafogásának gondolatát, de azt is, hogy ők maguk nagyobb részt vállaljanak a költségekből, annak ellenére, hogy az épületegyüttes olyan elemeket is

⁴⁷ 1912. évi LVIII. tc. a városok fejlesztéséről.

⁴⁸ *Breinich G.*: A magyar városok i. m. 107.

⁴⁹ *Both Ferenc*: A temesvári kegyesrendi katolikus főgimnázium értesítője az 1911–12 iskolai évről. Temesvár 1912. 6–8.

⁵⁰ Uo. 23–26.

tartalmazott volna, amelyek kizárólag a rend céljait szolgálják. Sőt, egy ponton azt kívánták elérni, hogy a város ne telekserével, hanem ingyen adja át nekik a területet, és cserébe ők majd a belvárosi telkeik eladásából fedeznék a hiányzó összeget.⁵¹ Telbisz ugyan szerzett még néhány tízezer korona támogatást, de végül a városnak magának kellett garanciát vállalnia a hiányzó költségekre. Az építkezést engedélyező miniszter, Apponyi Albert 1907 júniusában nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a törvényhatóság szerződésben vállalt kötelezettsége azt jelenti, hogy minden körülmények közt lebonyolítják az építkezést – ugyanakkor kijelentette, hogy a város nem számíthat további állami támogatásra.⁵²

Az építési költséget végül 856 000 koronában határozták meg, amely aztán a nem várt, de szükséges munkálatok miatt – például betonalapozás talajvíz ellen – egyre csak nőtt. A város így kénytelen volt 500 000 korona kölcsönt felvenni az Országos Tanítói Nyugdíj- és Gyámalapból, amit az állam csak megkésve folyósított neki (1910-ben, amikor az épület már állt és az iskola is működött), ezért közbe kellett iktatni egy folyószámla-kölcsönt is egy helyi banktól.⁵³ Ez az a hitel, amely aztán a román pénzügyminisztériumnak a magyarországi hitelezőkkel fennálló rendezetlen tartozások kimutatását kérő körlevelére adott válaszban is szerepel: 12 607,96 lei éves törlesztő részlet, a megmaradt tőke 205 859,54 lei, lejáratára 1960.⁵⁴

Az első világháború hatása a pénzintézeti szférára és a községi hitelezésre

A községi hitelek 1914-ben a bankrendszer jelzáloghitelekhez mérhető jelentőségű üzletét jelentették. A jogszabályok által biztosított keretek közt az így kibocsátott hitelek meglehetősen biztosnak számítottak és az ezeket megtestesítő kötvények széles körben szolgálták törvényileg elfogadott biztosítékként, miközben európai tőzsdéken jegyezve könnyen pénzzé tehetőek voltak. Kamatozásuk pedig viszonylag kedvező volt az adósok számára is. Ennek megfelelően 1910 és 1914 között még gyorsabban nőtt az állományuk. A PMKB 1910-ben még csak 76,8 millió korona saját községi kölcsönt tartott nyilván a mérlegében és 33,3 millió korona szindikált hitelnek volt részese, 1913-as mérlegében már 273,215 millió korona községi kölcsönt szerepeltetett, a mérlegfőösszeg 22,8%-át.⁵⁵

⁵¹ Miatán az eredeti megállapodás és a későbbi felajánlások nyomán kb. 500 000 K adott volt a becsült építkezési költségből, az 1177 négyzetméteres telek értékesítéséből származó bevételt nem emésztette volna fel teljesen az építkezés.

⁵² *Both F.*: A temesvári i. m. 41–42.

⁵³ Uo. 47–48.

⁵⁴ Arhivele Naționale ale României (a továbbiakban: ANR) – Arhivele Istorice Centrale (a továbbiakban: ANIC), nr. inv. 1375. 18/1929. A dosszié csak a kimutatást és a vonatkozó levelezést tartalmazza.

⁵⁵ Magyar Compass 1914. I. kötet. Bp. 1914. 123–124.

A világháború ezt a helyzetet nagyon gyorsan megváltoztatta. A háborús pénzügyeket alapvetően befolyásolta az Osztrák–Magyar Monarchia mindkét államában hatalmasra duzzadó költségvetési deficit és az ennek fedezeteként beinduló költségvetési hitelfelvétel, majd pénznyomtatás. Magyarország különösen nehéz helyzetben volt, mivel az összes háborús kiadásnak csak 5,2%-át fedezték a költségvetés bevételei, ami különös mértékű eladósodáshoz vezetett. Teleszky János pénzügyminiszter kimutatása szerint a háborús költségek a magyar állami költségvetésnek folyó áron 32,7 milliárd korona terhet jelentettek, az 1914 és 1918 közötti nemzeti össztermék kb. egytötödét. Az 1918. október végén fennálló államadósság 38,3 milliárd korona volt.⁵⁶

A költségvetési hiánynak valamivel több mint a felét hadikölcsön-kötvények kibocsátása fedezte, amelyek legnagyobb részét a lakosság jegyezte, de természetesen a pénzintézetek is részt vettek az akcióban. Ez elvben a meglévő megtakarításokat csatornáztta volna be, de a pénzkínálatot és vele az inflációt is fokozatosan emelte a háborús finanszírozás 1915-től kezdődően egyre fontosabb eleme, az Osztrák–Magyar Banktól felvett kölcsönök sorozata.⁵⁷ Ez lényegében fedezetlen pénzkibocsátást jelentett, ahogy a bank nemesfém-, valuta- és fedezetnek számba vehető egyéb követelésállománya egyre csökkent, a háborús kereskedelemben mutatkozó devizahiány enyhítésére. Összesen 20 alkalommal, egyenként 546 millió korona értékben vette igénybe a kormány ezt a lehetőséget, vagyis csaknem 11 milliárd koronával emelte a forgalomban lévő pénzmennyiséget.⁵⁸

Az infláció, az alacsony jegybanki kamat és a pénzbőség – főként a mezőgazdaságban –, valamint az államra és a községekre, városokra nehezedő új, szociális és közellátási feladatok megjelenése alaposan átalakította a bankok működését is. A háború előtt a legjelentősebb üzletágnak számító váltóhitelezés visszaszorult, hiszen a mezőgazdasági bevételek gyorsan nőttek, miközben az állami rekvirálás és elosztás a piacok kérdését is megoldotta (bár a kötött árak nem mindig fedezték a költségeket és az elvárt nyereséget).⁵⁹ A pénzbőség mellett könnyebb volt pénzhez jutni, és a hadikölcsönkötvények látszólag biztonságos értékpapír formájában nyújtottak fedezetet egyéb kölcsönökre, vagy alkalmasak lehettek előlegek felvételére.⁶⁰ Sokkal nagyobb jelentőségű lett ezzel szemben az áruüzlet, nem füg-

⁵⁶ Pogány Ágnes: Az állami pénzügyek Magyarországon 1918–1924. In: Háborúból békébe. A magyar társadalom 1918 után. Szerk. Bódy Zsombor. Bp. 2018. 82–84., 87.

⁵⁷ Uo. 84.

⁵⁸ Uo. 91–92.

⁵⁹ Bódy Zsombor: Élelmiszer-ellátás piac és kötött gazdálkodás között a háborús összeomlás idején. In: Háborúból békébe i. m. 151–194.; Rigó Máté: A „hosszú” első világháború magyarországi nyertesei. Erdélyi iparmágnások 1914 és 1920 között. In: 1916 – a fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról. Szerk. Egry Gábor – Kaba Eszter. Bp. 2017. 75–106.

⁶⁰ Pogány Ágnes: Az Osztrák–Magyar Bank az I. világháború és a forradalmak idején, 1914–1919. In: A Magyar Nemzeti Bank története I. Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig 1816–1924. Szerk. Bácskai Tamás. Bp. 1993. 343–381., 358–366.

getlenül attól, hogy a hadsereg elképesztő mennyiségben vásárolt. Mivel a mezőgazdaság piaci pozíciója nagyot javult, a községek viszont az eddigiektől eltérő, új kihívásokkal néztek szembe, a mezőgazdaság esetében a jelzáloghitelek iránti igény zsugorodott, a községek pedig jóval kevesebbet fordítottak beruházásokra, miközben korábban ezek szívták fel a községi kölcsönök legnagyobb részét.⁶¹

Ennek megfelelően 1915-ben csak 7,5 millió, 1916-ban pedig 57,8 millió korona községi kölcsönt nyújtottak a pénzügyintézetek, községi kötvényt pedig nem is bocsátottak ki. Befektetésre szolgáló hitelek iránt alig volt kereslet, a városok nyersanyag- és élelmiszerellátása volt az adósok célja, ami ismét csak új, állami kötelezettségeket jelentett.⁶² Persze a községi kölcsön iránti igény attól is függött, milyen bevételi lehetőségei voltak egy-egy településnek az újonnan ráháruló állami kötelezettségek – közélémezés, segélyezés – lebonyolítására.⁶³

Az előlegek állománya közben a teljes bankrendszert tekintve hétszeresére nőtt, igaz ennek háromnegyedét hadikölcsönkötvényekre adták. Még egy jelenséget érdemes kiemelni: a bankok más pénzügyintézeteknél elhelyezett pénze 1389,6 millió koronára nőtt 1916 végére (a mérlegfőösszeg 7,5%-a) az 1914 évi 279,8 millió koronáról (a mérlegfőösszeg 2%-a).⁶⁴ Mindez nemcsak azt jelentette, hogy a pénzügyintézetek egyre nagyobb készpénzállomány felett rendelkeztek, hanem az ilyen módon mozgatott tőke mozgásirányának megváltozását is. Az adósok az infláció és a mezőgazdasági jövedelmek növekedése nyomán sokkal könnyebben fizették vissza a hiteleiket (miközben a moratórium nyomán a bankok nem tudták felmondani a rossz hiteleket sem), a vidéki bankok, illetve bankfiókok pedig Budapesten helyezték el a pénzüket.⁶⁵ Ez utóbbi azonban azt is jelentette, hogy amikor 1919 tavaszán bekövetkezett az impériumváltás, a magyarországi bankok kitettsége a román fennhatóság alá került pénzügyintézetekkel szemben már negatív volt: többel tartoztak, mint amennyit követeltek.

Ez azonban 1919 végén, 1920 elején vélhetően a legkisebb problémája volt az immár kisebb területű Magyarországon működő bankoknak, amelyek az Ausztriával megkötött saint-germaini békét tanulmányozva készültek a békeszerződés várható

⁶¹ Kormányjelentés és statisztikai évkönyv, 1915–1918. Bp. 1924. 285–286.

⁶² Uo.; Magyar Compass 1917. I. kötet. Bp. 1917. 119–120.

⁶³ Kormányjelentés és statisztikai évkönyv, 1915–1918. i. m. 285–286.; *Umbrai Laura*: Mit evett Budapest? A főváros élelmiszerpolitikájának kialakulása és működése az első világháború éveiben. In: 1916 – a fordulat i. m. 267–301.; *Kaba Eszter*: „Azt akarjuk, hogy olyan segítyt adjanak, hogy megélhessünk belőle.” A hadigondozás rendszerének működése a háború éveiben. In: Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918). Szerk. Uő. Bp. 2017. 351–410.

⁶⁴ Kormányjelentés és statisztikai évkönyv, 1915–1918. i. m. 285–286.

⁶⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Z 41 Pesti Magyar Kereskedelmi Bank (a továbbiakban: Z 41), 604. cs. 4547. t. 3910d/II-5.; A Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete emlékirata a magyar pénzügyminiszterhez a békeszerződés tárgyában. Bp. 1919. 11–14.

rendelkezéseire. A demarkációs vonalak és ideiglenes határok miatt a tranzakciók száma amúgy is csökkent, miközben az igazán nagy problémát az egyre erősödő infláció⁶⁶ és a szomszédos államokban lezajló bankjegy-lebélyegzés, majd pénzcseré jelentette. Az infláció elsősorban azért, mert a banki könyvekben szereplő kölcsönök rohamosan vesztek a reálértékükből, miközben az adósok általában ragaszkodtak ahhoz, hogy pusztán a névérték megfizetésével törlesszenek. Ez nyilvánvalóan azonnali és jelentős, ráadásul realizált banki veszteséggel járt.

A pénzcserének is volt hasonló hatása, a megállapított árfolyamtól függően, bár ez akár ellentétes irányú is lehetett. Romániában például egy koronát végül 0,5 leire váltottak át, amikor 1920 nyarán sor került a pénzcserére,⁶⁷ és ez elvben meg is felelt a háború végi piaci árfolyamnak. A korona leértékelődése azonban tovább folytatódott, vagyis bármilyen tranzakció, amit a beváltási árfolyamon könyveltek el, a bank kintlévőségei esetén nyereséget, adósságai esetén viszont veszteséget jelentett. (A devizában vagy aranyban kibocsátott adósságok esetén a törlesztést leiben vagy más valutában kellett volna teljesíteni, holott a banknak nehezen konvertálható és gyorsan értékét veszítő koronabevételei voltak.⁶⁸) Az igazi problémát azonban a lebélyegezetlen pénzek okozták, különösen azért, mert az új államok csak a lakosságnál lévő régi, osztrák–magyar bankjegyek egy részét voltak hajlandók becsereálni. Az így megmaradt pénzt viszont Magyarországon továbbra is törvényes fizetőeszköznek fogadták el, vagyis az adósok elvben bejelentették, hogy azzal törlesszenek, természetesen névértéken.⁶⁹

Az adósok tehát sokszor szívesen fizettek volna, bár ez elsősorban a magánadósokra volt igaz. A községek háztartását amúgy is jelentősen megterhelte a háború, majd a rákövetkező infláció – például a községi alkalmazottak bérigénye formájában –, a berendezkedő új államok számára pedig ezeknek a Budapesten esedékes hiteleknek a törlesztése nem volt különösebben sürgős. Ennek megfelelően a községi költségvetésekből, illetve a későbbi összeírásokból kiolvashatóan az impériumváltással azok törlesztése meg is szűnt, bár felmondásukra nem került sor.⁷⁰ Hitelek kiváltására viszont igen, mint az a karánsebesi adatokból is kimutatható. Itt az 1918. január végén készült hivatalos kimutatásban összesen hat tétel

⁶⁶ *Botos János*: A fizetőeszköz inflációja az első világháború alatt és után 1914–1924. *Múltunk* 60. (2015) 3. sz. 70–138.; *Pogány Á.*: Az állami i. m.

⁶⁷ *Rigó M.*: A „hosszú” i. m.

⁶⁸ A Takarékpénztárak és Bankok i. m. 11–14.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ ANR – ANIC, nr. inv. 1375. 18/1929. Serviciul Județean Caraș-Severin al Arhivelor Naționale ale României (a továbbiakban: SJAN CS), Fond 2. Primăria Orașului Caransebeș (a továbbiakban: F 2.). nr. inv. 64. 23/1926, 15/1921, 15. f. Tanulságos a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 1923 szeptemberében készült kimutatása a Románia területén található adósokkal szembeni követeléseiről. Eszerint a fennálló összes, nem csak községi kölcsönkövetelések összege csaknem 20 millió koronát tett ki, az elmaradt törlesztő részletekből felhalmozott követeléseknek (13,17 millió K) több mint háromnegyede

szerepel 1 780 000 koronával, és ugyanekkora értékű községi adósságot mutattak ki 1921. április 2-án is. Csakhogy az 1918-as kimutatásnak az Unió Biztosítóval szemben fennálló 650 000 koronás tétele helyett két 325 000 koronás hitel szerepel, két helyi banknál, ezek közül az egyik ráadásul még a város számláján volt.⁷¹ Ebben az esetben tehát a községi hitelből magánadósság lett. Arra sajnos nincsenek adatok, milyen széles körben zajlottak le hasonló konverziók.

A békeszerződés és a községi hitelek

Miként a Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete (TÉBE) várta, a békeszerződés jelentős méretekben foglalkozott különböző gazdasági kérésekkel, köztük a tartozásokéval is. A békekonzferencia struktúráját, az öt (majd később négy) nagyhatalom dominanciáját látva⁷² nem igazán lehetett meglepő, hogy – amint azt a TÉBE idézett emlékirata is világossá tette – a gazdasági cikkelyek legnagyobb része nem az utódállamok és Magyarország, hanem a már a Monarchia összeomlását megelőzően is létezett ellenséges hatalmak és a vesztes Magyarország, valamint ezek polgárai közti megszakadt vagy felfüggesztésre került jogviszonyokat rendezte. Emellett behatóan foglalkozott a jóvátétel rendezésével is. (IX. rész 180 – 199. cikk, 231. cikk és függeléke, 254–258. cikk.⁷³) A 198. cikk azt is kimondta, hogy a pénz- és bankrendszer felosztásából fakadó kérdéseket külön egyezményekben kell rendezni, amelyek minden érdekelt felet a „legjobb és legméltányosabb elbánásban” részesítenek majd.

A speciális rendelkezések a községi hiteleket egyfelől az általában vett tartozások közé sorolták, de néhány további rendelkezést is tartalmaztak, amelyekben megkülönböztették ezeket a magántartozásoktól. Alapszabályként fogalmazódott meg, hogy az összes tartozást az 1918. november 1-jét megelőző genfi tőzsdei jegyzések átlagából számolt korona-lei árfolyamon kell kiegyenlíteni (254. cikk). Külön egyezményeket írtak elő azon testületek vagy közösségek vagyonának a felosztására, amelyek több utódállam területén működtek, s ezzel a társadalom- és nyugdíjbiztosítási alapok arányos felosztását vetítették előre (256., 258. cikkelyek). Érintette még a községi kölcsönöket az a rendelkezés is, miszerint a két állam közt megosztott közületek (ideértve a törvényhatóságokat) közkölcsöneit is arányosan kellett megosztani (187. cikk). Végül érdemes megemlíteni a 191.

(10,22 millió K) nem törlesztett községi kölcsönökből származott. MNL OL Z 41 607. cs. 4551. t. 3910c/I.

⁷¹ SJAN CS, F 2. 15/1921, 15. f.

⁷² *Margaret Macmillan: Peacemakers. Six Months that Changed the World.* New York 2003.

⁷³ Lásd még *Baranyai Lipót: A magyar–román pénzügyi egyezmény. Békejog és békegazdaság* 3. (1924) 8–10. sz. 97–106.

cikket, amely kimondta, hogy a jóvátételbe nem számítanak bele az állami iskolák, viszont az állami iskolákra fordított községi kiadásokat le lehet vonni az állami javak elosztása során nyilvántartott természetbeni jóvátétel összegéből, ami elvben megnyithatta volna a községi kölcsönök egy részének beszámítását – Magyarország kárára.

Összességében azonban a békeszerződés a tartozásokat illetően több kérdést hagyott nyitva, mint amennyit rendezett, és a magyarországi pénzüzetek negatív szaldója miatt a fizetési mérleg szintjén inkább Magyarország számára volt hátrányos. A korona névértékben nyilvántartott kölcsönök leire váltása az előírások szerint igen alacsony árfolyamon történt, vagyis összességében megnövekedett fizetési kötelezettséget jelentett. Igaz, Románia viszont azzal szembesülhetett, hogy az 1918 végén a szuverenitás kinyilvánításával és jogutódlással – tehát nem megszállással – átvett közületek és törvényhatóságok összes háborús tartozásáért is felelt, ha csak nem sikerült azt a békeszerződésben foglaltaknak megfelelően megszítani. Ugyanakkor a magyarországi infláció mellett felmerülő kényszerek sokszor inkább az egyedi egyezkedésnek kedveztek. Végül magyar–román viszonylatban két jelentősebb tárgyalási kezdeményezésre került sor. Elsőként a TÉBE próbált meg egyezsége jutni 1922 végén a legfontosabb romániai pénzüzetekkel, második alkalommal a magyar–román gazdasági egyezmények tárgyalásának részeként egyezkedtek a községi hitelekről és tartozásokról. A községi hitelek mindkét esetben sokadrangú problémaként jelentkeztek az átfogó rendezési kísérleten belül.

Miért 1922 nyarán merült fel először a rendezés igénye? Nehéz választ adni erre a kérdésre, de néhány befolyásoló tényezőt meg lehet jelölni. A békeszerződés már korábban hatályba lépett, lezárultak a pénzcserék is. Ez a Magyar Királyi Állami Jegyintézet felállításával és a magyar korona kibocsátásával lényegében Magyarországon is megtörtént 1921. augusztus 1-jén. (Előtte Hegedüs Lóránt pénzügyminiszter magyar frankot akart bevezetni részben éppen azért, mert a délszláv állam és Románia a frankövezethez kapcsolódott,⁷⁴ és egy frankalapú magyar valuta egy csapásra megoldotta volna a konverzió elvi problémáját, egyúttal lehetővé téve azt is, hogy a magyar kormány a régi korona és az új frank átváltási, illetve csereárfolyama révén maga szabja meg, de legalábbis befolyásolja a törlesztési árfolyamot is.) A kedvező valutaárfolyam miatt törlesztési hullám indult meg az adósok részéről, ami elérte a román kormányzat ingerküszöbét is. Felmerült, hogy átfogó megoldásra kerülhetne sor, ezért 1921 márciusában a román belügyminisztérium körrendeletben kérte a városi és községi hatóságokat, hogy állítsák össze a magyarországi pénzüzetekkel szemben fennálló függő

⁷⁴ Pogány Á.: Az állami i. m. 106–113.

községi adósságok jegyzékét.⁷⁵ Ez a próbálkozás azonban nem vezetett eredményre, talán azért, mert végül az adatgyűjtés hiányos maradt, vagy azért, mert az azt elrendelő Averescu-kormány év végén megbukott és utóda, a Ion. I. C. Brătianu vezette testület nem erőltette ezt a lehetőséget.

A TÉBE tagszervezetei közül 1922 nyarán már jó néhányan lépéseket tettek a romániai üzletfelekkel szemben fennálló függő viszonyok rendezésére. Persze nem a községi hiteleké volt az elsőbbség, de azért azok jelentősége a problémakomplexumban biztosan nőtt. Legalábbis a PMKB már idézett 1923-as kimutatása⁷⁶ arra utal, hogy a magánhitelek esetében inkább a törlesztési árfolyamon elszenvedett veszteség okozott problémát (a halmozódó hátralék alacsony értéke folyamatos törlesztésre vagy törlesztési kísérletre utal, ahogy az is, hogy 1918. október vége és 1923 szeptembere között közel 20%-kal csökkent a fennálló tartozás, bár ebben szerepe lehetett a karánsebesihez hasonló konverzióknak is), ezzel szemben a községi kölcsönök összességében nem fizető hitelek voltak.

Éppen ezért a TÉBE tagjai egyeztetett álláspontra próbáltak jutni, vagy legalább egy minimális követelményrendszert elfogadni arra vonatkozóan, hogy melyek azok a feltételek, amelyeknél rosszabbat nem fogadnak el az egyes – önállóan megegyezést kereső – pénzüzetek. Végül a TÉBE nem tudott kompromisszumot találni, mindig voltak olyan tagjai, akik nem fogadták el a többiek közös álláspontját, és így az egyesület vezetése – Kresz Károly, Milos György, Imrédy Béla, Reményi Schneller Lajos – inkább lemondott arról, hogy részt vegyen a tárgyalásokon. Ezzel együtt a megbeszéléseken és az aradi és temesvári bankokkal lefolyt tárgyalásokon kirajzolódtak a leglényegesebb problémák,⁷⁷ amelyek aztán a magyar–román kormányközi tárgyalásokon is visszaköszöttek.⁷⁸

Az első tisztázandó kérdés maga a rendezés módja volt, hogy vajon egyenként vagy az egyesület révén közösen, de magánúton számoljanak-e el a romániai partnerekkel, vagy pedig – amint azt a TÉBE 1919-es emlékirata is tartalmazta – klíringet⁷⁹ alkalmazzanak. Az utóbbi megoldás folytán a követelések jelentős részét a magyarországi bankok egymás közti elszámolásra fordíthatták volna, és csak az ezután fennmaradó egyenleget kellett volna valutában kiegyenlíteni – állami segítséggel. A klíring javaslat ugyanis, amelyet Bátor Viktor, a PMKB képviselője vetett

⁷⁵ SJAN CS, F 2. 15/1921. 17. f. Karánsebes városának ekkor 1 129 000 K függő adóssága volt.

⁷⁶ MNL OL Z 41 607. cs. 4551. t. 3910c/I.

⁷⁷ A következő intézetekkel biztosan sor került legalább előzetes érintkezésre és a tárgyalási szándék kinyilvánítására: Temesvári Takarékpénztár, Aradi Első Takarékpénztár, Aradi Széchenyi Gőzmalom, Albina, Nagyszebeni Általános Takarékpénztár, Máramarosi Takarékpénztár.

⁷⁸ MNL OL Z 41 614. cs. 4567. t. 3910I/I-1, I-4, I-5, I-11, I-12, I-13.

⁷⁹ A klíring egy elszámolási technika, amelyben a felek az egymással szembeni követeléseiket összesítik, a kölcsönös követeléseket leírják és csak a különbözetet egyenlítik ki fizetés révén.

fel, államközi megegyezést feltételezett.⁸⁰ Ezt egyelőre elvetették, helyette egyéni és közös tárgyalások kezdődtek. A legfontosabb kérdést annak a határnapnak a kijelölése jelentette, amelyik előtt a hiteleket még régi osztrák–magyar koronában folyósított, így a békeszerződés hatálya alá eső tartozásnak tekintik, és 1 lei = 2 korona árfolyamon kerülnek átváltásra, és leiben kifizetésre. Mivel 1918. október 31-e és 1919 tavasza közt jelentős mértékű tőkét menekítettek Budapestre, az előbbi kisebb terhet jelentett volna, hiszen sokkal kisebb volt a negatív egyenleg. Végül arra jutottak, hogy az 1918. október 31. előtti tételekre elfogadják a leiben történő kifizetést 1:2 árfolyamon, a következő időszakra vonatkozóan azonban a koronaösszeget magyar koronában és névértéken hajlandóak megfizetni. Amennyiben a romániai fél ezt nem fogadná el, úgynevezett bonifikációként külön juttatásra is készek, a követelés 1918. október 31. és egy későbbi határnap – a TÉBE javaslatban 1919. június 30. – közti különbséget magyar koronában történő megfizetését tekintve a legnagyobb lehetséges összegnek.⁸¹ Nem véletlen, hogy az utóbbi – vagyis a határnap – jelentette a legvitatottabb kérdést a romániai intézetekkel folytatott tárgyalásokon is. Ezek ugyanis más határnapot javasoltak, nevezetesen 1919. március 20-át, azzal az indoklással, hogy az összeköttetés Budapest és a vidék között csak ekkor szűnt meg. Ráadásul – érveltek – sokszor a Pénzügyi Központ kifejezett rendelkezésére kell Budapestre tőkét küldeniük, s ha elfogadnák, hogy ezt névértéken és magyar koronában kapják meg, az azonnali jelentős veszteséget okozna nekik.⁸² Megegyezés nem született. Éppen azért, mert a határnap megállapítása súlyos anyagi következményekkel járt, egyik fél sem ragaszkodott azokhoz a jogi fikciókhoz, amelyeket államaik saját közjogukban alkalmaztak. A TÉBE javaslata lényegében kimondta, hogy az ország már 1918. november 1-jével elveszítette mindazokat a területeket, amelyekről Magyarország hivatalosan azt tartotta, hogy 1920. június 4-ig, a békeszerződés aláírásáig jogi értelemben még hozzá tartoznak. Ezzel szemben a romániai intézetek – köztük a román Albina is – nem az 1918. december 1-jei gyulafehérvári nyilatkozatot tekintették a román szuverenitás kezdetének, és nem is a tényleges impériumváltás időpontját, hanem a Tanácsköztársaság kikiáltását, elsősorban azért, mert ezzel megszűnt a gyakorlati összeköttetés Budapesttel. Ennek legfőbb oka pedig a szovjetrendszer bevezetése volt.

Alapvetően ezek a kérdések határozták meg az 1923 novemberében kezdődő és 1924 áprilisában végződő bukaresti román–magyar tárgyalásokat, amelyek többek közt a követelések és tartozások rendezéséről szóló egyezmény aláírásával zárultak. A népszövetségi kölcsön megszerzésére irányuló erőfeszítések közepette

⁸⁰ Uo. 3910/I-1. Ugyanakkor a román kormány már említett 1921. évi összeírása arra utal, hogy a másik oldalról is lehetett ilyen kezdeményezés.

⁸¹ Uo. 3910/I-5.

⁸² Uo. 3910/I-11.

Bethlen István és Daruváry Géza külügyminiszter Genfben vetette fel Nicolae Titulescunak, hogy kereskedelmi egyezményt köthetne a két ország. A tárgyalások végül november közepén kezdődtek meg, és nem a tartozásokról és követelésekről szóló egyezmény miatt húzódtak hónapokig.

Ez persze nem jelenti azt, hogy a felek közt ne lettek volna nézeteltérések, sőt a magyar kormány és a TÉBE érdekei is eltértek egymástól. Mint azt a felkészülést szolgáló november 9-ei miniszteri értekezleten a pénzügyminisztérium képviselője elmondta, a TÉBE sok időt szeretett volna arra szánni, hogy a tartozások kérdését egyenként rendezzék, de eltért a magánszféra és az állam érdeke az átváltási kulcsot illetően is, mivel az állam alapvetően adósként jelent meg az egyezmény alá eső jogviszonyokban.⁸³ Az államközi tárgyalások kulcskérdése szintén a határnap és a rendezés módja lett, azaz hogy egységesen és lehetőleg az államra engedményezéssel (kvázi klíringgel) vagy egyenkénti megállapodással rendezzék az ügyeket.⁸⁴

A községi hitelek kérdése alárendelt szerepet játszott a megbeszéléseken. Jellemző, hogy a román tárgyalási javaslat nem is jelezte azt külön tárgykörként (csak *dette et créances*, vagyis a tartozások és követelések részeként szerepelt).⁸⁵ A magyar javaslat ugyan külön foglalkozott volna vele, de a tárgyalások lefolyásából egyértelműen kiderül, hogy a román javaslat érvényesült, még ha a végleges egyezményben külön rendelkezések vonatkoztak is erre a tárgykörré. A román felet érezhetően jobban érdekelte a letétek tulajdonosainak birtokba juttatása és ezek köre, a Gozsdualapítvány, az árvaszéki vagyon vagy a két ország között megosztott köztisztviselők és községek, törvényhatóságok vagyonának és adósságának kérdése.⁸⁶ Ez részben érthető is volt, hiszen az impériumváltás arra a jogi fikcióra épült, hogy az új hatalom a régi intézményeket átveszi vagyonukkal – de aztán a tartozásaikkal is.

Román részről eredetileg egy 1919. április végi fordulónapot javasoltak (ez elvben a törlesztés pénznemét is leiben határozta volna meg), és legalább az értékpapírosított adósságok (vagyis köztük a községi kötvények) esetében az állam közbeiktatását akarták elérni úgy, hogy az adósságokat az államra vagy az állam által kijelölt bankra engedményezik, és az törleszt.⁸⁷ Már korán, a november 26-ai ülésen elfogadták volna a március 31-ei határnapot, az egyezménybe azonban végül a TÉBE és a temesvári és aradi bankok megbeszélésein már felmerült március 20. került be, igaz, második és nem első határnapként.⁸⁸

⁸³ MNL OL K 63 Külügyminisztérium Politikai Osztály (a továbbiakban: K 63). 299. D. 27/7 t. Jegyzőkönyv a Külügyminisztériumban 1923. november 9-én, a magyar–román tárgyalásokról tartott miniszteri értekezletről.

⁸⁴ Uo. Wodianer Rudolf levele Daruváry Géza külügyminiszterhez, 1923. nov. 25. és 1923. nov. 29.

⁸⁵ Uo. 94. f.

⁸⁶ Uo. 13–15. f. Másolat az 52593/8. b. 1924. számhoz, 6–11. f.

⁸⁷ Uo. Wodianer Rudolf Daruváry Gézának. Bukarest, 1923. nov. 29.

⁸⁸ *Bananyai L.: A magyar–román i. m.* 101.

Az egyezmény maga mind a tartozások és követelések átfogó témakörében, mind pedig a községi kölcsönök szűkebb körében a TÉBE (illetve a bankok) a magyar és a román álláspont közt finom kompromisszumot hozott létre. Határnapként kijelölte a magyar javaslatban szereplő 1918. november 1-jét, az ezt megelőzően fennállt tartozásokat 1 lei = 2 korona árfolyamon kellett megfizetni. Az ezt követően 1919. március 20-ig keletkezett tartozásokat azonban már 1 lei = 4 korona árfolyamon, annak ellenére, hogy a bánági és erdélyi bankok ezt memorandumban kifogásolták, ragaszkodván a TÉBE tárgyalásokon is képviselt 1:2 átváltási arányhoz.⁸⁹

A megegyezés ugyanakkor lehetőséget nyújtott arra, hogy a tartozás 25%-át az adósok értékpapírokból egyenlítsék ki, még hozzá az egyezmény alá eső, a hitelező országában működő intézetek által kibocsátott értékpapírokból, amelyeknek azonban nem kellett a hitelező bank által kibocsátott papíroknak lenniük. Ezeket névértéken kellett beszámítani, nem lehetett valorizálni, vagyis 100 korona névértékű háború előtti címlet 100 korona adósság törlesztésére volt alkalmas.⁹⁰ Kompromisszum született az egységes rendezés vagy egyenkénti tárgyalás kérdésében is. Az egyezmény egy évet biztosított arra, hogy az adósok és hitelezők megegyezzenek egymással, ennek lejártával viszont a még nem rendezett tételeket a román államra kellett ruházni. Románia fizette volna ki a hitelezőt, értelemszerűen átvéve annak helyét a községgel szembeni jogviszonyban is.⁹¹ Ugyanakkor az állami rendezéshez mindkét országban össze kellett írni a rendelkezés alá eső követeléseket, amit Magyarországon a TÉBE vállalt magára, Romániában a belügyminisztérium adott ki ilyen értelemben rendeleteket. Végül az értékpapírokból történő törlesztés lehetősége miatt a bankoknak egymással is el kellett számolniuk, ami egyfajta belső klíringet eredményezett.

Elmaradt likvidáció? A községi hitelek és a tartozások rendezése

Az egyezmény alapján tehát elvben rövid időn belül meg kellett volna oldani a függő községi kölcsönök ügyét is, és nem maradhatott volna rendezetlen adósság a felek között. Ahogy a folyamatot elképzelték, az egyúttal a kölcsönök konverziójának a lehetőségét, illetve egy évet követően már kényszerét is magában foglalta, a magánadósságból állammal szembeni adósságot teremtve. Ez a községi és városi igazgatás romániai formájában, ahol a települések amúgy is szoros kormányzati ellenőrzés alatt működtek, természetesen politikai kockázatokat is rejtett magában. Nincs azonban nyoma annak, hogy az állam végül is széles körben

⁸⁹ A román parlament legutolsó ülésén ratifikálta a magyar–román gazdasági egyezményt. 8 Órai Újság, 1924. július 12. 1–2.

⁹⁰ *Baranyai L.*: A magyar–román i. m. 104.

⁹¹ Uo.

kihasználta volna ezt a lehetőséget. Amit az egyezmény végrehajtásáról tudunk, az inkább arra utal, hogy sem a magántársaságoknak (Magyarországon a TÉBE), sem pedig a román államnak nem volt elegendő kapacitása az abban foglaltak határidőre történő végrehajtására. Ez világosan kirajzolódik az egyedi estekből is.

A legnehezebbnek a tartozások összeírása bizonyult, különösen a hiteltörlesztésre is felhasználható értékpapíroké, hiszen sokszor egy-két darabot kellett volna regisztrálni a magánosok vagyonából. Az sem volt igazán világos, hogy miként fognak majd a bankok egymás közt elszámolni ezzel a törlesztés után, hiszen az egyezmény alapján bárki kiegyenlíthette például a Magyar Leszámítoló és Pénzváltóbankkal szembeni tartozását a Debreceni Első Takarékpénztár kötvényével, míg az utóbbinál esetleg a soproni földhitelintézet záloglevelei landoltak törlesztés címén. A TÉBE alapvetően klíringet szeretett volna saját tagintézetei közt, de nekik is meg kellett állapodniuk abban, hogy milyen valorizációval és feltételekkel cserélik ki egymás zálogleveleit és kötvényeit. (A TÉBE-t hatalmazták fel arra, hogy egyeztessen Romániával, vajon az átadott címletek valóban szerepelnek-e a törlesztésre felhasználható értékpapírok összeírásában.) További nehézséget jelentett a kötött devizagazdálkodás, a lei átváltása koronára, majd pengőre.⁹²

Eredetileg a magánegyezségek határideje 1926. április 30-a volt. A TÉBE azonban nem készült el azokkal az összesítésekkel, amelyekre szükség volt ahhoz, hogy az állam átvehesse a követeléseket, ezért azt folyton meghosszabbították. 1927 márciusában például Kresz Károly TÉBE igazgató Bukarestben találkozott Ion Lapedatu pénzügyminiszterrel, akivel megállapodott az újabb egy éves haladékról, amely mind az összesítésekre, mind a magánegyezségek megkötésére vonatkozott.⁹³ Az egyezmény megkötésétől így rendelkezésre álló csaknem négy évet a bankok valóban a magánegyezségek megkötésére próbálták felhasználni, hogy milyen sikerrel, az nehezen mérhető fel. Karánsebes esetében például a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 1926 májusában megkereste a város vezetését Fenyves Vilmos aradi ügyvéd révén, és kérte a város által felvett három kölcsön 1919. január 1-je utáni hátralékainak megtérítését, összesen 1 613 000 koronát, vagyis 530 650 leit. A bank azzal kecsegtetette a városatyákat, hogy a közvetlen fizetés esetén nem kell félniük a valorizációtól (ami a kormányra engedményezés esetén fordulhatna elő), valamint az engedményezés nagy költségeitől, sőt ebben az esetben a törlesztés is kiszámítható lenne.⁹⁴ A város ezt tudomásul vette, és

⁹² MNL OL Z 41 604. cs. 4547. t. 3910d/VIII. Jegyzőkönyv az 1925. március 16-án tartott értekezletről.

⁹³ Meghosszabbították a román–magyar pénzügyi egyezményt a háború előtti jelzálogos követelések rendezésére. Ellenzék, 1927. március 28. 6.

⁹⁴ SJAN CS, F 2. nr. inv. 64. 23/1926. 1. f., 5. f.

szándékában állt a törlesztési összeget még az 1927-es költségvetésébe is betervezni.⁹⁵ Fizetésre azonban végül annak ellenére nem került sor, hogy Friedrich Pauck polgármester személyesen is tárgyalt a bank képviselőivel. Az iratokból leginkább a huzavona ténye egyértelmű, az alkudozás részletei azonban nem rekonstruálhatók. Annyi bizonyos, hogy a bank 1928. február 17-én kelt levelében értesítette a várost, hogy a román kormány egyben fogja kifizetni a községi adósságokat, ezért a magánegyezségre vonatkozó ajánlatuk immár tárgytalan.⁹⁶

10. táblázat Nagybánya 1914 előtt felvett és az 1920-as években még függő hitelei (koronában)

Sor-szám	A kölcsönök regiszterében							
	Kezdőév				Záróév			
	Év	Adósság	Törlesztés	Marad	Év	Adósság	Törlesztés	Marad
1.	1918	491 510,19	78 424,14	413 086,05	1926	552 545,15	9 754,32	542 790,83
2.	1918	108 464,18	8 884,29	99 579,89	1926	132 107,52	2 395,50	129 712,02
3.	1919	üres	üres	üres	üres	üres	üres	üres
4.	1919	üres	üres	üres	üres	üres	üres	üres
5.	1919	593 331,74	0,00	593 331,74	1926	787 756,85	6 409,46	781 347,39
6.	1919	1 830 363,55	100 824,00	1 729 539,55	1926	2 336 495,02	19 762,51	2 316 732,51
7.	1917	1 572 788,00	72 788,00	1 500 000,00	1926	1 603 500,00	117 500,00	1 504 500,00
8.	1914	697 186,00	64 829,00	632 357,00	1924	1 018 561,00	0,00	1 018 561,00
9.	1914	502 165,00	0,00	502 165,00	1926	832 872,00	0,00	832 872,00
10.	1916	164 129,00	6 494,00	157 635,00	1926	261 417,00	0,00	261 417,00
11.	1918	119 568,00	10 700,00	108 868,00	1926	167 210,00	0,00	167 210,00

Forrás: SJAN MM, F 1. nr. inv. 283. 1365.

(Az első oszlop sorszámai megegyeznek a 9. táblázatban szereplő kölcsönök sorszámaival.)

A tartozások ügyének megoldatlansága és a magánegyezségek lehetősége Nagybanán is komoly fejtörést okozott. (Lásd a 9. táblázatot.) Ha a törlesztések ütemét követjük, jól látható, hogy a záró évig ezek az adósságok összességükben csak növekedtek. A Pesti Hazai Első Takarékpénztártól 1907–1908-ban felvett kölcsönök oldalai az 1919. kezdőév és egy visszafele hivatkozás (talán korábbi kötetre) feltüntetésén kívül teljesen üresek. A táblázatban 1., 2. és 4. sorszámmal jelzett kölcsönöket 1919 és 1922 között egyáltalán nem fizették, az esedékes, de ki nem fizetett kamatok pedig a tartozás összegét növelték. A törlesztések 1923-tól, vagyis a TÉBE 1922-es akciója után indulnak meg. A lombard kölcsönből⁹⁷ (7. sorszám a 10. táblázatban) 1917–1918-ban az aktuális állandó kamato-

⁹⁵ Uo. 8 f. verso

⁹⁶ Uo. 9–15. f.

⁹⁷ A lombardkölcsön kézizálog-hitel, vagyis a hitelezőnek átadott zálogtárgy ellenében folyósítják. A korszakban elsősorban értékpapírfedezet ellenében kínálták.

kat (2x36 000, azaz 72 000 koronát) és a bélyegilleték/egyéb költség cím alatt szereplő 2x394 azaz 788 koronát fizetik ki. A kölcsön tőkeösszege ekkor azonos volt az eredetivel, vagyis másfél millió koronával. 1919 és 1926 között, bár ugyanaz a kamat terhelődik az adósságra, kevesebbet fizetnek (minden 36 000 helyett 33 750 koronát). Végül 1926-ban a kamatokból elmaradt összeget egyben térítik meg. A 6., 8., 9., 10., 11. számú kölcsönök esetében láthatunk példát arra, hogy a részleteket takarékpénztáron keresztül törlesztik 1914 és 1919 között. Ezek közül a 11. kölcsön törlesztésével 1919-ben, a többivel 1920-ban hagynak fel, és csak a 6. számú kölcsön esetében kezdik újra a törlesztést 1923-ban.

Ellenpélda lehet Marosvásárhely esete. Itt Bernády György második polgármestersége éppen erre az időszakra esett. Mint a korábbi adatokból is látható, az adósságok Marosvásárhelynek is komoly terhet jelentettek, viszont Bernády jó budapesti kapcsolatai megalapozott reményt kelthettek a kedvező magánmegegyezésre. A részletek nem ismeretesek, de a PMKB-val, a Pesti Hazai Első Takarékpénztárral és a Magyar Asphalt Rt-vel szembeni tartozás rendezése után megmaradt, a Magyar Jelzáloghitelbankkal szemben fennálló 25 millió koronát végül 6,5 millió lei kifizetésével sikerült törleszteni, vagyis az egyezményben meghatározott feltételeknél kedvezőbb módon, amivel a városnak azt is sikerült elkerülnie, hogy a román kormány adósává váljon.⁹⁸

A magánmegyezségek és a hitelkiváltás lehetőségével másutt is éltek, bár az nem feltétlenül derül ki a fennmaradt táblázatokból, hogy ezek milyen régi kölcsönöket váltottak ki. Az 1926–1928 közti időszak meglehetősen kedvező volt erre, mivel a gazdasági stabilizáció mellett a külföldi pénzüzetek érdeklődése is megnőtt Románia iránt. Temesvár a gazdasági elitjének jól bevált bécsi kapcsolatait mozgósította, Karánsebes pedig két helyi pénzüzet révén szabadult meg a legnagyobb tételt jelentő tehertől. Így aztán Temesvár a bécsi Bodencreditanstaltnál körülbelül 26 millió korona kölcsönt konvertált 8 150 914 lei értékű hitelre, vagyis jóval kedvezőbb árfolyamot ért el, mint amit az egyezmény alapján várható volt a közvetlen megegyezéstől. A város vagyonszerelésében 1927 után már csak néhány, kisebb és alapvetően ingatlanokra vonatkozó hitel maradt függő tételként, ezek közt többségében a helyi egyházi célokra adott támogatások szerepeltek. (Templomi orgona, templomfelújítás, a piarista gimnázium és rendház.⁹⁹) Az 1910-es statisztikában szereplő üzemeket terhelő kölcsönök vagy a városrendezéshez kapcsolódók könnyebben is voltak konvertálhatóak, hiszen az üzemekből bevételre és osztalékra lehetett számítani, a városrendezés pedig felértékelt

⁹⁸ Fodor János: A visszatérés. Dr. Bernády György második marosvásárhelyi polgármestersége (1926–1929). In: Marosvásárhely történetéből 3. Szerk. Pál-Antal Sándor – Simon Zsolt. Marosvásárhely 2013. 50.

⁹⁹ ANR – ANIC, nr. inv. 1375. 18/1929.

a városi ingatlanokat, és a rövid konjunkturális időszakban ezek megfelelő fedezetnek számítottak.

Mindezekon túl a román kormány és a budapesti pénzüzetek közt 1928 elején létrejött megállapodás azért is érdekes, mert az 1918 előtt keletkezett és valamiképp a magyar államhoz kapcsolódó adósságok vonatkozásában időről időre felröppentek olyan hírek, hogy a román állam politikai célokat próbál ezek révén elérni.¹⁰⁰ A különböző, magyar időkben sokszor lényegében állami célra felvett községi hitelek erre lehetőséget is kínáltak volna, akár a jóvátételi összeg csökkentésére, akár egyes magánintézmények jogállásának megkérdőjelezésére. Tanulságos a temesvári piarista gimnázium esete: a város által felvett félmillió kölcsön még 1929-ben is függő, esedékes tartozásként szerepelt a könyvekben, az intézet tannyelve, majd tulajdonjoga körül pedig a sajtóban is jól követhető küzdelem folyt. Mégis, ahelyett, hogy a békeszerződésre hivatkozva jóvátételbe számították volna be az épületet, vagy a magyar–román szerződés alapján a követelést az államra engedményezve fedezetként szerezték volna meg, egy évtizedig az intézmény folyamatos jogfosztása következett. Előbb a magyar tannyelvű helyett felmenő rendben román tannyelvűvé tették a gimnáziumot, majd a Vatikánnal kötött konkordátumban elhelyeztek egy olyan rendelkezést, amely megakadályozta, hogy a fenntartó visszaállíthassa a magyar tannyelvet. Végül 1934-ben Onisifor Ghibu, a magyarellenességéről ismert kolozsvári professzor és oktatáspolitikus fellépése nyomán a város – tehát nem a kölcsönt az 1928-as megállapodás alapján elvben átvevő állam – javára telekkönyvezték az épületet.¹⁰¹ Ez a – valójában önkényes – lépés azonban nem a város anyagi hozzájárulására vagy a csereszerződés esetleges feltűnő értékaránytalanságára hivatkozott, hanem pusztán arra, hogy a romániai piarista rend nem lehet jogi személy és nem is azonos a szerződést megkötő magyarországi piarista renddel. Jellemző, hogy Ghibu csak napokkal a telekkönyvezés után próbálta fellelni a csereszerződés pótszerződését a gimnázium irattárában, holott az adott volna lehetőséget a városi kölcsön révén az állami átvételre.¹⁰²

¹⁰⁰ MNL OL K 63 299. d. 27/7. t. Wodianer Rudolf levele Daruváry külügyminiszterhez, 1923. dec. 1. Másolat 98816/5-1923 számhoz. MNL OL Z 41 604. cs. 4547. t. Jegyzőkönyv. 1925. márc. 16.

¹⁰¹ *Jakabffy Elemér – Páll György*: A bánági magyarság húsz éve. Bp. 1938. 177–178.; *Bíró Sándor*: Kisebbségben és többségben. Csíkszereda 2002. 379. Jellemző azonban, hogy a per még 1939-ben is zajlott, és addig a piaristák birtokolták az ingatlant.

¹⁰² Ghibu tanár indítványára Timisoara (sic!) a saját nevére íratta a telket, amelyen a rendház és a gimnázium áll. Erdélyi Lapok, 1934. augusztus 3. 3.; A gyűlölködő Ghibu professzor is megjelent a temesvári piaristák telekpörének tárgyalásán. Brassói Lapok, 1934. szeptember 9. 3.; Ghibu tanár vizsgálatot tart a katolikus iskoláknál. Erdélyi Lapok, 1934. augusztus 23. 6.

Állam, község, jogutódlás – konklúzió helyett tanulságok

Az állam és a városi helyhatóságok viszonyát mind a dualista Magyarországon, mind Romániában kettősség jellemezte. A városok elvben önkormányzatot élveztek, az állam azonban egyre több feladatot bízott rájuk, aminek a finanszírozásából nem vagy csak kis mértékben vette ki a részét, viszont a városok pénzügyeit egyre szorosabban ellenőrzése alá vonta. Jelentős különbség lehetne az, hogy 1918 előtt választott testületek irányították a városokat, 1920 után pedig – kisebb megszakításokkal – kinevezettek, bár az is igaz, hogy a magyar választójog igen szűkre szabott volt. Ezért mindkét időszakban elsősorban a kis létszámú elitnek volt beleszólása a városok vezetésébe. Ebben a helyzetben a városok szintjén a fejlesztések és az azokat szolgáló városi kölcsönök ügyében menthetetlenül összekeveredtek a magánintézmények, az állami politika és a város érdekei és feladatai. Ennek kibogozására aztán 1920 után sem került sor, Románia nem vállalta fel mindazt, amit korábban a magyar állam sem tett meg, és végül a községi kölcsönök átfogó rendezésének elmaradásával még a városi háztartások szanálását sem oldotta meg, csupán a települések politikai ellenőrzését erősítette.

Ez utóbbi annak tükrében igazán érdekes, hogy a városi kölcsönök állami hitellé konvertálásával olyan intézményekkel szemben szerzett volna pozíciókat Románia, amelyeket egyébként az állam biztonságára veszélyesnek tartott. Mégis, a városi kölcsönök kínálta lehetőséggel nem éltek, még olyan meglehetősen egyértelmű esetekben sem, mint a temesvári piarista gimnáziumé. Ez persze nem azt jelenti, hogy Románia ne próbálta volna meg kihasználni a lehetőséget, de ebben akadályozta az állam korlátozott teljesítőképessége, és ami ennél még sokkal többet nyomott a latban: az a kényszer, hogy a városi kölcsönök ügyét a magyar-román pénzügyi kérdések keretében kellett rendezni, ez pedig Magyarországnak is jelentős befolyást biztosított. A szűken értelmezett községi kölcsönök kérdése nem játszott kiemelt szerepet sem a magán, sem az állami egyezésben, ami abból is látszik, hogy a rendezés feltételei inkább a magyarországi bankoknak kedveztek. Azonban a magyar állam is mindenekelőtt saját gazdasági érdekeit tartotta szem előtt, és egyáltalán nem volt tekintettel arra, hogy a kialakított feltételek milyen hatással vannak a kisebbségbe került magyarok intézményeire, legfeljebb egyéni alkukban kínált kedvezőbb feltételeket az érintettek számára.

A közvetlen anyagi érdek olyan mértékben meghatározta a felek álláspontját, hogy mindegyikük készen állt a politikában máskor képviselt közjogi fikcióit is feladni. Magyarország fel sem vetette, hogy az állam jogfolytonosan a békeszerződésig állt volna fenn a pénzügyletek tekintetében, holott mind a közigazgatást, mind a tisztviselői jogviszonyokat illetően erre az álláspontra helyezkedett.

Románia pedig attól tekintett el, hogy a Gyulafehérvári Határozatok állítólagos közvetlen joghatását érvényesítse.

Bizonyos értelemben ezt a vákuumot igazolja mindaz, ami a községi hitelekkel a háború előtt és alatt, majd pedig 1918 után helyi szinten történt. Az egyes települések alapvetően csak magukra számíthattak, az államtól leginkább újabb feladatokat kaptak, illetve a függő kölcsönök rendezésében csak kísérleteket. A magyar–román egyezmény feltételei bizonyosan kedvezőtlenebbek voltak annál, mint amit magánegyezségek révén vagy konverziós hitellel el lehetett érni, ahogy azt Marosvásárhely vagy Temesvár példája is mutatja. Ehhez azonban kapcsolatokra is szükség volt, ami hátrányos helyzetbe hozta a Karánsebeshez hasonló periférikus kisvárosokat, vagy éppen Nagybányát. Nagy változás persze ebben az értemben nem történt, a régi kölcsönök rendezésének ügye talán kiszolgáltatottabbá tette a településeket a kormányoknak, de ez már az impériumváltás előtt is így volt, és a települési pénzügyek feletti szigorú ellenőrzés sem 1918 után kezdődött valójában. Ahhoz pedig, hogy a városi önkormányzatok ettől kezdve elsősorban a román nemzetiesítést szolgáló intézményeket támogassák, nem volt szükség a kölcsönök kínálta befolyásszerzési lehetőségre. A városi könyvekben a pesti bankokkal szemben fennálló, továbbra is rendre feltüntetett adósságok persze még sokáig emlékeztettek arra, hogy a dualista Magyarország gazdasági tere és gazdasági joga egykor kiterjedt ezekre a településekre is.

COMMUNAL DEBTS AND THE CHANGE OF SOVEREIGNTY IN THE BANAT AND SÄTMÄR REGIONS

By Gábor Egry – Anikó Borbála Izsák

SUMMARY

Communal debts and their licensing represented an important intersection of the private sphere, local-communal, and central administrations in post-1867 Hungary. An ever-growing range of tasks delegated by the state, the necessity to invest in city development and schools, health care, social assistance, to establish the conditions of economic growth, all demanded financial commitment from city governments. New loans were taken from banks in Budapest and upon approval from higher organs, ultimately the Ministry of Interior, creating another tie to the central state. The liquidation of these debts after 1918 was meant to resolve an issue inherited from Hungary. While seemingly an opportunity for the new Romania to strengthen its control over territories populated by ethnic minorities, the process was anything but simple and localities were mainly left on their own, in a sense recreating the situation before 1918.

A HATARMENTISÉG KÉRDÉSE ÉS NAGYLÉTA

Társadalmi és gazdasági változások egy bihari faluban Trianon után*

Kutatásom központjában a trianoni államhatár okozta gazdasági és társadalmi változások feltárása áll egy bihari mikrotérségben. A recens földrajztudomány általában azokat a településeket sorolja a határzónába, amelyek életére a történeti, geográfiai, természeti, gazdasági, társadalmi, közlekedési-földrajzi, térszerkezeti stb. szempontokat tekintve a közeli államhatárok hatással vannak.¹ A határvonal fogalma általában negatív jelentéstartalommal párosul, ugyanis annak közelében a gazdasági interakciók mértéke erőteljesen csökken, és a hálózatok megritkulnak.² Az államhatár fogalma a Magyarország és Románia között húzódó szakaszt illetően jobbra kiegészül azzal, hogy ennek a határvidéknek a jelentős része periférikus/elmaradott térségeket érint a határ mindkét oldalán.³

Történeti kontextusban a határmentiség kutatása leginkább a történeti Magyarország alföldi és hegyvidéki területei között húzódó vásárvonal⁴ mentén elterülő vonzásközpontoknak a vonzáskörzetekhez való viszonyára koncentráll.⁵ A vonzásközpontok kapcsán a hazai történetírásban az uralkodó narratíva szerint a trianoni államhatár fogalma összekapcsolódott az elmaradottsággal, hiszen a határzóna számos kistérsége elszakadt központjától, piachelyétől, elveszítette vasúti összeköttetéseit, valamint periférikus és hátrányos helyzetű helységgé vált.⁶ Az új államhatár kialakulásával egyszersmind a családi kapcsolatok is ellehetetlenültek.⁷ Ennek megfelelően gazdasági és társadalmi szempontból a két világháború között a Kárpát-medence térségében egyre inkább az államhatárok elválasztó szerepe érvényesült.⁸

* A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00022 számú projekt támogatásával készült.

¹ Baranyi Béla: A „periféria perifériáján” – A határmentiség kérdőjelei egy vizsgálat tükrében az Északkelet-Alföldön. Tér és társadalom 13. (1999) 4. sz. 18–19.

² Péntes János – Deák Attila – Hegedűs László Dávid: Periférikusság és határmentiség Magyarországon. In: Falu – város – periféria: határon innen és túl. Szerk. Péntes János. Debrecen 2018. 227–228.

³ Baranyi Béla: A határmentiség dimenziói. Magyarország és keleti határai. Bp.–Pécs 2004. 31.

⁴ Frisnyák Sándor: Magyarország történeti földrajza. 3. kiadás. Bp. 1995. 51.

⁵ Kovács Zoltán: A határ menti területek központhálózatának átalakulása az első világháború utántól napjainkig. Földrajzi Közlemények 114. (1990) 3–16. Vö. Szilágyi Zsolt: Települések közti kapcsolatok a 20. század első harmadában. 1. rész Feltételek és kontextusok teremtése az alföldi falvak laterális kapcsolatainak elemzéséhez. MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj kézirat. Debrecen 2015. 193–199. (www.real.mtak.hu, letöltés 2020. márc. 28.)

⁶ Beluszky Pál: A települések világa Magyarországon. Bp. 2018. 110.

⁷ Baranyi B.: A határmentiség dimenziói i. m. 24–25.

⁸ Uo. 25–27.

Mikroszintű vizsgálatomban e szemléletmódhoz képest alternatív értelmezési lehetőségekre szeretnék ajtót nyitni a határmentiség témájával kapcsolatban, a 20. század első harmadára vonatkozóan. Elemzésem elsősorban az 1920-as évekre összpontosít, azonban figyelembe veszem a Trianont megelőző időszakot is, így lehetővé válik a komparatív módszer alkalmazása. A korabeli házassági anyakönyvi kivonatok vizsgálatán keresztül megpróbálom megragadni azt, hogy a frissen kialakult határmentiség, amely nyilvánvalóan merőben új helyzetet jelentett a helyi lakosság számára, mennyire hagyott nyomot a kettévágott bihari térség egy részének családi kapcsolataiban, milyen változások tapasztalhatók a rokoni hálózatokban, emellett kísérletet teszek a vizsgálatba bevont települések közötti laterális gazdasági kapcsolatok feltárására is.

A trianoni államhatár házassági kapcsolatokra gyakorolt hatása

Elemzésem középpontjába a Bihar vármegyei Nagyléta község került. E település sajátos mikrovilágának feltárása mellett arról is igyekeztem képet alkotni, hogy Nagyléta és a környékén lévő községek társadalma hogyan reagált az 1920 utáni új helyzetre.⁹ Ezeknek a településeknek (Bagamér, Kokad, Pocsaj, Újléta és Vértes) az elemzésbe való bevonásával ugyanis egy szélesebb határszakasz vizsgálatára nyílt lehetőségem.¹⁰ Az öt szomszédos település közül ugyanis három – Nagylétához hasonlóan – közvetlenül határmenti településnek számított a trianoni békeszerződés hatályba lépése után.¹¹ Közülük Újléta és Vértes voltak azok a községek, amelyek a gyakorlatban nem érintkeztek az új államhatárral, azonban az attól számított 25 km-es határsávon belül feküdtek. A határ nagy valószínűséggel hatást gyakorolt ezeknek a falvaknak a közösségére is, így bevonásuk a határhoz mérten mélyégi elemzést tett lehetővé.

⁹ A vizsgálatban szereplő községeket egyszersmind mikrotérségnek is tekintettem, amit az indokolt, hogy ezek a települések alkották az érmelléki löszös hát térségét és ezáltal az Érmellék Magyarországon maradt nyúlványát. Magyarország kistájainak katasztere. Szerk. Dövényi Zoltán. Bp. 2010. 259–261.

¹⁰ A vizsgálat módszertanát illetően meg kell említeni, hogy az 1920 után Romániához került települések esetében a házassági anyakönyvek egyelőre nem voltak számomra elérhetők. Ez a helyzet azért jelent nehézséget, mert így a magyar–román határvidéknek jelenleg csak az egyik oldala kutatható. A határon kívül rekedt helységekről (például Bihardiószegről) biztosan érkeztek Nagylétára feleségek 1920 előtt, mivel azonban az esküvőre feltételezhetően a mennyasszony lakhelyén került sor, ezek az esetek a kutatás jelen állása szerint homályban maradtak. A határ másik oldalán fekvő falvak, városok házassági anyakönyveinek vizsgálata azért is fontos volna, mert ezáltal a kérdést ki lehetne szakítani a nemzetállami keretből. A nemzetállami keretek között értelmezett történettudománnyal kapcsolatban legutóbb Gyáni Gábor fogalmazott meg kritikát, aki szerint így paradox módon a határon kívül rekedt magyarság története vész el. *Gyáni Gábor: Nemzeti vagy transznacionális történelem.* Bp. 2018. 119–123.

¹¹ A Nagylétával északkeleti irányból szomszédos Álmosd kimaradt a házassági kapcsolatok elemzéséből, mivel a község 1920-as évekbeli házassági anyakönyvi kivonatai egyelőre nem elérhetők.

A Nagylétán és környékén formálódó társadalmi interakciók feltárásának fő forrásbázisát a településeken 1899 és 1906, valamint 1922 és 1929 között¹² keletkezett 2567 polgári házassági anyakönyvi kivonat másodpéldánya jelentette,¹³ amelyek felhasználásával elkészítettem a *Házassági Anyakönyvi Kivonatok Történeti Adatbázisa 1899–1929* (a továbbiakban: HAKTA 1899–1929) című adatbázist.¹⁴ E két időmetszet megválasztása mögött számos módszertani megfontolás állt. A 20. század első harmadában a vőlegény és a menyasszony lakhelyének feltüntetése mellett a házastársak születési helyének rögzítése 1895 és 1906 között, valamint 1922-től volt gyakorlatban a polgári házassági anyakönyvi kivonatokban. Az értelmezés szempontjából nem lényegtelen, hogy az elemzés alapját az egyes személyek lakhelye vagy születési helye képezi-e, hiszen előbbi esetben szűkebb, míg az utóbbi mellett döntve szélesebb kapcsolati háló bontakozik ki a települések között. Az adott egyén lakhelyének és születési helyének különbsége esetén ugyanis legalább egy földrajzi helyváltoztatás feltételezhető, amelyet a lakóhely szerinti vizsgálat eltakarna. Az elemzés során azokat az eseteket tekintettem exogám házasságnak,

¹² Az 1910-es években keletkezett házassági anyakönyvi kivonatok azért sem képezték elemzés tárgyát, mert a Nagy Háború időszaka demográfiai depressziót okozott, ami természetesen a házasságkötések számára is hatással volt. Ezek visszaesése mögött egyrészt a férfiak nagy számú elhalálása, másrészt a házassági kedv csökkenése állhatott, amiben a kilátástalanság érzése, a rosszabbodó gazdasági helyzet játszott szerepet. Az első világháború házasságkötésekre gyakorolt hatása elsősorban az 1915–1917-es évekre nyomta rá a bélyegét, 1918-ban már az 1914 előtti időszakhoz hasonló számokkal találkozunk, 1919-ben pedig a vizsgált községek megszokott házasságkötési arányánál 2–3-szor magasabb hajlandóság jellemző a településekre. *Gábor Buzgó: Relatiile matrimoniale ale greco-catolicilor din Leta Mare in prima treime a secolului 20. In: Relatiile de nationalitate ale Bisericii Greco-Catolice din Valea Erului, cu deosebita atentie la Leta Mare. Ed. Gábor Erdei. Debrecen 2019. 181–182.* 1919-ben tehát az átlagosnál jóval többen házasodtak, ami elvileg kiegyenlítené az 1915 és 1917 közötti alacsonyabb termékenységu időszakot. Ekkor került sor egyrészt a korábbi években elmaradt házasságok megkötésére, illetve a megözvegyültek újraházasodására. *Kolob Gábor: Magyarország demográfiaja és az első világháború. In: Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Szerk. Bódy Zsombor. Bp. 2018. 14–15.* A századforduló időszaka nem mutat ilyen aránytalanságot, így mindenképpen szerencsésebbnek tűnt, ha a vizsgálat során az 1900-as évtized mellett maradok. A vizsgálatból kimaradtak az 1930-as években keletkezett házassági anyakönyvek is, aminek az volt az oka, hogy a vizsgált települések közül Bagamér házassági anyakönyvi kivonatai a Family Search adatbázisból az 1930-as évekre vonatkozóan teljesen hiányoznak, Pocsaj esetében pedig csak 1933-ig érhetők el. Így a két község anyagának hiányában az 1930-as évek házassági kapcsolatainak vizsgálatával mindenképpen torz eredményeket kaptam volna.

¹³ Az anyakönyvek eredetileg a házasságkötések, keresztelesek és a temetések nyilvántartására elrendelt egyházi dokumentumok voltak. Mind a katolikus, mind a protestáns egyházak a 18. század első évtizedeitől kezdték vezetni ezeket. 1895-ben bevezették az állami anyakönyvvezetést, ettől kezdve az anyakönyvek a leghitelesebb állami okmányok közé tartoztak. Az egyházi anyakönyvezés azonban továbbra is megmaradt. *Varga Gyula: Az anyakönyvek mint a társadalomnéprajz forrásai. In: A társadalom néprajzi vizsgálatának eredményei és lehetőségei az Alföldön. Szerk. Szilágyi Miklós – Szűcs Judit. Csongrád 1996. 51.* Az anyakönyvek elsősorban társadalmi folyamatok megvilágítására alkalmasak. *Szabó István: Az anyakönyv mint forrás. In: Az anyakönyvek mint a történeti kutatások forrásai. Szerk. Barna Gábor – Szabó László. Szolnok 1980. 68.*

¹⁴ Az elemzéshez felhasznált anyakönyvek a Family Search című internetes adatbázisban bárki számára elérhetők. (www.familysearch.org, letöltés 2020. márc. 28.)

amelyekben a házaspár egyik tagja a házasságkötés helyétől eltérő településen született. A lakhely kizárólagos figyelembevétele torz eredményeket adott volna, elfedve a vizsgálat tárgyát képező községek házassági kapcsolatainak nagy részét a trianoni államhatáron kívül rekedt településekkel. Emellett a századfordulóra és az 1920-as évekre kiterjedő időmetszetek olyan komparatív elemzés elvégzését tették lehetővé, amely által értelmezhetővé váltak az 1920 előtti és a békeszerződés után határmentivé váló helyi társadalmak házassági kapcsolatrendszerében lejátszódó folyamatok.¹⁵ Továbbá a kiválasztott időszakok azért is előnyösek lehetnek, mivel ezek a demográfiai folyamatokat illetően viszonylag „nyugodt” korszakként értékelhetők, nem zavarva meg a házassági kapcsolatok alakulását.¹⁶

A határ családi viszonyokra gyakorolt hatásának vizsgálata kapcsán mindenekelőtt meg kell vizsgálni, hogy az adott falvak milyen széleskörű társadalmi kapcsolatrendszerrel rendelkeztek más környező települések lakosságával. Ennek egyik kézenfekvő forrását alkotják a házassági anyakönyvek, amelyek fényt derítenek a falusi közösségek exogám kapcsolataira.¹⁷ Ez az állítás Nagyléta és környékének házassági anyakönyvi kivonataira is igaz, hiszen általuk láthatóvá válik, hányan kötöttek házasságot helybeliekkel, és hányan más településről származó személyekkel.

1. táblázat Exogám házasságok aránya Nagylétán és környékén 1899 és 1929 között

Település	1899–1906			1922–1929		
	Összes házasság	Exogám házasság	%	Összes házasság	Exogám házasság	%
Bagamér	207	131	63,3	244	141	57,8
Kokad	69	45	65,2	84	49	58,3
Nagyléta	431	244	56,6	504	300	59,5
Újléta	109	98	89,9	100	79	79,0
Pocsaj	245	141	57,6	232	135	58,2
Vértes	153	114	74,5	189	142	75,1

Forrás: HAKTA 1899–1929. A szerző saját számítása.

Az 1. táblázat adatai szerint Nagylétán és környékén a helyi társadalmon kívülről érkező személyekkel kötött házasságok száma volt hangsúlyosabb a

¹⁵ A vizsgálatot azért kezdtem az 1899-es évvel, mert 1929-ig csak nyolc olyan év állt rendelkezésemre, amely elemzésre alkalmas, így 1906-tól szintén nyolc évet kellett visszszámolnom. A záró dátum megjelölésében elsősorban az játszott szerepet, hogy az 1930-as évekkel kapcsolatban egyelőre nem lehet tudni, hogy az évtizedre jellemző gazdasági nehézségek milyen hatást gyakoroltak a helyi társadalom házassági szokásaira. Ez a kérdés a kutatás következő periódusának középpontjában áll majd.

¹⁶ *Buzgó, G.*: Relatiile matrimoniale ale greco-catolicilor i. m. 181.

¹⁷ *Varga Gy.*: Az anyakönyvek i. m. 53.

századfordulón, valamint az 1920-as években is. Az exogám házasságok nagy száma azt jelzi, hogy az elemzésre kiválasztott falvak lakossága széles interakciós hálózattal rendelkezett a környező települések helyi társadalmával, kérdés azonban, hogy ez a kapcsolatrendszer milyen mértékben terjedt ki 1920 után az államhatáron kívül rekedt helységekre. Ennek vizsgálatán keresztül le lehet vonni bizonyos következtetéseket arra vonatkozóan: hogyan hatott a trianoni államhatár a családi kapcsolatok, illetve a házassági szokások alakulására. Arra vonatkozóan, hogy a családi kapcsolatokba milyen mértékben szóltak bele az új határok, makroszinten még becsléseink sincsenek, viszont egy mikroszintű elemzés során – bizonyos feltételek mellett – ezt a kérdést is körbejárhatjuk.

A vizsgált falvak helyi társadalmának döntő többségét az agrártársadalom alkotta, a kereső lakosság több mint 70%-a a 20. század első harmadában készült népszámlálási adatok szerint östermelő volt.¹⁸ Ez az adat már önmagában is arra enged következtetni, hogy a vizsgált községek esetében elsősorban a paraszti társadalom házasodási szokásaira vonatkozóan lehet majd megállapításokat tenni, és a határmentiség jelensége is nagyrészt ennek a csoportnak a szemszögéből válik értelmezhetővé. Az elemzés azonban nemcsak az agrártársadalom exogám házassági kapcsolataira terjed ki, hanem az iparos, kereskedő és értelmiségi réteg kapcsolati hálójára is, mivel a vizsgálat célja elsősorban az, hogy a külső interakciók lehető legszélesebb körét feltárja. Ezt a szempontot figyelembe véve az 1920 után elcsatolt településeken élőkkel kötött külső házasságokat illetően a következő eredmény született. (2. táblázat)

2. táblázat Exogám házassági kapcsolatok a határon túli településeken élőkkel, 1899–1929

Település	1899–1906		1922–1929	
	Összes exogám házasság (db)	Az 1920-as határon túli házasságok (%)	Összes exogám házasság (db)	Az 1920-as határon túli házasságok (%)
Bagamér	131	38,1	141	17,7
Kokad	68	26,6	84	6,1
Nagyléta	244	36,4	300	17,3
Pocsaj	141	29,7	135	16,2
Újléta	98	2,0	79	5,0
Vértes	114	13,1	142	11,2
		átlag 24,3		átlag 12,3

Forrás: HAKTA 1899–1929. A szerző saját számítása.

¹⁸ Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat 2. kötet. A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása II. A népesség foglalkozása községenként. Bp. 1904.; Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat 86. kötet. Az 1930. évi népszámlálás II. Foglalkozási adatok községek és külterületi lakott helyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Bp. 1934.

Bár a századfordulón jelentősek voltak az adott határszakasz falvainak házassági kapcsolatai az 1920 után elszakított településekkel (átlag 24,3%), a helyi társadalmon kívülről érkező házastársakat illetően nem alkottak többséget. Ennek lehetséges oka a néprajzi szakirodalom szerint abban keresendő, hogy a falvak exogám házasságait koncentrikus körökben lehet értelmezni. Minden településnek volt egy házassági köre, amelyen belül az exogám házasságok létrejöttek. Ezt a kört általában az azonos etnikumhoz tartozó szomszédos községek alkották.¹⁹ Ebben az összefüggésben a szomszédos falvakkal erősebb, majd távolodva jóval gyengébb kapcsolatok rajzolódnak ki. A házassági anyakönyvi kivonatok alapján ez a meghatározás ezeknek a községeknek az esetében is igazolható mind az 1899 és 1906, mind pedig az 1922 és 1929 közötti időszakra.

Az exogám házassági kapcsolatok alapján azt láthatjuk, hogy az elcsatolt településekkel való gyengébb kapcsolattartás a helyi paraszti társadalom házassági szokásaiból következett. Erre a társadalmi csoportra ugyanis jellemző volt, hogy földrajzi szempontból közel keresett magának párt, így a messzebb eső települések eleve kiestek a lehetőségek közül, legyen szó akár Magyarországon maradt, akár az államhatáron kívül rekedt helységekről. Ahogyan az új államhatártól haladunk az ország belseje felé, a házassági kapcsolatrendszerben kifejezett hálózatok egyre ritkásabbak az elszakított térséggel. Erre példaként szolgálhat Vértes és Újléta, amely községek 1920 után nem voltak közvetlenül az államhatárral érintkező települések, ami annyit jelentett, hogy a földrajzilag adott távolság miatt ezeknek a falvaknak a lokális társadalma már a századfordulón sem alakított ki jelentős számú házassági kapcsolatot a később elcsatolt helységek népességével. A családi kapcsolatok alakulását tehát nagymértékben befolyásolta az a tényező, hogy az adott település az új határtól mekkora távolságra feküdt.

Nagyléta lakosságának viszonylag sok településsel volt rokoni kapcsolata, hiszen az 1899 és 1906 közötti időszakban 71, míg 1922 és 1929 között 76 különböző helységből származó személlyel kötött házasság. A házasságok révén a személyes interakciónak köszönhetően nemcsak egy-egy községen belül, hanem a falvak között is szerves kapcsolatrendszer fejlődött ki. A házasság ugyanis nemcsak két személy, hanem családok vagy szélesebb rokonsági csoportok között hozott létre kapcsolathálót.²⁰ A rokonság látogatása, a másik falu határában lévő földörökségek megművelése során a falvak lakossága rendszeresen találkozhatott egymással, jól ismerhették egymást, így könnyen alakulhattak ki házassághoz

¹⁹ *Őrsi Julianna*: Házasságkötések vizsgálata az anyakönyvek alapján. In: Az anyakönyvek mint a történeti kutatások forrásai i. m. 80–83.

²⁰ *Benda Gyula*: Zsellérből polgár – Társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthelyi társadalma, 1740–1849. (Mikrotörténelem 3.) Bp. 2008. 274.

vezető kapcsolatok.²¹ A 2. táblázat jól mutatja, hogy a különböző települések között nem egyforma a házasságkötések aránya. Nagyléta esetében a századforduló idején és az 1920-as években is a helyi társadalom számára létezett egy szűkebb környezet, amellyel intenzíven alakította ki exogám házassági kapcsolatait. Ezt a „magterületet” alapvetően a szomszédos, földrajzilag közel fekvő falvak (Vértes, Pocsaj, Bihardiószeg, Bagamér, Álmosd, Kokad, Monostorpályi) jelentették. A távolabb eső települések társadalmával általában csak egy-két rokoni kapcsolat alakult ki az évek során. Az 1920 után az államhatáron túlra került helységek döntő többsége is azok közé a települések közé tartozott, amelyekkel a vizsgált periódusokban csak alkalmoszerűen, ritkán alakult ki rokoni hálózat.

A személyes érintkezés, valamint a szervesen kialakult kapcsolatrendszer hatását a házassági kapcsolatok alakulására talán legjobban a Nagylétától északra fekvő Újléta közösség házassági hálózata reprezentálja. Újléta viszonylag új településnek számított még a 20. század első harmadában, hiszen csak az 1860-as években vált önálló községgé.²² A 19. század második felében Balmazújvárosból²³ és több, a térségtől távol lévő helységből érkeztek ide telepések.

Az újlétei házassági anyakönyvi kivonatok arról tanúskodnak, hogy a helyi lakosság a századfordulón még előszeretettel házasodott balmazújvárosi lakosokkal, és erős rokoni kapcsolatot tartott fent tiszaháti falvakkal is (Tiszaeszlár, Tiszadada, Tiszadob, Tiszakenéz).²⁴ Az ilyen típusú házassági kapcsolatokat általában az jellemezte, hogy a férj a Tiszahát vidékén született, a házasságkötés idején azonban már Újlétán élt, tehát betelepült, míg a feleség helyben született és lakott. A Tiszahátról a házassági anyakönyvek tanúsága szerint folyamatos volt a bevándorlás a községbe. Lehetséges, hogy a közelben fekvő nagybirtok nyújtott munkát a betelepülőknek, jobb életkörülményeket kínálva nekik, mint az a környezet, ahonnan érkeztek. Emellett az is joggal feltételezhető, hogy Újléta lakosságának kapcsolatrendszere a kirajzási területtel még évtizedekkel később is

²¹ *Varga Gy.*: Az anyakönyvek i. m. 53.

²² Újléta Nagyléta külterületéből, északi mezőgazdasági határrészéből vált ki. Újléta közigazgatási határa folyamatosan bővült Nagyléta határának kárára a 20. század első évtizedeiben. Hogy ez miért alakult így, arra több válasz is lehetséges. Az egyik, hogy a nagyléteiak ezt a határrészt nem művelték olyan intenzíven, mint a „feketeföldi dűlőket”, ráadásul ezen a homoktalajon feküdt a helyi nagybirtok is, amelynek tulajdonosával eddigi ismereteink szerint a nagylétei lakosoknak nem volt jó a viszonya. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy az 1920-as földreform során a nagylétei nagybirtokból kiosztott földparcellákat az újlétei lakosok kapták meg, mert a nagyléteiak nem tartottak rá igényt. Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL HBML), IV. 409/b Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok. Bihar Vármegye Közigazgatási Bizottságának iratai. Gazdasági Albizottság iratai. 40. doboz. 32274/1927 sz. OFB-ítélet.

²³ *Páll István*: Egy szabolcsi kirajzású telepesközség társadalomrajza az I. világháborúig. (Újléta társadalma az egyházközségi forrásanyag alapján.) In: A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve 33–35. Főszerk. Németh Péter. Nyíregyháza 1993. 156.

²⁴ HAKTA 1899–1929.

szoros maradt, ennek köszönhetően pedig nem is nagyon alakított ki házassági kapcsolathálót a környező településekkel a századfordulón, hanem a balmazújvárosi és tiszaháti hálózatok éltek tovább. Újléta társadalmát illetően megállapítható, hogy nemcsak az 1920 után határon túlivá vált településekkel, hanem még a közvetlen környezetével sem volt szilárdan kiépült rokonsági kapcsolata. Ha Újlétán ennyire meghatározók voltak a személyes kapcsolatok, akkor feltehetően ugyanez elmondható Nagyléta és a többi szomszédos falu esetében is, azzal a különbséggel, hogy ezek már évszázadok óta meglévő kapcsolatrendszerrel kötődtek a környékbeli településekhez.

A házassági anyakönyvi kivonatok feldolgozásából kapott eredmények segítségével képet alkothatunk arról, hogy a családi kapcsolatok alakulásába milyen mértékben szólt bele az új államhatár. A történeti szakirodalom a családi kapcsolatok perspektívájából az 1920-as határvonal negatív hatását hangsúlyozza. Véleményem szerint Nagylétának és környezetének házassági hálózatrendszere ezt a képet valamelyest árnyalhatja, ugyanis ezen a határszakaszon az elcsatolt térségekhez fűződő exogám kapcsolatok (és benne a családi hálózatok) földrajzi közelségben valósultak meg, az államhatártól távolodva, a Partium belseje, majd Erdély felé haladva egyre ritkább hálózatok alakultak ki. A házassági kapcsolatokat tekintve Trianon hatásai tehát szűk térben érvényesültek, és alapvetően az államhatárral érintkező vagy annak közelében fekvő településekre korlátozódtak. A házassági hálózatokra ugyanis az általam vizsgált községekben az volt jellemző, hogy már a századforduló környékén is csak az 1920-as államhatárral érintkező falvakban (Bagamér, Kokad, Nagyléta, Pocsaj) volt valamelyest szorosabb a kapcsolat a később elcsatolt településekkel, a nem közvetlenül a határ mellett fekvő Vértesen és Újlétán már kevésbé. Vizsgálatomnak természetesen megvannak a maga korlátjai, hiszen az olyan határmenti térségre terjedt ki, amely településhálózatát tekintve községek láncolatából állt, s lehetséges, hogy egy más településhálózati jellemzőkkel, más foglalkozási összetételű társadalommal rendelkező határmenti szakaszon ettől eltérően alakultak a házassági kapcsolatok Trianon után. Ennek tudatában a határmentiségről a házassági hálózatok elemzése által kialakított konstrukció az értelmezési lehetőségeknek csak az egyik változatát alkotja.

A vándormozgalom változása Nagyléta községben 1920 után a házassági kapcsolatok tükrében

A századforduló vándormozgalmával kapcsolatban eddig a Magyarországról való kivándorlás vizsgálata kapott nagyobb hangsúlyt a magyar történetírásban. Ez valószínűleg forrásproblémákkal is összefügg, hiszen a belső vándorlás

statisztikailag kevésbé megfogható, nincs kellően dokumentálva. A századfordulós kivándorlás jelentőségét Faragó Tamás szerint a hazai kutatások túlhangsúlyozták, ami valószínűleg annak is betudható, hogy a szerzők többsége a vándorló csoportot a népesség egészéből kiemelve elemezte, s elfeledkezett az adatok összehasonlító értékeléséről.²⁵ Az elmúlt években már az országon belüli vándorlás kérdésének kutatása is nagyobb figyelmet kapott. Ami Nagylétát és a környező településeket illeti, a 20. század első harmadában egyszerre beszélhetünk országon belüli vándorlásról és bevándorlásról, hiszen amíg a mikrotértségbe 1920 után az elcsatolt területekről érkezők vándorlási mozgása bevándorlásként, addig a korábban ugyanerről a területről érkezőké belső lakhelyváltoztatásként értelmezhető.

A trianoni döntés nagyfokú vándormozgalmat indított el a Magyarországtól elcsatolt területeken, ami a határ innenső oldalán bevándorlásként jelentkezett.²⁶ Az ország akkori népességének 5%-át kitevő bevándorolt csoport integrálódása a trianoni magyar társadalomba hosszú időt igénylő és feszültséggel teli folyamat volt.²⁷ Ennek a tömegnek a megjelenése országos és helyi szinten is konfliktusokat generált, aminek – főleg helyben megnyilvánuló – következményei még ma is kevésbé feltártak.²⁸ A világháborút követő vándormozgalom kapcsán több vizsgálat tárgyát képezte az Erdélyből érkező tisztviselők helyzete, szorosán összekapcsolódva a vagonlakók jelenségével. 1924-től a magyar kormány intézkedéseinek következtében megszűnt a menekültek további utánpótlása.²⁹ Az 1920 áprilisában létrehozott Országos Menekültügyi Hivatal menekültek létszámát összegző, 350 000 fő³⁰ feltüntető, 1924-ben közzétett jelentésével szemben mára már egyértelműen kijelenthető, hogy ennél jóval magasabbra tehető az elcsatolt területekről Magyarországra érkezők száma. A megadott számadatban ugyanis nem jelentek meg azok, akik az első világháború kitörésétől az Országos Menekültügyi Hivatal felállításáig érkeztek Magyarországra, valamint azok sem,

²⁵ Faragó Tamás: Az 1851–1910 közötti időszak vándorlástörténetének újragondolása, különös tekintettel a nemzetközi vándormozgalmakra. In: *Mozgás és átalakulás. A migráció és a társadalmi mobilitás történeti változásai és összefüggései.* (Rendi társadalom – Polgári társadalom 30.) Szerk. Halmos Károly – Kovács Janka – Lászlófi Viola. Bp. 2018. 19–21.

²⁶ Koloh G.: Magyarország demográfiaja i. m. 43.

²⁷ Gyáni Gábor: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: *Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* 2. javított kiadás utánnyomása. Bp. 2004. 206.

²⁸ Szűts István Gergely: „A szükséglakások felét menekültek kapják...” Érdekkonfliktusok és előítéletek az 1920-as évek első felének lakásügyeiben Miskolcon. *Korall* 2010. 40. sz. 114.

²⁹ Gyáni G.: Magyarország társadalomtörténete i. m. 206.

³⁰ Petrichevich-Horváth Emil: Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy éves működéséről. Bp. 1924. 37.

akik illegálisan keltek át a határon (legnagyobb számban 1919-ben és 1920-ban).³¹ A házassági anyakönyvek azt mutatják, hogy a határon túlról való migráció Nagyléta községet is érintette. Minden bizonnyal ennek a folyamatnak maradt nyoma a nagylétai képviselőtestületi jegyzőkönyvben is, amely tanúsága szerint 1927 és 1930 között huszonnégyszer fordult elő, hogy különböző személyek illetőségi ügye került vizsgálat alá, s ezek jelentős része (húsz eset) a Romániából áttelepülőket érintette.³²

Az illetőségi ügyek áttekintése során bebizonyosodott, mennyire összetett feladatot jelent annak meghatározása, hogy melyik személy mikor érkezett a településre. Erre példaként egy 1928-as illetőségi ügy tárgyalása szolgálhat. Fülöp Sándor 1894 februárjában született Fülöp Tivadar és Borsán Mária gyermekeként Érköbölkút községben. „A trianoni békeszerződés megkötése előtt, a későbbi oláh megszállás alatt maradt Csokaly községbe költözött, onnan 1920. évben Amerikába ment ki, ahonnan 1923-ban Csokalyra tért vissza. Most legutóbb Szentpál (Kisküküllő megye) községben lakott és egy pár héttel ezelőtt azzal a szándékkal jött vissza Nagylétára, hogy állandóan itt akar lakni, de hogy ezt megtehesse szükséges itteni illetőségének elismerése. [...] Fülöp Sándor édesapja Nagyléta községben született és haláláig állandóan itt lakott és évtizedeken keresztül adófizető polgár volt, s illetősége is Nagyléta községben volt. Fülöp Sándor fiának Köbölkút községben történt születése azon véletlen körülmény következménye volt, hogy felesége, illetve a gyermek anyja rokonlátogatás végett járt ott és azon idő alatt szülte meg gyermekét, felépülése után azonban mindjárt visszatért Nagylétára és azóta állandóan itt lakik. Fülöp Sándor szülei felügyelete alatt itt nőtt fel.”³³ A közgyűlés Fülöp Sándor nagylétai illetőségét elismerte.³⁴ Fülöp Sándor példája szerint akkor sem biztos az adott személy „határon túli” származása, ha a születési helyeként olyan település szerepel, amely 1920 után az államhatár romániai oldalára került.

A volt felsőzsolcai lakos, Nagy Ilona illetőségének tárgyalására 1927-ben került sor. Az illetőség vizsgálatát Miskolc város polgármesteri hivatala kérte arra hivatkozva, hogy Nagy Ilona szülei állítólag nagylétai illetőségűek voltak. A közgyűlés a nagylétai illetőséget Nagy Ilonától megtagadta. Az indoklás szerint „az 1902. április 27-én Óraljaboldogfalván (Hunyad megye) Nagy Sándor és neje Gubanda Ilona szülőktől született Nagy Ilona felsőzsolcai lakos nagylétai

³¹ Gyáni G.: Magyarország társadalomtörténete i. m. 206.

³² MNL HBML V. 653/b Megyei városok és községek. Nagyléta nagyközség iratai. Önkormányzati iratok. (a továbbiakban: V. 653/b) 1. kötet.

³³ Uo. 86–87.

³⁴ Uo.

illetősége nem volt elismerhető, mert úgy szülei, mint ő is az 1921. évben mint menekültek jöttek Nagylétára. Itt nevezetteknek semmiféle vagyonuk nincs, adót nem fizettek, a közterhek viseléséhez hozzá nem járultak, tehát itt jogalapot sem szereztek arra, hogy illetőségük elismertessék.”³⁵ Nagyléta tehát az 1920 után érkező menekültek számára nemcsak célállomás volt, hanem ideiglenes lakóhelyként is szolgálhatott.

A két illetőségi ügy olyan módszertani problémákat vetett fel, amelyeket e tanulmány keretein belül nem tudtam áthidalni, hiszen a vizsgált két periódusban keletkezett minden egyes házassági anyakönyvi kivonat esetén meg kellett volna nézni, hogy a párok pontosan mikor érkeztek Nagylétára és házasságuk megkötése után ott helyben maradtak vagy más településre költöztek-e (utóbbi esetben valószínűleg csak a nagylétai anyakönyvekből való eltűnés ténye regisztrálható). A nominális vizsgálat és a családrekonstrukció fontos adatokat szolgáltathat a be- és elvándorlás tényéről, esetleg ezek valószínűsíthető idejéről,³⁶ azonban ehhez további kutatásokra van szükség. Jelenleg el kell fogadnom, hogy az elemzett kérdésekre adott válaszok az értelmezésnek csak az egyik lehetséges változatát jelentik.

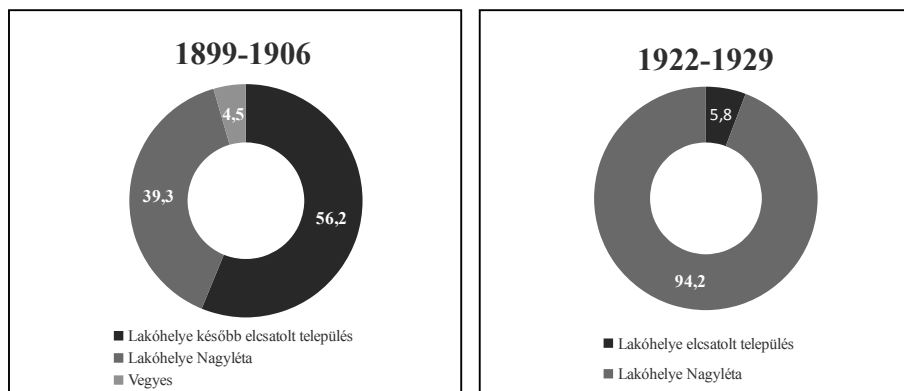
A házassági anyakönyvek felhasználásával információkat nyerhetünk a vándorlásra vonatkozóan is.³⁷ A nagylétai házasságkötések vizsgálata alapján megállapítható, hogy a századfordulóhoz képest az 1920-as években a településen a házassági szokásokat illetően változás állt be, amely egyben a falura jellemző vándormozgalomban is érzékelhető átalakulást hozott. Az 1900-as évekhez képest az 1920-as években az exogám házasságokon belül azoknak az eseteknek az aránya növekedett meg, amelyekben a házaspároknak legalább az egyik tagja nem azon a településen született, amelyben végül házasságot kötött, de a házassági anyakönyvbe már helyi lakosként jegyezték be, vagyis még az esküvő előtt odaköltözött. Az 1899 és 1906 közötti időmetszetben a 244 exogám házasság 35%-ában, míg 1922 és 1929 között a 300 exogám házasság 50%-ában számított legalább az egyik fél korábban bevándorolt lakosnak Nagylétán.

³⁵ Uo. 29–31.

³⁶ *Benda Gy.*: Zsellérből polgár i. m. 204.

³⁷ „Az emberek térben való mozgása, a bevándorlás és az elvándorlás nemcsak társadalomtörténeti kérdés, hanem a demográfia lényegi problematikája is, hiszen szerepet játszik egy-egy térben körülhatárolt populáció nagyságának változásában.” *Benda Gy.*: Zsellérből polgár i. m. 199.

1. ábra Az 1920 után határon túlinak számító területéről érkező házastársak lakóhely szerinti megoszlása az esküvő idején, 1899–1929 (%-ban)³⁸

Forrás: HAKTA 1899–1929. A szerző saját számítása.

A trianoni államhatáron túl fekvő településekről származókkal fenntartott házassági kapcsolatok alakulásában a századfordulóhoz képest az 1920-as években markáns változás érzékelhető. Az 1899 és 1906 közötti periódusban összesen 89 olyan házasság kötött a faluban, amelyben a házaspárnak legalább az egyik tagja később elcsatolt területéről származott, míg 1922 és 1929 között ez a szám 52-re csökkent. Az 1. ábrán látható, hogy az első időszakban sokkal nagyobb volt azoknak az eseteknek a gyakorisága, amelyben a házaspár egyik tagja nem volt nagylétai lakos, hanem valamelyik később elcsatolt település számított lakhelyének. A második periódusban ez a folyamat éppen az ellenkezőjére változott, ami azt sejteti, hogy 1920 környékén az elcsatolt településekről nagyobb létszámban költöztek át Nagylétára.

A századfordulón házasságot kötött személyek nagyrészt az 1870-es, 1880-as években, míg az 1920-as években házasultak az 1900-as évek környékén születtek, a két vizsgált periódusban házasodók egyszersmind értelmezhetőek különböző nemzedékekhez tartozó egyénekként is. A századforduló időszakában összesen 39 olyan házasság kötött, amelyben a házaspárnak legalább az egyik tagja később elcsatolt településen született, de az esküvő idején már Nagylétán élt, az 1920-as években ugyanez 49 esetben fordult elő. Az átköltözők életkorát áttekintve egyértelművé vált, hogy azok két különböző korcsoportba, ezáltal két

³⁸ Az 1899 és 1906 közötti időszakban négy olyan házasság kötött a településen, amelyben a házaspár egyik tagja később elcsatolt településen született, de a házasság idején már Nagylétán lakott, azonban házastársának ugyancsak később elcsatolt helység számított születési helyének és lakhelyének is. Ezeket az eseteket jelöli az ábrán a végyes kategória. Az 1922 és 1929 közötti időszakban ilyen eset már nem fordult elő.

nemzedékbe sorolhatók. Egy-egy nemzedék közötti határnak – egy nemzedéket 20–25 évvel számolva – a 40 éves kort tekintetem, ugyanis efölött a házaspárok már többségükben legalább a második házasságukat kötötték.³⁹ Ennek megfelelően mindkét vizsgált periódusban látható egy fiatalabb és egy idősebb nemzedék. A századfordulón az idősebb nemzedéket kilencen, az 1920-as években hatan alkották, míg a fiatal nemzedékbe az első periódusban 30-an, a másodikban 43-an tartoztak. A fiatal nemzedék esetében több mint 30%-os növekedés tapasztalható, miközben Nagylétán az összes házasságkötés száma csak 15%-kal emelkedett. Az 1. ábrán szintén megfigyelhető, hogy a századfordulóhoz képest az 1920-as évekre a fiatalabb és az idősebb nemzedék esetében is drasztikusan lecsökkentek (54-ről 3-ra), lényegében szinte el is tűntek azok az exogám esetek, amelyekben a házaspárok egyik tagja az esküvő idején még határon túli lakhellyel rendelkezett. A házassági anyakönyvekből az elcsatolt lakóhellyel rendelkezők eltűnése és a határon túl született személyek számának növekedése között lehet összefüggés, mivel azonban a betelepülők érkezésének pontos ideje nem ismert, lehetséges, hogy a változás egy hosszabb távú folyamat eredménye. Az 1910-es évek háborús időszaka nem kedvezett a természetes szaporodásnak, illetve a házasság céljából történő vándorlásnak sem, 1915 és 1918 között jelentősen visszaesett a házasságkötések száma. A 20. század első harmadában még létezett az a szokás, mely szerint a feleség költözött a férj lakóhelyére, ami a megyén belüli vándorlás nemek szerinti bontásában is megmutatkozott, ugyanis ezeknek a költözőknek a nagyobb része nő volt, vagyis ők a házasságkötés szempontjából mobilabb csoportot alkottak.⁴⁰ A fiatalok nemek szerinti megoszlását tekintve az 1899 és 1906 közötti periódusban 19 férfi, 10 nő és 1 pár, míg 1922 és 1929 között 21 férfi, 18 nő és 4 pár érkezett 1920 után elszakított területről Nagylétára.⁴¹ A századfordulóhoz képest az 1920-as években az elcsatolt születési hellyel rendelkezők között a nők aránya növekedett meg. A nőknél nagyobb eséllyel állítható, hogy

³⁹ Nemek szerint, illetve az egyes foglalkozási és vallási csoportok között lehet különbség abban, hogy hányadik életévben köttetik meg az első házasság.

⁴⁰ *Kovács Alajos*: Belső vándorlások Magyarországon, különös tekintettel Heves vármegyére. Statisztikai Szemle 11. (1933) 378–379.

⁴¹ A házassági anyakönyveket áttekintve azt tapasztaltam, hogy mindkét vizsgált periódusban előfordult, hogy testvérek egymást követő években vagy ugyanabban az évben kötöttek házasságot Nagylétán. Jéger János 1901-ben, míg testvére, Jéger Ferenc 1904-ben kötött házasságot, mindketten szabósegédként dolgoztak a községben és mindketten Krasznabélteken születtek Jéger István és Csorba Marcella gyermekeként. Csige Sándor és Csige Borbála szintén testvérek voltak, mindketten Dizsér községben születtek, szüleik Csige Sándor és Szabó Zsuzsanna voltak, előbbi 1922-ben, utóbbi 1923-ban kötött házasságot Nagylétán. Lechner Rozália és Lechner Alajos egyaránt 1927-ben házasodott meg. Szüleik Lechner Alajos és Obergettel Rozália voltak. A lány Piskolton, míg a fiú Bihardiószegen született, vagyis lehetséges, hogy a család kétszer is lakhelyet váltott, mielőtt Nagylétára érkezett. A két fiatalabb testvér házassága valószínűleg nem volt független attól, hogy az idősebb testvérük Nagylétán élt és községbelivel házasodott. A családnak erős kapcsolatai lehettek a helyi társadalom egyes csoportjaival.

házasságkötés céljából érkeztek Nagylétára, így ők valószínűleg valóban 1920 után válhattak lakhelyet. Az 1920-as államhatár megváltoztatta a mikrorégió térszerkezetét, hiszen korábban akadály nélkül megközelíthető térségeket választott el egymástól, a Magyarországon maradt határsáv települései az újabb történeti szakirodalom szerint képesek voltak vonzó hatást kifejteni,⁴² így a korábbihoz képest nagyobb arányban költözhettek át házasság útján az államhatáron túlról. A házassági kapcsolatok változása és a határon túli születési hellyel rendelkező személyek arányának növekedése legalább részben Trianon következménye lehet, amely jelenség elsősorban a fiatal nemzedéket érintette.

Az exogám házasságkötések alakulására általában az etnicitás és a felekezetiiség is hatást gyakorol, ezért meg kellett vizsgálni, hogy volt-e egyáltalán realitása annak, hogy Trianon után az elcsatolt lakóhelyen élők hasonló arányban kössenek házasságot a nagylétaiakkal, mint a századfordulón. A 20. század első harmadában az etnicitást illetően Nagylétán és környékén, illetve a magyar–román államhatár közelében a lakosság döntő többsége magyar nemzetiségűnek tartotta magát, a felekezetiiséget illetően azonban inhomogén térségről beszélhetünk: a domináns református vallás mellett kisebbségben ugyan, de jelentős volt a görögkatolikus és a római katolikus vallásúak aránya is.⁴³ A református és a római katolikus felekezetet a magyar etnikumhoz szokás kapcsolni, míg a görögkatolikus vallást a vizsgált térségben a magyar mellett a román népesség is gyakorolta.⁴⁴

Ha a századfordulóra vonatkozóan kimutatható lenne, hogy a nagylétaiak és a házasságkötés idején lakóhely szerint később elcsatolt területen élők közötti rokoni kapcsolatok valamely etnikum/felekezet sajátosságának tekinthetők, és ez az adott közösség Trianon után eltűnt a vizsgált határmenti térségből, akkor érthetővé válna, hogy 1920 után miért csökkent szinte nullára azoknak a házasságoknak a száma, amelyekben a házaspár egyik tagja elcsatolt településen lakott, hiszen ez a jelenség magyarázható lenne az etnicitás és a felekezetiiség exogám házasságokra gyakorolt közvetlen hatásával. Az 1899 és 1906 között megkötött exogám házasságokat vizsgálva arra jutottam, hogy a nagylétaiak és a később

⁴² *Szilágyi Zsolt*: Vándormozgalom a trianoni Alföld területén a 20. század első harmadában. Századok 152. (2018) 111.

⁴³ Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 42. kötet. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása I. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Bp. 1912.; Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 69. kötet. Az 1920. évi népszámlálás I. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Bp. 1923.; Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 83. kötet. Az 1930. évi népszámlálás I. Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint. Bp. 1932.; Statisztikai kéziratok közlemények. I. sz. Az 1930. évi román népszámlálás nemzetiségi/nem anyanyelvi/ adatai.; Statisztikai kéziratok közlemények. III. sz. Az 1930. évi román népszámlálás felekezeti adatai. Bp. 1940.

⁴⁴ *Bartha Elek*: Egy felekezeti nagyrégió Európa közepén. A görög katolikus tér Kelet és Nyugat határán. Ethnographia 112. (2001) 310.

elcsatolt lakhellyel rendelkezők között is nagy mértékben érvényesült a felekezeti endogámia, a fiatal nemzedék esetében a 43 alkalomból 35-ben azonos felekezetűek kötöttek házasságot (16 református, 14 görögkatolikus és 5 izraelita pár), további 8 esetben vegyesházasság kötött (4 görögkatolikus–görögkeleti, 3 római katolikus–református és 1 református–görögkatolikus).⁴⁵ Ez utóbbiak feltehetően követték az etnikai endogámiát. A később határon túli lakhellyel rendelkezők és a nagylétszámúak között kötött házassági kapcsolatok több vallási csoportra is jellemzőek voltak. Azok az etnikumok és felekezetek, amelyek Nagylétán léteztek, a 20. század első harmadában a trianoni államhatár túloldalán fekvő településeken is jelen voltak, s velük a századfordulón a nagylétszámúak szoros házassági hálózatot tartottak fent. Az etnicitás és a felekezeti alapján tehát 1920 után is fennmaradhatott volna ez a fajta házassági kapcsolatrendszer az elcsatolt térséggel. Az a hagyomány, miszerint a feleség a férj lakóhelyére költözik, a trianoni határátváltás után vélhetően már nem gyakorolt vonzó hatást a nagylétszámú társadalomra, hiszen az együtt járt volna a Romániába való költözéssel. Mindezek határozott kijelentéséhez azonban szükség lenne annak vizsgálatára is, hogy 1920 után az elcsatolt térség településeire milyen mértékű lehetett a tényleges kiköltözés (amelynek forrását szintén a házassági anyakönyvek jelenthetik), ugyanis lehetséges, hogy az államhatár két oldala között nem is a megkötött házasságok számában, hanem az esküvő megtartásához kapcsolódó szokásokban állt be változás.

Visszatérve a századforduló és az 1920-as évek fiatalabb nemzedékének eltérő viselkedéséhez, nem biztos, hogy a változás csak a trianoni államhatárnak köszönhető. A 20. század elejétől elindult ugyanis az a folyamat Magyarországon, amelyben lassan, de folyamatosan emelkedett azoknak a száma és aránya, akiket a népszámlálások nem a születési helyükön írtak össze. A távozók többsége lehetőség szerint közeli célpontot választott magának, ezt motiválhatta a családi, ismerősi kapcsolatok további fenntartására való törekvés. Ennek ellenére a századforduló Magyarországnak társadalmában a többség immobil volt, az emberek szinte teljes életüket születési helyükön vagy annak megyéjében töltötték.⁴⁶ Az 1910-es években ugyan nagyobb mértékben növekedett a megyék közötti elvándorlás aránya, mint a megyén belüli, de 1910-ben az elvándorlók 54%-a még mindig csak a megyén belül költözött, ami legtöbbször továbbra is a szomszédos települések valamelyikét jelentette.⁴⁷ 1920 és 1930 között tovább csökkent azoknak a száma, akiket a népszámlálások helyi lakosként írtak össze: 63%-ról 60%-ra (a századfordulón ez az arány még 73% volt).⁴⁸ A két fiatal nemzedék

⁴⁵ HAKTA 1899–1929.

⁴⁶ Faragó T.: Az 1851–1910 közötti időszak vándorlástörténetének újragondolása i. m. 19–20.

⁴⁷ Szilágyi Zs.: Vándormozgalom a trianoni Alföld területén i. m. 89.

⁴⁸ Uo. 90.

házasodási szokásaiban tapasztalható különbség esetleg annak tudható be, hogy a második nemzedék tagjai a századfordulóhoz képest a lakóhelyüket tekintve már mobilabbak voltak, ezáltal lehetséges, hogy a Nagylétára költözők aránya 1920-as években az új államhatár nélkül is hasonlóan alakult volna.

A 20. század első harmadában a Magyarországra jellemző belső vándorlás tendenciája a faluból a város felé irányult (bár szintén számottevő volt a tanyára való kiköltözés).⁴⁹ Ezt érzékelt Erdei Ferenc is, aki szerint ott, ahol az igények és törekvések a paraszti élet kínálta lehetőségekből nem elégíthetők ki, ha van rá lehetőség, akkor menekül más társadalmi terekre a számára csak paraszti keretet nyújtó világból. Más foglalkozásra tér át vagy városba költözik.⁵⁰ A trianoni határsáv vizsgált települései a 20. század első harmadában mindvégig népességkibocsátó területnek számítottak. Nagyléta vándorlási egyenlege is negatívan alakult (1901 és 1910 között – 9,92%, míg 1921 és 1930 között – 4,05%),⁵¹ vagyis az elvándorlás nagyobb méretet öltött a mikrorégióban. A századforduló és az 1920-as évek vándorlási egyenlegében tapasztalt különbséget okozhatta részben az amerikai kivándorlás is. Nagyléta és környéke Puskás Julianna ponttérképe szerint nem számított ugyan közvetlen gócpontnak,⁵² de – ha kismértékben is – ebből a térségből szintén vándoroltak ki az Egyesült Államokba. Ez mindenképpen megemelte a századforduló vándorlási veszteségét.⁵³ Az első világháború után nehezebb volt kivándorolni az Egyesült Államokba,⁵⁴ s ez a vándorlási veszteségre pozitívan hathatott. Az 1920-as években az elvándorlás mértékének alakulásában szintén szerepet játszhatott a határon túli bevándorlók érkezése.⁵⁵ Összességében Nagyléta vándormozgalma az országos trendnek megfelelően alakult. A határon túlra került településekről való bevándorlás ugyan vándorlási nyereséget jelentett, de a falu népességkibocsátó szerepe nem változott.

⁴⁹ *Gyáni Gábor*: Hétköznapi élet Horthy Miklós korában. Bp. 2006. 35.

⁵⁰ *Erdi Ferenc*: A magyar paraszttársadalom. Bp. 1941. 62–65.

⁵¹ *Szilágyi Zs.*: Vándormozgalom a trianoni Alföld területén i. m. 120.

⁵² *Puskás Julianna*: Kivándorlás Magyarországról az Egyesült Államokba 1914 előtt. *Történelmi Szemle* 17. (1974) 32–67.; *Uő*: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1890–1940. Bp. 1982. 99.

⁵³ Az 1932 és 1938 között fennmaradt nagylétai végrendeleteket kutatva találtam olyan végrendelezőt, aki megemlítette, hogy gyermeke az Egyesült Államokban tartózkodik. Szabó Sándor és Pongor Julianna 1938-ban keletkezett közös végrendelete szerint „Szabó Sándor nevű fiúk 32 esztendő óta Amerikában – Ohio államban – Elyeria (sic!) községben lakik, kapja egyedüli tulajdonul Vértes község határában lévő Sztahó-féle kertbeli földekből, amelynek területe 1945 négyszögöl, fele részét.” A testamentum szerint az örökhagyók fia 1905–1906 környékén érkezhetett az Egyesült Államokba. MNL HBML VII. 167. A jogszolgáltatás területi szervei. A derecskei közjegyző iratai. 2. doboz. 49/1938.

⁵⁴ *Gyáni G.*: Magyarország társadalomtörténete i. m. 205.

⁵⁵ *Szilágyi Zs.*: Települések közti kapcsolatok i. m. 194.

Az elvándorlás mellett tehát érzékelhető a mikrorégióban bevándorlás is, ezt a jelenséget a vándormozgalomra vonatkozó statisztikai adatsorok eddig elfedték. A vizsgálat során azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a vándorlás házasságkötések tükrében történő vizsgálata elsősorban korspecifikus vándorlást észlelhet, amely korlátozó tényezőt jelent a tényleges áranyok megítélésében. A házassági anyakönyvek már csak azért sem mutatják meg pontosan, hogy hányan érkeztek az államhatáron túlról – s ez a falu vándormozgalmának felmérése során nem elhanyagolható szempont –, mert bizonyára a migránsok közül sem mindenki kötött házasságot a településen.

Laterális gazdasági kapcsolatok a határsávban az 1920-as években

A következőkben azt igyekszem felvázolni, hogyan alakulhatott Nagylétának és környékének a pozíciója és szerepköre az 1920 után megváltozott gazdasági térszerkezetben. A mikrotérség gazdasági folyamatainak megértéséhez – a házassági kapcsolatokhoz hasonlóan – az 1920 előtti időszakra is ki kell terjeszteni az elemzés horizontját, hiszen az akkori állapotokhoz képest kaphatnak tartalmat az 1920-as években érzékelhető esetleges változások. A mikrotérségben elhelyezkedő falvak laterális kapcsolatainak vizsgálata egyben hozzájárulhat a határsáv gazdasági helyzetéről kialakult kép árnyalásához is.

Gazdaságtörténeti szempontból jól ismert tény, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával lezárultak a szabad munkaerő- és népességmozgás korábban természetes útvonalai, így csökkent vagy meg is szűnt a Közép-Európa tágabb keretei között végbemenő helyváltoztatás évszázadokon át biztosított lehetősége.⁵⁶ A zárt államhatárral kapcsolatban a történeti szakirodalom annak negatív következményeit tekinti meghatározónak, mivel az egyben zártabb gazdaságot és társadalmakat is eredményezett. Mindez elvileg nem volt törvényszerű jelenség, hiszen a határváltozás akár kedvező is lehetett, ha egy adott régió mélyebb fejlettségi szintről indulva az új államhatárnak köszönhetően a felzárkózás pályájára tudott lépni.⁵⁷ A GISta Hungarorum kutatócsoport⁵⁸ által a történeti Magyarország 1910-es területi egyenlőtlenségeinek felderítése céljából elvégzett kutatás egyik fontos

⁵⁶ Gyáni G.: Magyarország társadalomtörténete i. m. 205.

⁵⁷ Demeter Gábor – Radics Zsolt – Péntes János: Fejlettségi és formális (hasonlósági) régiók és térszonalak Köztes-Európában 1910–1930 között. In: Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések. Szerk. Demeter Gábor – Szulovszky János. Bp.–Debrecen 2018. 220.

⁵⁸ A GISta Hungarorum kutatócsoport (OTKA K 111766) 2015 és 2017 között működött Demeter Gábor vezetésével, amelynek elsődleges célja egy olyan térinformatikai rendszer kiépítése volt Magyarország és az Osztrák–Magyar Monarchia történetének tanulmányozásához, amely kvantitatív alapú gazdaság- és társadalomtörténeti elemzések elvégzését teszi lehetővé.

eredménye, hogy a Kárpát-medence térszerkezetén belül már Trianon előtt is léteztek belső perifériák.⁵⁹ Az egyik ilyen törésvonal éppen a későbbi magyar–román államhatár közelében futott. 1920 tehát az általam is vizsgált térség egy részét már eleve periférikus helyzetben találta. A magyar–román államhatár bihari szakaszának helyzete ennek megfelelően kettősen alakult, hiszen a vármegye azon része maradt a trianoni Magyarországon, amely 1910-ben is fejlettebbnek számított.⁶⁰ A Rónai András szerkesztésében megjelent Közép-Európa atlasznak köszönhetően arra is van lehetőség, hogy a Trianon előtti és utáni állapotot összevessük, ugyanis az atlasz különböző fejlettségi mutatókra vonatkozó térképei az 1930-as évek állapotát tükrözik. A térképlapokat áttekintve a területi fejlettséget vizsgálva megállapítható, hogy az új államhatár két oldala között nem történt kiegyenlítődé: a romániai oldalon nem tapasztalható felzárkózás, de a magyar oldalon sem érzékelhető törésszerű hanyatlás, legalábbis az itt elemzett mikrotérségben nem.⁶¹ A hazai földrajztudománynak a határmentiség vizsgálatára fókuszáló recens kutatásai a magyar–román határszakasz közvetlen közelében elterülő településeket egyértelműen az ország perifériájának tekintik.⁶² Ennek a helyzetnek a kialakulása azonban valószínűleg egy hosszabb folyamat eredménye. Nagylétán és környékén az 1920-as években feltehetően még kevésbé érvényesült a perifériaképződés folyamata.

A határmenti községek közötti laterális kapcsolatok megértéséhez a Magyar–Román Határmegállapító Bizottság Magyar Delegációjának levéltári iratanyagában fennmaradt,⁶³ települési szinten 1922-ben rögzített kérdőívek, valamint az 1925-ös közigazgatási tájékoztató lapok egyaránt hozzájárulhatnak.⁶⁴ A két dokumentumtípus különös forrásértékét az adja, hogy a kitöltés feladata az egyes települések előjáróságának hatáskörébe tartozott, amit az is alátámaszt, hogy a nyomtatvány utolsó oldalán általában a jegyző és a főbíró aláírása található. Ezek a forrástípusok leginkább az egykor élt helyiek ismereteit és szemléletét tükrözik.

⁵⁹ Demeter G. – Radics Zs. – Péntes J.: Fejlettségi és formális i. m. 233.

⁶⁰ Péntes János: Fejlettségi különbségek és centrum-periféria viszonyok Magyarországon. Összehasonlító módszertani vizsgálat. In: Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések i. m. 102–103.

⁶¹ Közép-Európa atlasz. Szerk. Rónai András. Bp. 1945.

⁶² Péntes J. – Deák A. – Hegedűs L. D.: Perifériaképződés és határmentiség i. m. 227–235.

⁶³ A trianoni békeszerződés államhatárokra vonatkozó rendelkezéseinek végrehajtására határmegállapító bizottságok alakultak, amelyek feladat körébe tartozott a határvonalak helyének kijelölése és fizikai megjelölése. *Murber Ibolya*: A burgenlandi impériumváltás 1918–1924: kikényszerített identitásképzés és politikai erőszak. *Múltunk* 64. (2019) 2. sz. 207.

⁶⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) K 51 B Polgári kori kormányhatósági levéltárak. Miniszterelnökségi levéltár. Magyar–Román Határmegállapító Bizottság Magyar Delegációjának iratai. Egyes határszakaszokra vonatkozó iratok (a továbbiakban: K 51 B) g-h-i dosszié.

A Bizottság levéltári anyagában való kutatásom során eddig a magyar–román államhatár Penészlektől Biharugráig terjedő szakaszán fekvő települések helyzetét (F, G és H szakaszok, melyek nagyrészt a Bihar vármegyei határszakaszt fedik le) sikerült megvizsgálnom. A kutatást nehezíti, hogy a kérdőíveknek csak egy része maradt fent: a vizsgált határszakasz magyar oldalán Álmosd, Bagamér, Kokad és Nyírábrány, míg a romániai oldalon Bors község kérdőíve található meg az iratok közt.⁶⁵

Az 1925-ös közigazgatási tájékoztató lapok összehasonlítása az 1922-es kérdőívekkel csak korlátozottan lehetséges, hiszen az előbbi dokumentumok a trianoni Magyarország területén maradt összes község esetében elkészültek,⁶⁶ míg az utóbbiakat minden valószínűség szerint csak az államhatárral érintkező településeken töltötték ki.⁶⁷

A piacközpontok térszerkezetét illetően más mintázat rajzolódik ki az 1922-es kérdőívek és az 1925-ös közigazgatási tájékoztató lapok alapján (lásd 2/a és 2/b ábra). Utóbbi esetében ugyanis jóval ritkább hálózat rekonstruálható. A különbség feltehetően nem a piacközpontok tényleges ritkulásában, hanem inkább az adatok felvételének eltérő módjában keresendő. A kérdőívekben ugyanis a leggyakrabban használt vásárokat, míg a tájékoztató lapokon a községek állandó piacának helyét rögzítették. A két fogalom ugyan minden bizonnyal nem teljesen ugyanazt jelenti, azonban egyértelmű különbséget sem lehet köztük tenni. Ennek hátterét megpróbálom Nagyléta példáján szemléltetni. A községet 1922-ben vásártartó helynek, 1925-ben piacos településnek jelölték a környező falvak. Nagyléta képviselőtestületi jegyzőkönyve és közigazgatási tájékoztató lapja szerint a településen évente háromszor tartottak országos vásárt, ezenkívül hetivásár is működött.⁶⁸

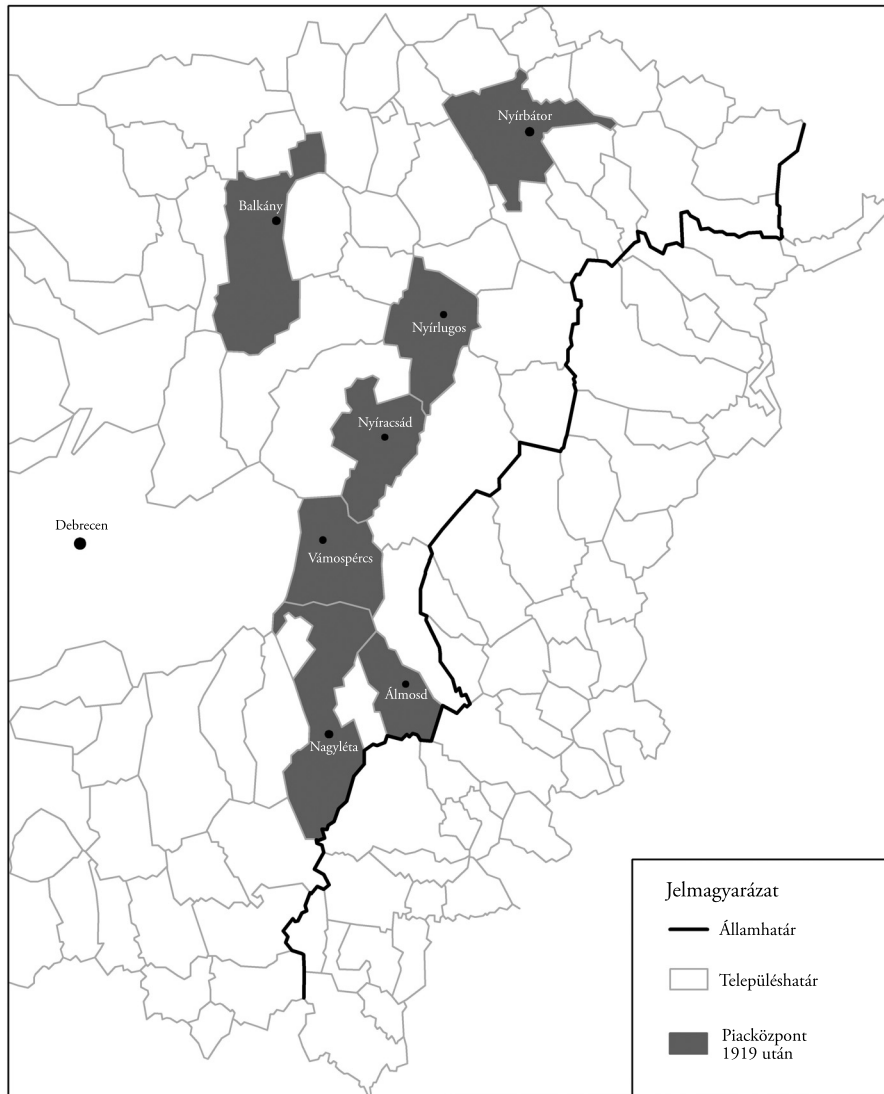
⁶⁵ A kérdőívek elméletileg több példányban készültek, ezért elképzelhető, hogy a többi település esetében azok a későbbiekben még előkerülhetnek más levéltári anyagból. Szilágyi Levente tanulmányában Csanáros és Vállaj községek 20. századi kapcsolatának elemzéséből egyértelműen kiderül, hogy Vállaj kérdőíve fennmaradt, így a kutatásnak a magyar–román államhatár Szabolcs és Szatmár vármegyei szakaszára való kiterjesztése során még újabb határmenti települések kérdőívei bukkanhatnak fel. *Szilágyi Levente: Csanáros és Vállaj kapcsolatainak változása a 20. század folyamán a magyar–román határ kontextusában. Doktori (PhD) értekezés. Babes-Bolyai Tudományegyetem. Kolozsvár. 2014. (A kutatásról lásd <https://bit.ly/2HkbpdA>, letöltés 2020. márc. 28.)*

⁶⁶ Az 1925-ös közigazgatási tájékoztató lapok forrásértékével kapcsolatban lásd *Szilágyi Zsolt: Az 1925-ös közigazgatási tájékoztató lapok forrásértéke és forráskritikája az alföldi falvak példáján. In: Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon. (Rendi társadalom – polgári társadalom 28.) Szerk. Pap József – Tóth Árpád – Valuch Tibor. Bp. 2016. 94–112.*

⁶⁷ A Magyar–Román Határmegállapító Bizottság iratanyaga ugyan a Miniszterelnökségi Levéltár állományába tartozik, a kérdőívek kitöltését azonban valószínűleg nem a magyar kormány rendelte el, hiszen azok a magyar–román államhatár romániai oldalával érintkező települések esetében is elkészültek. Lásd például a Nagyváradhoz közel fekvő Bors község kérdőívét. MNL OL K 51 B g dosszié. XII/2. Bors község kérdőíve.

⁶⁸ MNL HBML V. 653/b 1. kötet.; Néprajzi Múzeum, Etnológiai Archívum, Dokumentációs Gyűjtemény, Statisztikai Gyűjtemény. Közigazgatási tájékoztató lapok 1925. (a továbbiakban: NM EAD 1925).

2/a. ábra Piacközpontok 1919 után

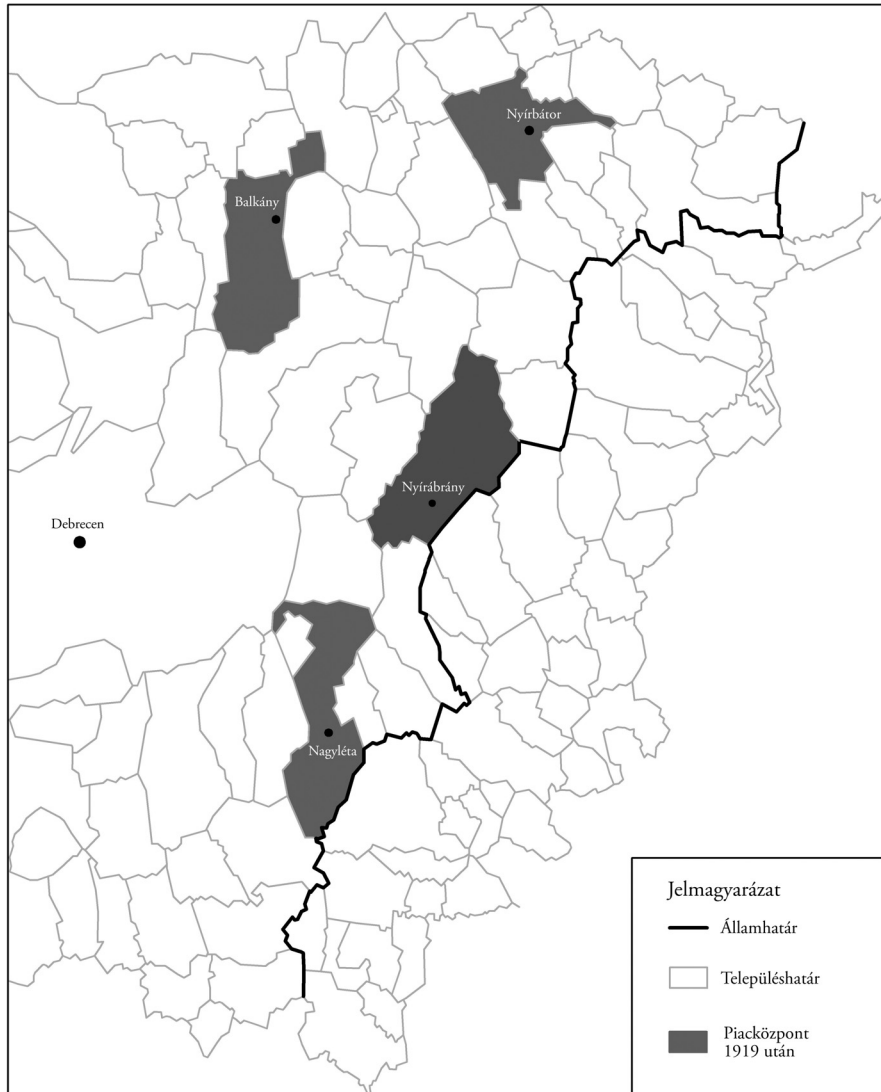

Forrás: MNL OL K 51 B i dosszié

Az 1925-ös tájékoztató lapon piacként megjelölt esemény Nagylétán a hetivásárt jelenthette, ugyanis a faluval kapcsolatban fennmaradt források nem szólnak arról, hogy a 20. század első harmadában napi rendszerességgel működő piaca lett volna a községnek. Az 1922-ben szintén vásártartó helyként megjelölt Álmosd, Balkány, Nyíraczád, Nyírlugos és Vámospércs községekben az 1925-ös

2/b. ábra Piacközpontok 1925-ben

Forrás: NMEAD 1925

közigazgatási tájékoztató lapok szerint működött legalább egy hetivásár, amelyre a környező települések lakossága is eljárhatott. Az 1922-re vonatkozóan kirajzolódó gazdasági kapcsolatok tehát elméletileg 1925-ben is tovább folytatódhattak. Ennek alapján viszont konkrét magyarázat nem adható arra, hogy az adott települések miért nem ugyanazokat a helységeket jelölték

piacközpontnak. A határkijelölő bizottság kérdőíves felmérésének célja a közlekedési, kereskedelmi kapcsolatok feltárása és a felekezeti viszonyok feltérképezése volt.⁶⁹ Az 1922-es kérdőívek esetében ennek megfelelően valószínűleg a lehető legteljesebb adatrögzítésre törekedtek, hiszen a Határmegállapító Bizottság ezek alapján tájékozódott a helyi kapcsolatokról. Ezenkívül az egykori előjáróságok pillanatnyi helyzetértékelése is befolyásolhatta a dokumentumok kitöltését. Nagylétán – úgy tűnik – a kereskedelmi kapcsolatok később is az 1922-es állapotokhoz hasonlóan alakulhattak. Legalábbis erre enged következtetni Portörő János nagylétai lakos személyes emlékezete, amely szerint a heti vásárra az 1940-es években is átjártak Álmosdról, Bagamérból, Kokadról, Monostorpályiból és Pocsajból.⁷⁰

A Határmegállapító Bizottság Nagylétára vonatkozó iratanyagában a kérdőív nem maradt fenn, ennek ellenére a környező községekben a kérdésekre adott válaszokból levonhatók bizonyos következtetések a vizsgált térség laterális kapcsolataira, illetve a piacközpontok alakulására és azok funkcióira vonatkozóan is. Ehhez a kérdőív azon szakaszai adnak támpontot, amelyek az 1919 előtti és utáni vásárokról, valamint a határkijelölést követő vasúthasználatról, az épület- és a tüzifa beszerzéséről, illetve a szomszédos helységekkel való érintkezésről tájékoztatnak.⁷¹ Mindezek alapján kibontakozik a szomszédos települések közötti kapcsolati háló, amely talán az 1925-ös közigazgatási tájékoztató lapoknál valamelyest árnyaltabb képet nyújthat a magyar–román államhatár mentén fekvő falvak közötti laterális kapcsolatokról.

A 3. ábra jól szemlélteti, hogy Álmosd, Bagamér, Kokad és Nyírábrány lakosságának vásáros helyei földrajzilag közel fekvettek a községekhez, gyakorlatilag azok szomszédságában. Ezáltal a piacközpontok sűrű hálózata bontakozik ki a mikrotérségben. Piacközpontnak azokat a településeket tekintettem, amelyeket önmagukon kívül legalább egy másik helység előjárósága is vásárra járó helyként jelölt meg. Ennek alapján 1919 előtt piacközpontnak számított Álmosd, Balkány, Érmihályfalva, Nagyléta, Nyíracsd, Nyírbátor és Vámospércs. 1919 után Érmihályfalva kivételével ezek a települések ugyanebben a pozícióban maradtak. (2/a ábra) Az államhatár romániai oldalára került Érmihályfalva helyét Vámospércs község vehette át a

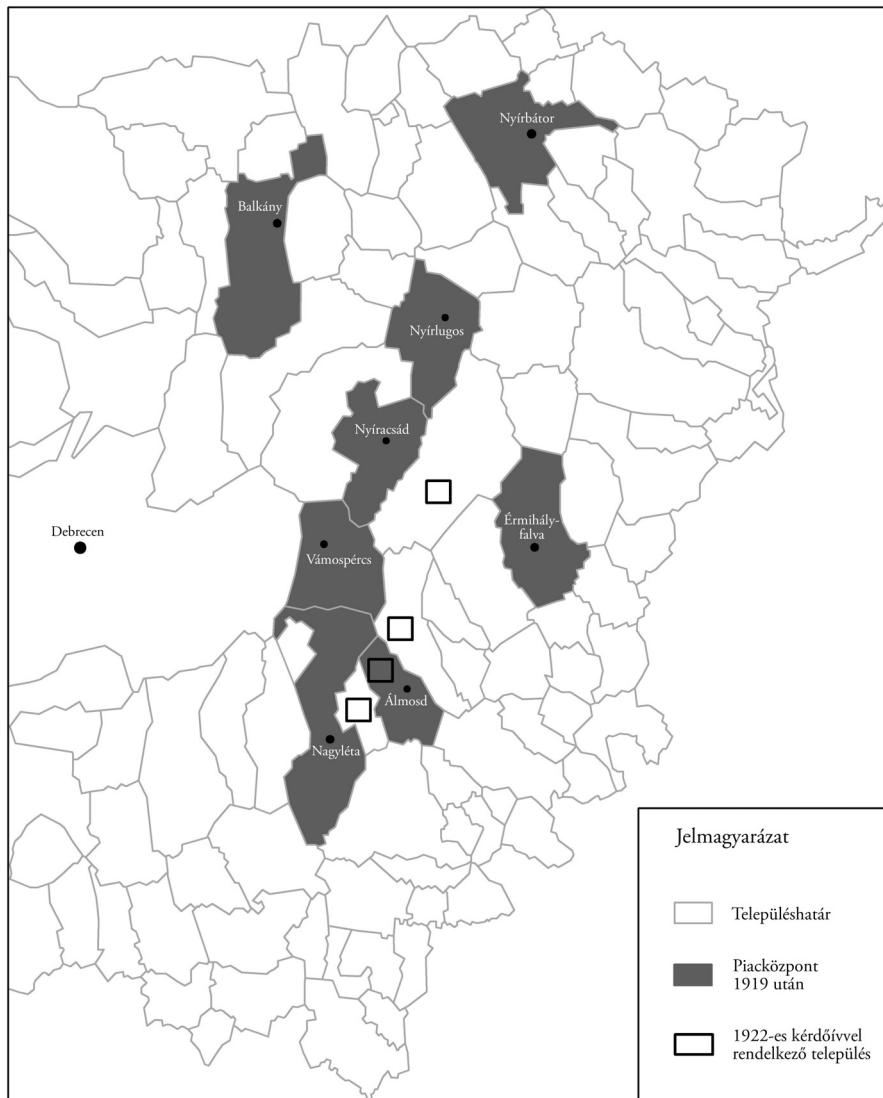
⁶⁹ *Murber I.*: A burgenlandi impériumváltás i. m. 207. A határmegállapító bizottságok szervezeti felépítéséről és működéséről bővebben lásd *Suba János*: Egy határmegállapító bizottság anatómiája: A magyar–csehszlovák határmegállapító bizottság szervezete 1921–1925. In: „...ahol a határ elválaszt”. Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Szerk. Pásztor Cecília. Balassagyarmat–Várpalota 2002. 199–224.

⁷⁰ Interjú Portörő Jánossal, született 1937-ben. Készült: 2020. márc. 11. A szerző tulajdonában.

⁷¹ MNL OL K 51 B g-h-i dosszié.

piachálózat struktúrájában, ugyanis az álmosdi és a bagaméri elöljáróság az 1919 utáni időszakra vonatkozóan Nagyléta mellett ezt a települést jelölte vásáros helyének.⁷²

3. ábra Piacközpontok 1919 előtt

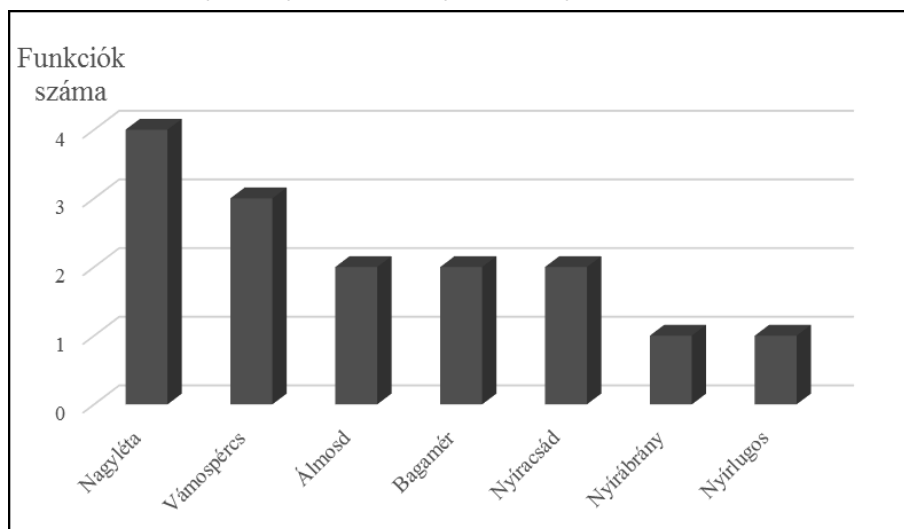
Forrás: MNL OL K 51 B i dosszié

⁷² MNL OL K 51 B i dosszié. III/5. Álmosd község kérdőíve; IV/3. Bagamér község kérdőíve.

A vásári struktúra tehát a trianoni határváltozás után nagyrészt megőrizte 1919 előtti formáját a térségben. Ennek következtében a piacközpontok szempontjából sem érzékelhető az 1920-as években perifériaképződés a magyar–román államhatárnak ezen a szakaszán. Az 1920-as években a kérdőívekben vásárközpontnak tekintett településeket piaci szempontból akár valamelyest dinamizálhatta is az államhatár, hiszen az érmihályfalvi vásár kiesésével Álmosd, Bagamér és Kokad lakossága a megmaradt piacos helyekre járhatott, s ez azoknak valamivel nagyobb forgalmat hozhatott. Ennek bizonyítása azonban jelenleg nehézségekbe ütközik, mivel az államhatár romániai oldalával érintkező települések esetében a kérdőívek még nem kerültek elő, illetve a magyarországi határsávbán lévő, de az államhatárral nem érintkező helységek esetében el sem készültek. Emiatt pedig egyelőre nem lehet tudni pontosan, hogy egy-egy vásárnak mekkora forgalma lehetett 1919 előtt.

A vásártartáson és látogatáson kívül a kérdőívek számos más gazdasági kapcsolatra vonatkozóan is tartalmaznak információkat: az épület- és tűzifa beszerzéséről, a malom- és a vasúthasználatról, illetve a hitelszövetkezetben és a főszo- gabírói hivatalban végzendő ügyek intézéséről. Ezek alapján a mikrotérségen belül elhelyezkedő községek között megoszló szerepek is rekonstruálhatók.

4. ábra Laterális gazdasági funkciók megoszlása Nagylétán és környékén 1922-ben⁷³

Forrás: MNL OL K 51 B i dosszié

⁷³ A települések közötti hálózatok értelmezését a tanulmány végén elhelyezett mellékletben szereplő táblázatok segítik.

A gazdasági hálózatok Nagyléta és Vámospércs felé haladva sűrűsödtek, ami azt mutatja, hogy ezt a két települést a mikrotérség központjának lehet tekinteni. (4. ábra) Ez a tény összefügghet az egyes szolgáltatások elérési idejével. Vasút hiányában⁷⁴ Álmosd, Kokad és Bagamér lakossága a szomszédos településekre csupán gyalog vagy szekérrel juthatott el. Ez korlátozta az érintett lakosság térben való mozgását, még akkor is, ha az adott településről hiányzó alapvető szolgáltatások (vasútállomás, öröltetés) vagy cikkek (tüzi-fa), gyalogosan vagy szekérrel fél napon belül elérhetőek voltak. Álmosd és Kokad község 1920 előtt a székelyhídi járáshoz tartozott, azonban úgy tűnik, hogy a járás központjához, Székelyhídhöz⁷⁵ (valamint Bihardiószeghez) nem fűzte ezeket a településeket szoros gazdasági kapcsolat, holott vásárokat ezekben is tartottak.⁷⁶ Magyarország 1914-es közigazgatási térképe szerint Álmosdról e két településre közvetlenül út sem vezetett. Kokadról ugyan volt közút Bihardiószegre, azonban innen Nagylétát hamarabb el lehetett érni.⁷⁷ Mindkét település esetében tehát egyszerűbb volt eljutni Nagylétára és Vámospércsre, mint a járási központba. Mivel a korabeli közlekedési lehetőségek eleve a szoros gazdasági kapcsolatok közvetlen közelben történő fenntartásának kedveztek, a trianoni államhatár romániai oldalára került településekkel már a határ megvonása előtt is lazább gazdasági hálózatok alakulhattak ki, így ezek 1920 utáni eltűnése feltehetően kevésbé okozott gazdasági problémát a térség lakosai számára.

Nagyléta szerepköre 1920 után kiegészült a járásközpont funkcióval is,⁷⁸ ami vélhetően a szolgáltató szektort is a falu felé vonzotta. Vermes Ernő *Bihar vármegye tíz évvel Trianon után* című kötetében arról számolt be, hogy a község a világháborút követő esztendőkből élénk fejlődésnek indult.⁷⁹ A vármegye

⁷⁴ A Debrecen környéki vasútvonalak fejletlenségére Mendöl Tibor hívta fel a figyelmet, akinek tanulmánya szerint a Debrecen és Nagyléta közötti légvonalban öt óras gyalogutat anélkül lehetett megtenni, hogy közben egyetlen vonat utolérne. *Mendöl Tibor: Debrecen közlekedésföldrajzi helyzete és az izokrón-térkép.* Debreceni Szemle 5. (1931) 2. sz. 93.

⁷⁵ Kontárok Székelyhídon. Brassói Lapok, 1935. február 3.

⁷⁶ Vegyesek. Vásári hírek. Magyar Czipész Újság, 1906. augusztus 15.

⁷⁷ Lásd mapire.eu, letöltés 2020. márc. 28.

⁷⁸ 1920 után Nagylétára is érkeztek menekült közalkalmazottak. Klotz Lajos például, aki 1881-ben Hajdúböszörményben született Klotz József szabómester és Szabó Mária gyermekeként. Ugyanott végezte középiskolai tanulmányait is. A közigazgatási tanfolyamot pedig Debrecenben. Közpályán való működését Bihardiószegen segédjegyzőként kezdte, majd Kokadon volt jegyző öt éven keresztül. 1913-tól 1920-ig újra Bihardiószegen működött főjegyzőként, majd innen a román megszállás miatt kénytelen volt elmenekülni. Menekültként 1920-ban a Nagylétán megszervezett főszoigabírói hivatalba került, és 1921 áprilisában lett a község főjegyzője. *Vermes Ernő: Bihar vármegye tíz évvel Trianon után.* Berettyóújfalu 1930. 452.

⁷⁹ Uo. A megállapítást némileg árnyalhatja az a tény, hogy a műnek jelentős reprezentációs funkciója is volt.

útépítésekkel javította a falu közlekedési lehetőségeit, maga a község pedig tizenkét kilométeres betonjárda hálózatot építtetett és bevezette a villanyvilágítást (Debrecenből kapta az áramot), valamint a külterületen iskolát épített.⁸⁰ Az 1925-ös közigazgatási tájékoztató lapok egyik kérdése az volt, hogy milyen fejlesztésekre lenne szüksége a községnek. Nagyléta elöljáróságának válasza erre az volt, hogy villamosításra, artézi kutakra és egy tanyai iskolára.⁸¹ Ezek 1930-ra meg is valósultak.

A fabeszerzés fontossága miatt Bagamér község anélkül alkotta a tájegység kereskedelmének egyik fontos láncszemét, hogy piacközponti szerepkört látott volna el. A falut egyik település sem jelölte vásárhelynek vagy piachelynek, sem az 1922-es kérdőívekben, sem az 1925-ös közigazgatási tájékoztató lapokban, a bagaméri erdőre vonatkozó, 1922-ben keletkezett felmérés azonban arról tájékoztat, hogy „a legrégebbi idők óta állandó favásárlók: budaa-brányi [nyírábrányi], vámospércsi, újléti, bagaméri és álmosdi lakosok, továbbá Nagyléta község”.⁸² Ez a település volt tehát a környék egyik fabeszerzési központja, amelynek ráadásul az új államhatárnak köszönhetően az 1920-as évektől nem kellett számolnia a hegyvidéki erdőségekkel mint konkurenciával.

A hálózatok alapján kirajzolódó gazdasági kapcsolatok a vizsgált falvak között szűk térben érvényesültek, hiszen azok jórészt a szomszédos településekre korlátozódtak. (Ez a jelenség hasonlóságot mutat a házassági kapcsolatok döntő többségének alakulásával.) Ennek alapján a falvak közötti laterális kapcsolatok hálózatának valószínűleg komolyabb jelentősége lehetett, mint ahogyan azt a történeti szakirodalom eddig feltételezte. A régióközpont (esetünkben Debrecen) nyilvánvalóan vonzást fejtett ki a falvakra, azonban ez a kapcsolat láthatóan nem volt kizárólagos, mellette ugyanis hangsúlyosan létezett a szomszédos községekkel fenntartott gazdasági kontaktus is. Mindebből pedig az következik, hogy a trianoni államhatárok gazdasági hatásának kutatása során a vonzásközpontok vonzáskörzeteinek vizsgálata mellett nagyobb figyelmet kellene szentelni a határmenti községek közötti gazdasági interakcióknak is.

⁸⁰ Uo. 447.

⁸¹ NM EAD 1925. St-563. Nagyléta közigazgatási tájékoztató lapja.

⁸² MNL OL K 51 B i dosszié. IV/3. Bagamér község kérdőíve.

Összegzés

A mikroszintű elemzés összességében olyan folyamatok megvilágítására adott lehetőséget a határ menti gazdasági és társadalmi interakciókat illetően, amelyekre eddig kevesebb figyelem hárult. A magyarországi határsávban maradt falvak házassági kapcsolatrendszere, illetve a települések egymás között szövődő gazdasági hálózatainak vizsgálata azt mutatta, hogy a helyi társadalomra jellemző kölcsönhatások 1920 előtt és után is szűk térben érvényesültek, így a trianoni államhatárnak eleve korlátozott szerepe volt azok alakulásában.

A házassági anyakönyvi kivonatok vizsgálatához olyan eljárás kidolgozására volt szükségem, amely összehasonlíthatóvá tette a Trianont megelőző és az azt követő időszakot. A két időmetszet végül az 1899 és 1906, valamint az 1922 és 1929 közötti periódust foglalta magába. Elemzésem alapján azt a következtetést vonhattam le, hogy a házassági kapcsolatok Nagyléta és környékének társadalma, valamint a trianoni államhatáron túlra került települések lakossága között már a századfordulón sem voltak számottevő mértékűek. Ezt egyrészt arra alapozom, hogy az elcsatolt településekkel kialakított kapcsolatok száma az exogám házasságoknak átlagosan csak a negyedét tette ki, így Nagyléta és a környező községek esetében a határon túli helységekkel kialakított házassági hálózatok ritkásabbak voltak. A két térség között meglévő társadalmi interakciók inkább csak alkalmoszerűnek nevezhetők (kivéve azokat az eseteket, amelyekben közvetlenül a határral érintkező községekről volt szó). A trianoni államhatár házassági kapcsolatokra vonatkozó elválasztó szerepe tehát kevésbé volt jelentős ebben a térségben, ami feltehetően az agrártársadalom házassági szokásainak köszönhető. A következtetések azonban a hasonló, más régiókra fókuszáló elemzések hiánya miatt egyelőre csak a vizsgált térben tekinthetők érvényesnek.

Nagyléta és a Romániához került települések között a házasságok által formált interakciók hálózata átalakult, s ez elsősorban a fiatalabb nemzedéket érintette. A századfordulóhoz képest ugyanis az 1920-as években jóval többen települtek át Nagylétára. A határ megvonása minden bizonnyal hatással volt a falu vándormozgalmára is, ami abban a jelenségben mutatkozott meg, hogy a századfordulóhoz képest 1920 után sokkal több olyan házasság kötöttet, amelyben a házasulandó felek legalább egyik tagjának nem Nagyléta volt a születési helye. A nagylétai házassági anyakönyvi kivonatok vizsgálatának köszönhetően olyan vándorlási irány rajzolódott ki a szemünk előtt, amelyet a makroszintű elemzések eddig kevésbé tehettek láthatóvá. A bevándorlásnak köszönhetően enyhült Nagyléta vándorlási vesztesége is a megelőző évtizedekhez képest, s ez a tény végső soron gazdasági felhajtóerőt is jelenthetett a település számára.

A kutatás egyik további perspektíváját kínálja annak feltárása, hogy a határon túlról érkezők betelepülése mekkora méreteket öltött az államhatár teljes magyar–román szakaszán.

A Magyar–Román Határmegállapító Bizottság Magyar Delegációjának iratanyagában talált kérdőívek alapján – ha töredékesen is – rekonstruálhatóvá vált az elemzésre kiválasztott települések laterális gazdasági hálózata. Ezek a kapcsolatok a vásárra járást illetően valószínűleg közlekedésföldrajzi okok miatt kevésbé terjedtek ki a trianoni államhatár romániai oldalára került településekre. A térség piacközponti struktúrája az 1920-as években megőrizte az 1919 előtti állapotát, ami arra utalhat, hogy perifériaképződés ebben az évtizedben még nem ment végbe. A laterális gazdasági kapcsolatok elemzése által egyszersmind árnyalhatóvá vált az Alföld peremén fekvő városoknak/vonzásközpontoknak a vonzáskörzetekre gyakorolt hatása is, hiszen számos szolgáltatás elérési ideje a helyi környezetben kedvezőbben alakulhatott: a mikrotérség piacközpontjainak is megvolt a saját vonzáskörzetük, jóllehet azok sok esetben megosztott vonzáskörzeteket jelentettek.

MELLÉKLET

Áttekintő táblázatok a 4. ábrához

Álmosd		
Funkció	Melyik más településen elérhető?	
Vásár	Nagyléta	Vámospércs
Épületfa beszerzése	Nagyléta	
Malomhasználat	Nagyléta	Vámospércs
Hitelszövetkezeti ügyek	Bagamér	
Tűzifa beszerzése	Bagamér	
Vasúthasználat	Nagyléta	Vámospércs
Főszolgabírói hivatal		

Forrás: MNL OL K 51 B i dosszié. III/5. Álmosd község kérdőíve

Bagamér			
Funkció	Melyik más településen elérhető?		
Vásár	Vámospércs	Álmosd	Nagyléta
Épületfa beszerzése	Nagyléta		
Malomhasználat	Vámospércs	Nagyléta	
Hitelszövetkezeti ügyek			
Tüzifa beszerzése			
Vasúthasználat	Nyírábrány	Nagyléta	
Főszolgabírói hivatal			

Forrás: MNL OL K 51 B i dosszié. IV/3. Bagamér község kérdőíve

Kokad		
Funkció	Melyik más településen elérhető?	
Vásár	Nagyléta	Álmosd
Épületfa beszerzése		
Malomhasználat	Nagyléta	Álmosd
Hitelszövetkezeti ügyek		
Tüzifa beszerzése	Bagamér	
Vasúthasználat		
Főszolgabírói hivatal		

Forrás: MNL OL K 51 B i dosszié. XI/1. Kokad község kérdőíve

Nyírábrány			
Funkció	Melyik más településen elérhető?		
Vásár	Nyíracsád	Nyírlugos	Vámospércs
Épületfa beszerzése			
Malomhasználat			
Hitelszövetkezeti ügyek			
Tüzifa beszerzése	Bagamér		
Vasúthasználat			
Főszolgabírói hivatal	Nyíracsád		

Forrás: MNL OL K 51 B i dosszié. V/2. Nyírábrány község kérdőíve

NAGYLÉTA AND THE BORDER PROBLEMS

Social and Economic Changes in a Village in Bihar County after Trianon

By Gábor Buzgó

SUMMARY

By way micro-analysis, the paper aims to open up alternative possibilities of interpretation with regards to the problem of living on the border in the first third of the twentieth century. The research is mainly based on contemporary marriage registrations and the documents of the Hungarian Delegation of the Hungaro-Romanian Border Committee. The author attempts to reconstruct the changes that may have taken place in terms of family relationships across the border zone that remained in Hungary and the area allotted to Romania through the example of the society of the village of Léta and neighbouring settlements in Bihar county. Another aim of the paper is to map the lateral economic relations between the villages covered by the research.

Neumann Tibor

ALISPÁNVÁLASZTÁS A KÖZÉPKOR VÉGI MAGYARORSZÁGON*

A Nagylucsei család levelesládájában fennmaradt három levél az 1488 és 1493 közötti évekből, amelyek az alispán megyei nemesség általi megválasztásáról tesznek említést Bars megyében.¹ A középkori megyére és megyei hatóságra vonatkozó kutatások mindeddig nem foglalkoztak az alispánválasztással, hiszen a források hallgatásából jogosan tűnhetett úgy, hogy a korábbi évszázadokban tapasztalt gyakorlathoz hasonlóan az alispán a mohácsi csata előtti évtizedekben is az ispán familiárisa és választottja volt. Ismereteim szerint egyedül Holub József tett említést a nemesség alispánválasztás iránti igényéről 1917-ben megjelent tanulmányában, melyben az általa ismert forrásokat – köztük a Bars megyeieket is – felsorolva arra a következtetésre jutott, hogy a Jagelló-korban még nem történt lényegi változás a kérdésben: az ispánok hatalmuknál fogva keresztülvitték, hogy jelöltjüket a megye elfogadja.² Az a kérdés tehát, hogy a Nagylucsei levelezés egy kirívó, rendszerbe nem illeszthető jelenségre utal, melynek nincsen korabeli párhuzama más megyékkal, vagy valóban egy országszerte meginduló folyamat részeként értelmezhető. A kérdésnek óriási a társadalomtörténeti jelentősége: ha az alispánválasztás intézménye a középkor végén nemcsak Barsban, hanem esetleg más megyékben is igazolható lenne, az számos kérdés újragondolását szükségessé tenné. Hiszen sem a hely-, sem a politikatörténeti kutatások szempontjából nem mellékes az a körülmény, hogy egy személy életútját vizsgálva pusztán az általa viselt alispáni tisztségből következtethetünk-e a megyésispán és a közötté lévő familiárisi kapcsolatra. Gondoljunk például a Jagelló-kor „köznemesi” politikusaira, akik számos esetben mutathatók ki megyei pozícióban, és éppen ezért feltételezni szoktuk főuraktól való függésüket.³ Az alispánválasztás kétségtelenül az a kulcsfontosságú

* A tanulmány a 2018. november 29-én Egerben, a Rendi országgyűlés – Polgári parlament. Érdekképviselet és törvényhozás Magyarországon a 15. századtól 1918-ig című konferencián elhangzott előadás írott és bővített változata, elkészítését az NKFI K 134690. számú pályázata támogatta.

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 19359., DL 19361., DL 19966. (Szövegüket lásd lejjebb.)

² *Holub József*: A főispán és alispán viszonyának jogi természete. In: Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik, történetírói működésének negyvenedik, szemináriumi vezetőtanárságának harmincadik évfordulója ünnepére. Bp. 1917. 206–210., a barsi levelekről: 207.

³ Vö. *Kubinyi András*: A királyi tanács köznemesi ülnökei a Jagelló-korban. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc. Bp. 1984. 264–265.; *Uő*: A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt. In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk. Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc. Bp. 1986. 74–77.

intézmény, amely a legjobban szimbolizálja a „megyei önkormányzat” kialakulását és megerősödését, illetve a kora újkorra jellemző „önkormányzati megye” létrejöttét.⁴ Magától értetődően a választás elterjedése helyi szinten döntően befolyásolhatta a megyei nemesség előtt álló karrierlehetőségeket is. Mindezen szempontok miatt érdemes a kérdést újra elővenni és megvizsgálni. A 2017-ben megjelent *Magyarország világi archontológiája 1458–1526* sorozat második, megyei adatokat tartalmazó kötete⁵ – melynek munkálatai során a barsi adatokba ütközve szembesülhettem a kérdéssel – utolérhetetlen segítséget és alapot biztosít a kérdés vizsgálatához. Az alábbiakban, bemutatva előbb a barsi választásra vonatkozó leveleket, áttekintem azokat az adatokat és jelenségeket, melyek az alispánválasztás meglétére utalhatnak más megyékben. A konkrét források kis száma miatt sok esetben kénytelenek vagyunk az addigiaktól eltérő jelenségeket keresni a korszak megyei archontológiáiban és felhasználni kora újkori analógiákat is.

* * *

Az alacsony sorból származó Nagylucei családot a Mátyás királyt kincstartóként szolgáló Orbán győri, majd egri püspök (†1491) emelte a várbirtokos nemesség soraiba.⁶ Első váruadalmát, a Bars megyei Revistyét 1479-ben szerezte meg, és erre támaszkodva hamarosan a megye egyik, majd 1484-től haláláig egyedüli ispánja lett. 1490-ben megvásárolta a királynétől a Revistyével szomszédos Saskó várát is.⁷ A nagyhatalmú politikust Bars megyében testvére, Balázs képviselte, előbb ispáni, majd alispáni címmel.⁸ Orbán püspök 1488. márciusi levelét éppen őhöz intézte Bécsből, ahol a királyi udvar akkoriban tartózkodott:⁹

⁴ A megyék fejlődéstörténetét Tringli István vázolta fel, aki annak harmadik, körülbelül 1550-től kezdődő szakaszára használta találón az „önkormányzati” jelzőt, de már a megelőző évtizedekben is egy átmeneti időszakokkal számolt. Lásd *Tringli István: Megyék a középkori Magyarországon*. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. Neumann Tibor – Rácz György. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. Analecta Mediaevalia III.) Bp.–Piliscsaba 2009. 514–518.

⁵ *C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás – W. Kovács András: Magyarország világi archontológiája 1458–1526. II. Megyék*. (Magyar Történelmi Emlékek, Adattárak) Bp. 2017. (a továbbiakban: Arch. II.). A kötet kiegészítéseit és javításait a következő online oldalon vezetjük: <https://bit.ly/3kZheMs>, letöltés 2020. jún. 9. (a továbbiakban: Arch. II. kieg.).

⁶ Nagylucei Orbánra és családjára legutóbb lásd *Rácz György: I. Mátyás magyar király címeradományozó oklevele a nemes Becsközházai Orbán mester alkincstartó és általa testvérei, Balázs, János és Benedek részére*. In: *A Hunyadiak címereslevelei 1447–1489*. Szerk. Avar Anton. Bp. 2018. 134–141., valamint *Üő: I. Mátyás magyar király címeradományozó oklevelei Nagylucei Orbán és általa testvérei, Balázs és János, valamint unokatestvére, a néhai Benedek fia Ferenc részére*. In: *A Hunyadiak címereslevelei i. m. 190–194.*

⁷ *Rácz Gy. I. Mátyás i. m. 136.*

⁸ Arch. II. 49.

⁹ Mátyás király itteni tartózkodására lásd *Horváth Richárd: Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490)*. (História Könyvtár, Kronológiák, Adattárak 12. – Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 2.) Bp. 2011. 128.

„Annyira és oly régóta unszolsz bennünket azzal, hogy téged az alispánság terhe alól szabadítsunk fel, hogy végül, amit kívántál, nem kis nehézség árán kieszköztük a királyi felségtől. Őfelsége ugyanis beleegyezett abba, hogy ama megyében őfelsége levelének tartalma szerint, amelyet ezzel a levéllel együtt hozzád megküldünk, a közösség (*universitas*) bármelyik másik nemest megválassza. Ezért azt kívánjuk, hogy a megye nemesi közösségét rögvest hívd össze és mutasd be a királyi levelet ezzel együtt, és az alispáni tisztséget egyszerűen add át annak, akit a közösség megválaszt.”¹⁰

Első pillantásra a levél nehezen érthető. Miért kellett a megye ispánjának királyi engedély ahhoz, hogy leváltsa saját alispánját a megye éléről? A látszólagos ellentmondást nem lehet másként feloldani, mint hogy Balázs valójában két – persze részben kapcsolódó – kérdésben fordult testvérehez: saját kérése az volt, hogy mentse fel őt az alispáni tisztségéből, míg alispánként közvetítette a megyei nemesség kérését arra vonatkozólag, hogy ispánjuk engedélyezze az alispán megye általi választását, valamint járjon közben az uralkodónál az ehhez szükséges királyi engedély megszerzése érdekében is.¹¹ Még inkább megvilágítja az ügyet a testvérpár unokaöccsének, Fodor Istvánnak, a fehérvári Szent Miklós-egyház prépostjának egy nappal későbbi, ugyancsak Bécsből Nagylucsei Balázshoz írott levele:

„Főtisztelendő közös urunk leveléből megérthetitek, mit végzett az ügyekben, amellyel oly gyakran unszoltátok őuraságát. Megkapjátok a felséges király úr engedélyét (*libertatem*) arra, hogy a megye nemesi egy alispánt válasszanak, aki eljár mindazon ügyekben, amelyekben egy alispánnak illik eljárnia. A főtisztelendő úr magának csak az ispáni címet (*nomen comitis*) tartotta fenn. Amaz pedig köteles lesz mindent elvégezni stb. Az ügy érdekében nagy igyekezetet fejtettünk ki fiatokkal, Battyányi Boldizsárral¹² együtt, hogy elérjük azt, amit olyannyira

¹⁰ „Tantum nos et tamdiu sollicitasti, ut te ab onere vicecomitatus illius extricaremus, ut iam tandem quod optasti, non sine difficultate apud maiestatem regiam effecimus. Admisit enim sua maiestas, ut in illo comitatu alius quispiam nobilis per universitatem eligatur iuxta continentiam litterarum maiestatis sue, quas cum presentibus ad te mittimus. Quare volumus, ut universitatem nobilium illius comitatus statim convoces atque litteras regias eisdem exhibeas et presentes, atque officium huiusmodi vicecomitis illi, quem universitas ipsa elegerit, simpliciter remittas et resignes.” DL 19359. (A tanulmányban szereplő fordítások a szerző munkái.)

¹¹ Holub József úgy vélte, hogy már Nagylucsei Balázst is a megye választotta alispánná, és ezért volt kötelező hivatalban maradnia, illetve ezért volt szükség királyi engedélyre az elmozdításához. Ezt már csak amiatt sem tartom valószínűnek, mert tudjuk, hogy Nagylucsei 1487 májusában már alispán volt, tehát ha választották volna, a kötelezően eltöltendő egy éves tisztségviselés is már a végéhez közeledett. Mivel már 1483–1484-ben ő állt a megye élén, viszont a két időpont, 1484 és 1487 között nincs adatunk az alispán személyéről, azt tartom valószínűnek, hogy évek óta ő töltötte be a tisztséget.

¹² Battyányi Boldizsár Nagylucsei Balázs lányának, Ilonának volt a férje. *Engel Pál*: Középkori magyar adattár. CD-ROM, 2001. Genealógia: Nagylucsei (Dóczy és Lipcsei), valamint Battyányi (Batthyány)

kívántatok. Ti pedig a király levelét kézhez véve, annak megfelelően azonnal hívasátok össze Bars megye minden nemesét, és úgy, hogy senki se maradjon otthon, nehogy később azt hozhassák fel, hogy nem az ő akaratukkal lett az alispán megválasztva, és válasszatok egy olyan személyt, aki számotokra és a megye közössége számára hasznot hajt majd.”¹³

A szövegből teljesen egyértelmű, hogy Bars megye „kormányzatában” 1488-ban alapvető változás következett be. Ezt megelőzőleg itt is az az országszerte általánosan megfigyelhető jelenség érhető tetten, hogy a király által kinevezett ispán mások beleszólása nélkül, önállóan rendelkezett a nevében eljáró alispán személyéről, akit természetesen saját familiárisai – sőt ezúttal rokonai – közül választott ki. Magától értetődő, hogy az ispánok ezirányú döntése nem minden esetben találkozott a megyei nemesség tetszésével. 1488-tól azonban, legalábbis a most vizsgált levelezés szerint, a megye engedélyt kapott ispánjától és királyától arra, hogy szabadon válassza meg a „megyei hatóság” vezető tisztségviselőjét, ami nyilván tovább növelte az alispáni tisztség iránti bizalmat, és teljessé tette azt a folyamatot, hogy a megye maga válassza meg az előljáróit. Az a megjegyzés, hogy Orbán püspök csak az ispáni címet kívánta megtartani magának, arra utal, hogy az ispán a nemesség mindennapi jogszolgáltatása szempontjából oly fontos megyei törvényszék munkájába ezt követően még embere révén sem szólt bele, ami viszont nem jelenti azt, hogy az ispáni tisztségből fakadó jogokat és feladatkört ne kívánta volna tovább gyakorolni.

Sajnos nem ismerjük az 1488. évi választás eredményét: a következő barsi alispánra vonatkozólag hat évvel későbből maradt adat.¹⁴ Mindazonáltal a harmadik, 1493. február 24-én kelt levelünk azt sejteti, hogy az alispánválasztás engedélyezése nem egyszerű alkalomra szólt. A címzett ezúttal is a Revistye várában élő Nagylucsei Balázs, míg a levélíró az időközben szerémi püspökké, személynökké

című táblák. Vö. *Tamás Pálosfalvi: The Noble Elite in the County of Körös (Križevci) 1400–1526.* (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések) Bp. 2014. 130.

¹³ „Ex litteris reverendissimi d(omini) nostri communis intelligetis, quid effecerit in illo negotio vestro, pro quo d(ominationem) suam saepius sollicitastis. Habebitis deinceps libertatem serenissimi d(omini) regis eligi per nobiles illius comitatus unum vicecomitem, qui procedat in omnibus rebus, prout vicecomitem procedere convenit. Reservavit sibi d(ominatio) reverendissimus duntaxat nomen comitis. Ille autem deinceps debebit omnia expedire etc. Pro ista re magnam diligentiam simul cum filio vestro d(omino) Balthezare de Bathyan adhibuimus, et tandem effecimus, quod magnopere desiderastis, ut obtineremus. Vos autem acceptis his litteris regie maiestatis statim omnes nobiles illius comitatus Barsiensis vigore istarum litterarum convocari faciatis et ita, ut nullus se domi contineat, ne postea possit causari non eum sua voluntate electum fuisse vicecomitem, et eligatis unum, que vobis et universitati nobilium prodesse possit.” DL 19361.

¹⁴ Arch. II. 50.

és koronaörré előlépő Fodor István (†1494) volt, aki Orbán püspök halála után átvette a Nagylucsei rokonság irányítását.

„Írjátok nekünk, hogy Bars megye tisztségét (*honor*) nem önként, hanem szándékokot ellenére, a megye akaratából vállaltátok el. Ez bizony nagyon nem tetszik nekünk, mert ezt a mi és a felséges király úr akarata ellenére tettétek, mivel a királyi felségnél elértük, hogy a megye tisztsége senki másnak, csak Kálnai Lászlónak, a visegrádi vár várnagyának adományoztassék, ami számotokra sem lenne kényelmetlen. Mindenképpen igyekezni s törekedni fogunk arra, hogy a felséges király úr akarata és parancsa be is teljesejék, azaz hogy Kálnai László legyen a megye ispánja. Jól tudjátok, hogy nem a megye, hanem kizárólag a királyi felség adományozhatja ezt a tisztséget, *az alispánokat azonban a megye is választhatja*. Igazán csodálkozunk, hogy ha az volt a kívánságotok, hogy a megye ispánja legyenek, miért nem jeleztétek nekünk, hiszen a tisztséget a királyi felségtől inkább számotokra, mint más számára eszközöltük volna ki. Jól emlékszünk még arra, hogy az előző években, mikor a megye ispáni tisztségét nektek adták, mennyire szabadulni kívántatok attól, és emiatt úgy gondoltuk, hogy most sem akarjátok azt magatokra vállalni. Alapos megfontolás után ezért tetszett úgy nekünk, hogy mivel ti a tisztséget nem kívánjátok betölteni, inkább emberünknek, Kálnai Lászlónak szerezzük meg. Tisztában vagytok azzal, miként szolgált Kálnai László benneteket, illetve nagybátyánkat, a néhai Orbán egri (püspök) stb. urat, és hogy milyen feladatkörben szolgál most nekünk, és bizonyosak vagyunk abban, hogy benneteket is mindig szolgálni kíván majd. Mindezek miatt nem történhet másként, mint hogy Kálnai László kapja meg a tisztséget. A kellő óvatossággal tehát úgy kell eljárnotok a megye gyűlése előtt, hogy semmiképpen ne vegyétek át a tisztséget, mivel azt ők nem, egyedül csak a királyi felség adományozhatja annak, akinek kívánja, és hasonló szavakkal szabaduljatok meg a tisztség terhétől, mert különben biztosak lehettek abban, hogy más úton fogjuk orvosolni a helyzetet. Vagytok már olyan idősek, hogy ne vállaljatok magatokra ily fádaldalmakat.”¹⁵

¹⁵ „Scribitis nobis, quomodo vos honorem illius comitatus Barsiensis non sponte, sed inviti et de voluntate illius comitatus suscepistis. Quod nobis profecto plurimum displicet, nam contra voluntatem nostram et mandatum serenissimi domini nostri regis id fecistis, et cum id nos apud regiam maiestatem procuraverimus, ut nemini honor ille aut officium comitatus, quam egregio Ladislao de Kalna castellano castris Wyssegradiensis conferatur, quod vobis molestum non sit, profecto contendemus et elaborabimus, ut voluntati et mandato serenissimi domini regis omnino satisfiat, hoc est, ut Ladislaus Kalnay sit comes illius comitatus. Nostis enim bene, quod non comitatus aliquis hunc honorem, sed sola regia maiestas conferre potest, vicecomites tamen possunt etiam per comitatum eligi. Sed miramur profecto, quod si hec fuit voluntas vestra, ut voveritis esse comes illius comitatus, nobis non significastis, et nos potius vobis, quam alteri a regia maiestate hoc officium impetrassemus. Non tamen sumus immemores, quod superioribus annis, cum videlicet hunc honorem illius comitatus vobis dederant, quomodo ab eo officio privari cupiebatis, et exinde arbitrabamur vos nolle officium

Természetesen ebből az egyetlen levélből¹⁶ a szerémi püspök által említett Bars megyei esemény sor, különösen a címzett és az őt állítólag a tisztség elvállalására „kényszerítő” nemesek szándékai maradéktalanul nem tárhatók fel, csupán annyi bizonyos, hogy előzményének az ispáni tisztség megüresedése tekinthető. Valamikor 1493 elején elhunyt Lévai Vajdafi János, akit II. Ulászló király éppen a levélíró nagybátyja, Nagylucsei Orbán egri püspök 1491. októberi halála után nevezett ki a megye élére.¹⁷ Mivel a lévai váruradalmat birtokló Vajdafi fia, Zsigmond még kiskorú volt, a Nagylucseieknek ismét lehetőségük nyílt a megyésispánság megszerzésére. Az udvarban nagy befolyással rendelkező Fodor István ennek megfelelően járt el, és szerezte meg az ispáni tisztséget saját familiárisának, Kálnai László visegrádi várnagynak, aki Bars megye egyik tekintélyesebb nemesi családjából származott.¹⁸ A levélben Fodor (aki talán így kívánta mentegetni magát, amiért nem kérte ki rokonai véleményét az ispánság betöltéséről) persze jól láthatóan egybemosta Nagylucsei Balázs korábbi tisztségviselése kapcsán az ispáni és az alispáni tisztséget – 1488-ban ugyanis Balázs az utóbbtól kívánt szabadulni, most viszont az előbbi betöltéséről volt szó –, ami még akkor is csúsztatás volt, ha Balázs annak idején nyilván az ispáni hatalmat is gyakorolta az udvarban időző testvére nevében. Nem tartom valószínűnek, hogy a barsi nemesek vérszemet kapva immár az ispánság betöltésének a jogát is maguknak követelték volna. Talán arra gondolhatunk, hogy felkérték Nagylucseit, próbálja elérni a királynál ispáni kinevezését, és ennek érdekében ők is követet meneszhettek a királyhoz vagy legalábbis támogatókat kerestek az udvarban, aminek híre Fodorhoz is eljutott.¹⁹ Bárhogy volt is, a személynök teljes joggal utasította

---

istud suscipere. Quare deliberato animo placuit nobis, ut ubi vos hoc honore fungi non velletis, magis homini nostro, hoc est Ladislao Kalnay eum impetraremus. Constat enim vobis optime, quomodo ipse Ladislaus Kalnay serviverit tam vobis, quam reverendissimo domino et avunculo nostro condam domino Urbano Agriensi etc. et nobis quoque qua re nunc inserviat, vobis autem certo scimus eum semper velle inservire. Itaque propter has causas secus fieri non potest, nisi ut Ladislaus de Kalna honorem istum comitatus habeat [...] agendum vobis est caute apud illum conventum nobilium, quod vos nullibi hunc susceperitis honorem, quod quia neque ipsi, sed sola regia maiestas conferre cui vult hoc officium potest, et aliis similibus verbis rogamus et velitis vos de hoc officio et onere exonerare, nam alioquin certi sitis, quod per aliam viam de remedio providebimus. Estis etiam senio ita confecti, ut horum labores perferre vos minime potestis”. DL 19966.

¹⁶ Az ispánság ügyét említi Balázshoz írott 1493. március 3-ai levelében testvére, a Saskő várában élő Nagylucsei János is, aki láthatóan nem kívánt az ügybe avatkozni: „Ex parte comitatus quid ageritis, bene potestis agnoscere ex litteris reverendissimi domini Ziremiensis.” DL 19971.

¹⁷ Arch. II. 49., 475.

¹⁸ 1505-ben Kálnai László Bars megye követe az országgyűlésen: Arch. II. 514. A családra lásd még *Lakatos Bálint: Kálnai Imre főesperesi és királyi titkári kinevezése (1523–1525). Századok 144. (2010) 412–413.*

¹⁹ Csaknem egy évszázad múlva Liptó megye is így tett, mikor kérvényezte a királynál Balassa Bálint ispáni kinevezését. Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči (a továbbiakban: ŠABY), Liptovská župa I. Kongregačné Protokoly (a továbbiakban: KP) i. č. 12. fol. 134v.

el a megye felől érkező kezdeményezést, és eközben tette azt az – általánosnak tűnő – megállapítást, hogy a megye legfeljebb az alispánt választhatja, az ispán megválasztásának kérdésébe viszont semmiképp sem bonyolódhat bele. Ennek megfelelően valóban Kálnai lett az ispán.²⁰ Félretéve egyelőre annak firtatását, érvényesült-e az alispánválasztási jog a Jagelló-kori Bars megyében, vizsgáljuk meg előbb azt, kimutatható-e ez az intézmény más megyéknél is.

* * *

Ha a barsi történésekből kiindulva arra számítunk, hogy a Mátyás-kor utolsó éveitől csak úgy sorjázunk majd az adatok az alispánválasztásra, keservesen csalódnunk kell. Lényegében egy apró adatot tudunk még ezekből az esztendőkből megemlíteni: Pozsony megye előljárói egy 1487 novemberében kelt oklevelük élén fontosnak tartották leszögezni: alispánjuk, Várkonyi Amadé Lénárt „választott és felesküdt alispán” (*electus et iuratus vicecomes*).²¹ A rendhagyó kifejezés különösen szemet szúr, ha tovább olvassuk az oklevél kibocsátói sorát: a szolgabírákat megelőzve ezúttal a választott esküdtek (*electi iurati*) követik az alispánt.²² Ezt az intézményt az 1486. évi dekrétum 8. cikkelye hozta létre, és célja az volt, hogy a megye területén zajló hivatalos eljárásokat – a korábban az azok kezdeményezője által kijelölt úgynevezett királyi emberek (*homines regii*) helyett – a megye nemessége által választott, ezáltal közbizalmat élvező személyek véggezzék, így csökkentve a visszaélések kockázatát.²³ Ha az alispán és az esküdtek megnevezésében mutatkozó hasonlóság mellett felidézzük, hogy a fenti barsi alispánválasztásra is egy közeli időpontban, 1488-ban került sor, ráadásul, úgy tűnik, a megye nevében azt régóta kérelmező – egyébként éppen Pozsony megyéből származó és ott birtokokkal is rendelkező – alispán közbenjárására, akkor figyelmünk óhatatlanul az 1486. évi dekrétumra terelődik. Ebben ugyanakkor semmit sem találunk az alispán választásáról, éppen ellenkezőleg, a 60. cikkely kifejezetten úgy rendelkezett, hogy az alispánt vagy alispánokat a király által a tanács beleegyezésével megyésispánná kinevezett báró vagy előkelő nemes választása ki (*eligere*), viszont – és ennek a passzusnak a jelentőségét és újdonságát aligha lehet túlhangsúlyozni – kizárólag az adott megye tekintélyesebb nemesi közül. A cikkely azt is előírta, hogy tisztsége megkezdésekor az ispán a királyi tanács,

²⁰ Arch. II. 50.

²¹ DL 26028., Arch. II. 190.

²² Az oklevél csonka, így az első sor végén a szokásos esküdti tisztségnévből csupán az „electi et” szavak olvashatók, de a megye többi kiadványából természetesen az *intitulatio* egyértelműen kiegészíthető.

²³ Az intézményre lásd Neumann Tibor: Választott nemesi esküdtek Nyitra megyében (Az 1486. évi 8. tc. végrehajtása). Századok 139. (2005) 261–290.

az alispán pedig a megye előtt köteles esküt tenni.²⁴ Utóbbi rendelkezés érthetővé teszi a „iuratus” jelző használatát Amadé megnevezésében, ugyanakkor nem magyarázza az „electus”-t, hiszen a megelőző évszázadokban mindig is az volt a gyakorlat, hogy az ispán jelölte ki helyettesét, de a megyei oklevelek erre külön sohasem utaltak. Amadét ez alapján nyugodtan tarthatjuk a megye által választott tisztségviselőnek, még akkor is, ha utódai az elkövetkező évtizedekben nem minden esetben tűnnek annak.²⁵

Ezúttal talán a Pozsony megye kormányzatában bekövetkező változásnak is szerepe lehetett az alispánválasztás engedélyezésében. Mátyás király ugyanis 1487-ben elvette az ispánságot az addig közeli bizalmasának számító Alsólendvai Bánfi Miklóstól.²⁶ A király nevében 1487. július 13-án Várdai Aladár foglalta le a pozsonyi várat, amelyet hamarosan átadott az új pozsonyi várnagynak és ispánnak, Cobor Imrének.²⁷ Az immár több évszázados hagyomány ellenére Cobort pozsonyi ispánként nem számították az ország bárói közé, elsődleges feladata bizonyára a közelben zajló ausztriai hadjáratokban való részvétel, illetve a határon álló Pozsony megye védelme lehetett, amit az is igazol, hogy hamarosan a király nagyszombati kapitánynak is kinevezte.²⁸ Ebben a helyzetben logikus lépésnek tűnhetett, ha a király engedélyezi a megyének az alispánválasztást, biztosítva ezzel is a jogszolgáltatás folytonosságát és a „közhangulat” javításával a határmegye nyugalalmát. A megválasztott Amadé előkelő származást és Pozsony megyében tekintélyes vagyont mondhatott magáénak,²⁹ következésképpen a dekrétumban lefektetett kívánalmaknak tökéletesen megfelelt.

²⁴ „Item ordinatum est, quod regia maiestas cum consilio et voluntate dominorum prelatorum et baronum suorum debeat in quolibet comitatu aliquem baronem vel alium notabilem et bene possessionatum hominem, qui scilicet sufficiens et idoneus videbitur, in comitem parochialem preficere, et ille teneatur ex eodem comitatu et non aliunde notabilem item aliquem pro vicecomite vel vicecomitibus eligere. Qui omnes iuxta subscriptam iuramenti formam iuramentum comes coram regia maiestate, vicecomites vero in ipso comitatu prestare teneantur.” *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490.* Francisci Döry collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teke. Bp. 1989. 299.

²⁵ Vö. Arch. II. 190–191. – Pozsony megyében Amadé Lénárt után több „idegen” alispán mutatható ki, de 1496-tól ismét csak helyi nemesek fordultak elő a tisztségben. Kivétel ez alól Erdőskereki Acél István királyi kamarás, aki rendszerint csak pozsonyi várnagyként szerepelt, és a megyei oklevelek élén sosem tűnt fel. Mellette mindig működött egy pozsonyi nemes alispán, aki a megyei törvényszéken elnökölt. Szinte olyan, mintha Acél ritkán említett *vicecomes* megnevezése nem is megyei tisztség lenne, hanem a bárói tisztséget jelentő pozsonyi ispáni cím helyettesét értették rajta. 1496 után Acélon kívül egyelőre csak Illésházi György esetében lehetett a párhuzamosan viselt várnagyságot kimutatni (1511–1512), ő azonban már a megelőző ispánok alatt is szerepelt alispánként, nem kizárt, hogy várnagyi kinevezését ez indokolta (Arch. II. 190–191., vö. Arch. II. kieg.).

²⁶ Arch. I. 126., II. 189.

²⁷ MNL OL Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 277103., 361., 363. fk. Vö. Arch. II. 474.

²⁸ DF 279734., vö. Arch. II. 189.

²⁹ *Engel P.: Genealógia i. m., Gútkeled nem 3. Amadé-ág.*

Mindazonáltal nem lehet véletlen, hogy az alispánválasztással kapcsolatba hozható fenti források a nagy dekrétum kibocsátása utáni évekből valók, illetve hogy a nemesség választás iránti igénye éppen ekkoriban merült fel. Úgy vélem, ez összefüggésben állhat az 1486. évi országgyűlésen megjelent nemesi küldöttek követeléseivel, amelyekre – források híján – kizárólag a törvénykönyv szövegéből következtethetünk.³⁰ Ha a cikkelyeket az utólag elhelyezett, erősen propagandisztikus, ámde mesterien megkomponált előszó nélkül vizsgáljuk, előttünk áll a nyers valóság: az 1486. eleji országgyűlésen, amelyen a király csaknem egy év után nádort is választott Szapolyai Imre személyében,³¹ a nemesség – kihasználva a lehetőséget, hogy az évek óta Ausztriában hadakozó, Bécsújhely ostromára készülő királynak pénzre és nyugodt hátországra van szüksége – sikerrel érte el, hogy a király törvénybe foglalja azokat az általuk kért intézkedéseket, amelyek alkalmasnak látszottak mindennapi életük jogbiztonsága és a közrend fenntartása szempontjából. Közismert, hogy a cikkelyek jelentős része a megye jogait és autonómiáját bővítette,³² és végigvonul rajta az az igény, hogy a visszaélések elkerülése érdekében a megyei hatóság minden tagja tekintélyesebb helyi nemes legyen.³³ Nem lenne meglepő tehát, noha ez forrásokkal egyelőre nem támasztható alá, hogy az 1486. évi országgyűlésen a nemesség szerette volna elérni az alispánválasztás engedélyeztetését, hogy ezáltal a megyei hatóság legfontosabb tisztsége is – a szolgabíráké és esküdteké mellett – a többség bizalmát élvező nemes(ek) kezébe kerülhessen.

Ez a célkitűzés azonban megvalósíthatatlan volt, és nemcsak az ispánok nyilvánvaló ellenérdekeltsége miatt, hanem azért is, mert a megyésispáni tisztség sem volt egységes intézmény, a megelőző évszázadokban több típusa is kialakult: egyes megyékben egy – olykor magánkézen lévő – vár birtoklásához (például Pozsony), máshol egy főpapi méltósághoz vagy bárói tisztséghez kötődött, és csak a megyék egy részénél volt nyílt kérdés, kit nevez ki élére „üresedés” esetén az uralkodó (ilyen volt Bars). Az előbbi típusoknál gyakran az alispánság is a szokás alapján egy várnagysághoz kötődött. A sokszínűsége a legjobb példát alighanem a főváros körül fekvő két megye, Pilis és Pest szolgáltatta, amelyeknek még ispánja és alispánja sem volt (csak az utóbbinak alispánja éppen az 1480-as évek második

³⁰ Decreta i. m. 260–310., vö. Decreta regni mediaevalis Hungariae Tomus III. 1458–1490. Critice recensuerunt et Anglice reddiderunt János M. Bak, Leslie S. Domonkos et Paul B. Harvey, Jr. Kathleen E. Garay adiuvante. Los Angeles 1996. 41–69.

³¹ C. Tóth Norbert: A Magyar Királyság nádora. A nádori és helytartói intézmény története (1342–1562). Akadémiai doktori disszertáció. 2016. 67–70.

³² Kubinyi András: Mátyás király. (Tudomány – Egyetem) Bp. 2001. 101–102.

³³ Vö. Sáros megye szolgabíráinak az esetével: Kádás István: A megye emberei. A szolgabírói hivatal és viselői Északkelet-Magyarországon (1329–1545). (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések) Bp. 2020. 210–211., 215–221.

felében).³⁴ Mindebből adódóan kétségtelenül nehéz lett volna olyan megoldást találni, amely az uralkodó és az egyes rendek számára egyaránt elfogadhatónak tűnhetett. Noha az alispánválasztást nem sikerült 1486-ban elérni, a megyei nemesség számára óriási előrelépés volt annak kimondása, hogy az ispán csak helyi nemest nevezhetett ki alispánnak.³⁵ Ez a korlátozás kompromisszumként nyilván még elfogadható lehetett az ispáni tisztségek zömét kezükben tartó főpapok és bárók számára is. Az 1487. évi pozsonyi és az 1488. évi barsi alispánválasztás tanúsága szerint ugyanakkor az udvar nem volt elutasító a nemesség ezen igényével szemben, de azt látszólag egyéni elbíráláshoz – nevezetesen az illetékes ispán és a király beleegyezéséhez – kötötte.

* * *

A nagy dekrétum kibocsátása utáni években még egy érdekes változás vonja magára figyelmünket, elsőként Szabolcs megyében. 1486-tól – de csak 1487 első napjaitól adatolhatóan – új alispán tűnik fel a megye élén Petneházi Mátyás személyében. Működésével egyidőben ráadásul a megyei hatóság okleveleinek élén új formula is megjelenik, amely aztán évtizedeken át meg is marad a helyi gyakorlatban. Míg addig a megyei kiadványokat az „XY alispán és a négy szolgabíró” *intitulatió*val kezdték, ekkortól rendszeressé válik az alispán esetében annak feltüntetése, hogy kinek – azaz mely ispánnak – a tisztségviselőjéről van szó.³⁶ Az első 1487. évi iratban a kibocsátók már így nevezik meg magukat: „Mi, Petneházi Mátyás, Ráskai Balázs budai udvarbíró Szabolcs megyei alispánja, az új általános dekrétum szerint (megválasztott) tizenkét esküdt és a négy szolgabíró”.³⁷ Petneházi esetében tehát különösképpen nem kell gondolkodnunk azon, kinek

³⁴ Jóllehet Borsvai Benedek budai várnagy, királyi jogügyszagató 1487–1489 között adatolt egyedülálló pesti alispánságának kezdő időpontját és a tisztség létrejöttének okát nem ismerjük (valamikor 1484-et követően és 1487 előtt került tisztségbe, lásd *Tringli István*: Pest megye a késő középkorban. In: Pest Megye Monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig. Torma István közreműködésével szerk. Zsoldos Attila. Bp. 2001. 159–162.), egyáltalán nem zárható ki, hogy kinevezésére azon az 1486. évi országgyűlésen vagy nem sokkal azt követően került sor, amely bizonyosan tárgyalta az alispáni tisztséggel kapcsolatos nemesi igényeket.

³⁵ Ennek újszerűségét hangsúlyozza: *Holub J.*: A főispán i. m. 206.; *Tringli István*: Az újkor hajnala. Magyarország története 1440–1541. (Tudomány – Egyetem) Bp. 2003. 73. A cikkelyt a rendek kívánságához kötötte: *Uő*: Megyék i. m. 515.

³⁶ Az ispán nevének feltüntetése természetesen már a megelőző időkben is elő-előfordult az ország több megyéjében. Pl. Sáros megyében Szapolyai Imre ispánsága idején (1461–1483): Arch. II. 202. 6. jegyz.

³⁷ „Nos, Mathias de Pethenyehaza vicecomes egregii Blasii de Raska provisoris curie castri Budensis ac duodecim iurati iuxta formam generalis novi decreti et quatuor iudices nobilium comitatus de Zabolch.” DL 95124., regesztája: *C. Tóth Norbert*: Szabolcs megye hatóságának oklevelei II. (1387–1526) (Jósa András Múzeum Kiadványai 53.) Bp.–Nyíregyháza 2002. (a továbbiakban: Szabolcs II.) 183., 666. sz. Vö. Arch. II. 245.

az alispánja volt 1486 és 1490 között. Igen ám, de ugyanő kis kihagyás után 1493–1494-ben Ecsedi Bátori András, 1495–1497-ben Drágfi Bertalan ispánok helyettesének mondta magát.³⁸ Vajon egy olyan nemesről van szó, aki minden ispánnal megtalálta a közös hangot, szolgálatukba is állt és könnyedén elérte, hogy mindnyájan őt nevezzék ki az alispánságra?³⁹ Vagy inkább a megye nemességének bizalmát élvező, választott tisztségviselőre kell gondolnunk, aki az ispán személyétől többé-kevésbé függetlenül irányította a megyei törvényszék munkáját?

Bármennyire is az előbbi lehetőség kizárólagosságára utal az új formula bevezetése és annak szó szerinti értelmezése, több érv mégis ellene szól. Petneházi nem tekinthető Ráskai Balázs bizalmas emberének, hiszen első szabolcsi alispánsága előtt Nagylucsei Orbán püspök, kincstartó szolgálatában állt, legalábbis 1482–1485 között bizonyosan.⁴⁰ Másfelől az 1490-es évek elején az egymással közeli rokonságban álló Bátoriak és Drágfiak között az országos politikában is nagy port kavaró viszálykodás támadt,⁴¹ így nehezen hihető, hogy Drágfi Bertalan erdélyi vajda megtartotta volna pozíciójában ellensége familiárisát. De akkor mi-ként értelmezzük ezt az új, félreérthetetlenül fogalmazó formulát?

Emlékezzünk vissza, 1488-ban Fodor István prépost úgy fogalmazott, hogy nagybátyja, a kincstartó kizárólag az „ispáni címet” (*nomen comitis*) kívánja megtartani magának, mikor beleegyezett abba, hogy Bars megye tőle független alispánt válasszon. Ez a valóságban nem jelentett mást, mint hogy az ispán – korábban familiárisa útján gyakorolt szerepét is hátrahagyva – immár teljesen kivonult a megyei törvényszék mindennapi életéből, átengedve azt az alispánnak, ám fenntartotta magának az ispáni tisztségből eredően őt megillető jogokat. Vajon Szabolcs megyében nem éppen arról van szó, hogy Ráskai, illetve utódai ugyancsak engedélyezték az alispánválasztást, de azt megkövetelték, hogy az így választott alispánok, ha nem familiárisaik voltak, hűségesküt tegyenek nekik, és „ispáni címüket” jelenítsék meg a kiadványaikban?

Arról persze nincs szó, hogy paradox módon a kapcsolat meglétét kiemelő új formula éppen az ispán és az alispán közötti kapocs meglazulását kívánta volna ellensúlyozni. A szomszédos Bereg megyében ugyanis Ráskai ispánsága alatt – adatolhatóan csak két 1490. évi kiadványban – szintén megjelenik az ispán nevét

³⁸ Arch. II. 245.

³⁹ A jelenséget említi mint a familiaritás válságára hozott példát: *Kubinyi András: A középbirtokos nemesség Mohács előestéjén. Discussiones Neogradienses 1. Salgótarján 1984. 13., 21–22. 68. jegyz.*

⁴⁰ 1482: DF 214983., DF 271206., 1485: DL 56189.

⁴¹ *Horváth Richárd – Neumann Tibor: Ecsedi Bátori István. Egy katonabáráó működése 1458–1493 (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések). Bp. 2012. 132–135.; Neumann Tibor: Drágfi Bertalan politikai szerepe II. Ulászló király idején. In: A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. sz.). Szerk. Hegyi Géza – W. Kovács András. Kolozsvár 2012. 217–219.*

és a választott esküdteket feltüntető *intitulatio*.⁴² Az itteni alispán, Gesztelyi vagy Csicseri Orosz Mihály azonban egyértelműen az ispán megbízható familiárisa volt: útja 1490 nyarán a beregi vidékről egyenesen a Komárom megyei Tatára vezetett, ahol Ráskai a várnagyi teendőket bízta rá.⁴³ Ennek alapján az gyanítható, hogy az új formula kialakítását inkább a „választott esküdtek” megjelenése indokolta, talán így kívánták elválasztani az ispán helyettesének számító, tőle ténylegesen vagy formálisan függő alispánt a megye többi, teljesen szabadon megválasztott tisztségviselőjétől. Maga a formula azonban nem zárja ki az alispánválasztás létét, hiszen alighanem az ispánon múlt, mennyire kívánt beleavatkozni helyettese kiválasztásába. Szabolcs megyében az elkövetkező évtizedek leginkább szemléletes példája egy 1511. évi eset: ekkor az alispán, Petri Ders Kelemen „a nagyságos Bátori András és Ráskai Balázs urak Szabolcs megyei alispánja”-ként tűnik fel, márpedig egészen bizonyos, hogy nem volt mindkét báró familiárisa. Igaz ugyan, hogy Dersi a Bátoriak szolgálatában kezdte pályafutását, 1494-ben a távoli Somogy megyében babócsai várnagyként szolgálta őket,⁴⁴ és 1503-ban is familiárisaik között szerepelt,⁴⁵ ám 1500-ban már Szabolcs megye kapitánya, 1505-ben pedig követe az országgyűlésen, amely feladatokra a megye választotta meg.⁴⁶ Természetesen nem zárható ki, hogy kapitányi, követi és alispáni megbízatásaiban Bátori András egyaránt támogatta familiárisát, de 1511-ben mégis a megye választására utal az, hogy az ispánok számától függetlenül csupán egy alispánt találunk a megye élén.

A beregi és a szabolcsi helyzet között kétségtelenül gyökeres különbség figyelhető meg, és most nem arra a jelentéktelen eltérésre utalok, hogy Beregben nem vált következetes gyakorlattá az ispán nevének feltüntetése a megyei okleveleken (rendszeretlenül viszont előfordul). Előbbi megyében ugyanis az ispáni tisztség mindig is szorosan kapcsolódott a megye jelentős hányadát elfoglaló munkácsi uradalom birtoklásához. Míg Szabolcs megyében 1486-tól, a dekrétum előírása szerint mindig helyben birtokos nemesek töltötték be az alispáni tisztséget, a beregi ispánok egyáltalán nem

⁴² Neumann Tibor: Bereg megye hatóságának oklevelei (1299–1526). (A Szabolcs-szatmár-beregi Szemle Füzetek 3.) Nyíregyháza 2006. 232–233. sz.

⁴³ Neumann Tibor: A tatái vár és urai a Jagelló-korban. In: A diplomácia választóján. 500 éve volt Tatán országgyűlés. (Annales Tataiensis VI.) Tata 2010. 80. – Orosz Mihály 1487–1488-ban királyi palotás: DL 46074., 46077. – Egy királyi oklevél 1495-ben Csicseri Orosz Zsigmondot Ráskai rokonának (*affinis*) nevezte, aki ráadásul egyetemi tanulmányait Ráskai Zsigmond néven folytatta, lásd C. Tóth Norbert: Az esztergomi székes- és társaskáptalanok archontológiája 1100–1543. (Subsidia ad historiam medii aevi inquirendam 9.) Bp. 2019. 107.

⁴⁴ DL 20194. (Dersi Kelemen néven.)

⁴⁵ DF 216635.

⁴⁶ Pénztárosi tisztsége: Szabolcs megye II. 206., 730. sz., Kádas István: A megye pénze. A zsoldosok fenntartására kivetett adó és a megyei pénztár (1498–1511). In: Veretek, utak, katonák. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Kádas István – Skorka Renáta – Weisz Boglárka. (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések) Bp. 2018. 194., 199. Vö. DL 82930. Megyei követként: Arch. II. 515.

foglalkoztak ezzel az elvárással, rendre saját, sokszor nem beregi származású familiárisaikat bízták meg a feladattal, egészen 1503–1504-ig, amikortól Kerepeci Imre személyében egy olyan helyi alispán kezdte meg működését, aki aztán legalább négy ispán idején is hivatalában maradt. Ekkortól kezdve a megyében nem ismerünk „idegen” alispánokat.⁴⁷ Magától értetődő, hogy az 1486. évi dekrétum 1492-ben is megerősített⁴⁸ intézkedése arról, hogy csak az adott megyében birtokos nemesre lehet bízni az alispánságot, a helyi erőviszonyok függvényében különböző időpontokban ment át a gyakorlatba. De adatsoraink egyértelműen azt mutatják, hogy a Jagelló-kor folyamán előbb-utóbb minden megyében ez lett a természetes.⁴⁹

Azok az egyre sűrűbben jelentkező Jagelló-kori esetek, amikor ugyanaz a személy – Petneházizhoz és Kerepecihez hasonlóan – több ispán idején is szerepel alispánként, feltehetően annak a jele, hogy a megyei nemesség egyre több helyen, egyre gyakrabban kapott engedélyt arra, hogy maga gondoskodjon az alispán megválasztásáról, vagy legalábbis beleszóljon az alispán kinevezésébe. Nyilvánvaló példát szolgáltat erre a Diósgyőr vár birtoklásával egybekötött borsodi ispánság betöltőinek és alispánjaiknak az adatsora. A változás legkésőbb 1493-ra tehető és Szalontai Boldizsár személyével igazolható a legjobban. Első alispánsága (1493–1496) idején Beatrix királyné két familiárisa váltotta egymást az ispánságban: Patócsi Bertalan (1491–1495), majd az olasz Francesco Viola (1495–1500). Időközben az a Daróci Tiboldfi János követte őt az alispánságban (1497), aki 1490-ben már egyszer feltűnt a poszton. Utána Szalontai visszatért legalább két teljes évre (1498–1500). Igen ám, de közben, 1500 elején a hazájába visszatérő Beatrix királyné átadta Diósgyőrt a királynak, aki megyésispánná a korábbi alnádort, Hangácsi Mihályt nevezte ki (1500). Hangácsi még ebben az évben elhunyt, de végrendeletében saját alispánjának (*vicecomiti meo Borsodiensi*) nevezte Szalontait, aki egy év kihagyás után 1502–1504, valamint 1506–1509 között harmadszorra és negyedszerre is elnyerte az alispánságot. Arra, hogy az alispáni tisztség semmilyen módon nem kötődött Diósgyőr aktuális birtokosaihoz és tisztségviselőihez, az is egyértelmű bizonyítékot szolgáltat, hogy Szalontai alispán Dadai Móré Elek ispán (1502–1508) után egy időre még hivatalban maradt Szalkai László ispánsága alatt is (1509–1511).⁵⁰ A példákat lehetne tovább szaporítani, de felesleges. Vagy valóban a középkorra oly jellemző, kölcsönös bizalmon alapuló familiaritás alakult át végletesen a birtokigazgatásban és katonáskodásban ki-kimutatható „szervitori” kapcsolattá, amelynek

⁴⁷ Arch. II. 63–67.

⁴⁸ *Decreta regni mediaevalis Hungariae* Tomus IV. 1490–1526. Critice recensuerunt et Anglice reddiderunt Peter Banyo et Martin Rady, Janos M. Bak assistente. Idyllwild–Bp. 2012. (a továbbiakban: DRMH IV.) 36.

⁴⁹ Arch. II. passim.

⁵⁰ Arch. II. 85–86.

során a szolgálatvállaló nemes megadott időre szegődött el egy-egy főúrhoz,⁵¹ vagy, és magam ezt tartom valószínűbbnek, az ispán és az alispán között már nem volt szükségszerű a familiárisi kapcsolat, még pontosabban: az ispán akkor is alispánjának mondhatott valakit, ha az nem tartozott „familiájába”. Ez pedig a királyi kúriában – például a nádor és ítélmestere között – már a korszakban igazolható hivatali alá-fölérendeltségi viszony felé mutat.

* * *

Az alispán megválasztásában bekövetkező változás, vagy legalábbis annak igénye talán a legegységesebb módon Heves megye esetében ragadható meg. A megye örökös ispánja Mátyás király 1472. évi adománya óta a mindenkori egri püspök volt.⁵² Ez ismereteink szerint mindaddig nem is jelentett gondot, amíg 1497-ben Bakóc Tamás kancellár el nem cserélte a püspökséget az esztergomi érsekségre, miáltal az addigi érseké, Estei Hippolit bíborosé lett az egri szék. Mivel a bíboros nem tartózkodott az országban, a püspökséget olasz megbízottai kormányozták, akik így uruk nevében a megye ispánjai is voltak.⁵³ A nemesség külföldiek tisztviselésével szembeni, a korszakban gyakran kinyilvánított ellenérzése miatt aligha okozott meglepetést, hogy a hevesi nemesek előbb-utóbb szervezkedni kezdtek az olasz ispánok ellen. A muníciót talán az 1498. évi törvény 57. törvénycikke szolgáltathatta, amely – aligha függetlenül a hevesiek panaszaitól – felhatalmazta az uralkodót, hogy elvegye a főpapoktól az örökös ispánságokat.⁵⁴

Az első konfliktusról Lodovico Florino egri kormányzó 1499. július 7-ei levelében értesítette urát, az Itáliában tartózkodó Hippolit bíborost. Mint írta, a hevesi nemesek le akarták váltani a püspök által kinevezett alispánt, elbitorolva az egyháztól az alispán kinevezésének a jogát. A kormányzó a hírről értesülve azonnal írt Bakóc érseknek, aki a király nevében íratott egy parancslevelet a megye nemességéhez, hogy az eddigiek szerint engedelmességedjenek a püspök által kinevezett alispánnak.⁵⁵ Hippolit alispánja nem volt más, mint Encsi Fülöp

⁵¹ A familiaritás átalakulására lásd *Kubinyi A.*: A középbirtokos nemesség i. m. 10–13.

⁵² Arch. II. 117.

⁵³ Arch. II. 119–120.

⁵⁴ DRMH IV. 124. Vö. az 1514. évi 56. tc.-kel: uo. 202.

⁵⁵ „Novamente uno comitato de Heves sotto a questo episcopato voleanno mutare uno vicecomitte facto per lo episcopo Agriense et farne uno altro epsi nobili del dicto comitato et torre questa auctorita a la chiesa di V. S. R^{ma} et attribuirli a loro: advisai subito lo Archiepiscopo, quale in continente fece scrivere una littera nomine regis al predicto comitato che non dovesse inmutare cosa alcuna e che dovessero obedire al vicecomitte facto per lo episcopo Agriense.” Vestigia.hu, Infocus (a továbbiakban: Vestigia) 1451. sz. (Regeszta: A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai I. Ismerteti Óváry Lipót. Bp. 1890. 202., 857. sz.). Az olasz források értelmezésében Domokos Györgytől kaptam segítséget, amit ezúton is köszönök. – Vö. *Holub J.*: A főispán i. m. 207.

(1498–1504), aki Bakóc, illetve a király közbelépésére meg is tarthatta hivatalát, mint majd látjuk, egészen haláláig. Személyével kapcsolatban most csupán annyit a fontos számunkra, hogy ténylegesen a püspökség szolgálatában állt, ahol hat lóra húzott rendszeres fizetést.⁵⁶ Mindazonáltal alispánja utolsó évében, 1503-ban társat kapott maga mellé Pozsgai Gáspár egykori királyi palotás személyében, aki vele ellentétben ekkor már nem kötődött a püspökséghez. Egy elejtett megjegyzésből kifejezetten úgy tűnik, hogy nem az ispán akaratából került az alispáni tisztségbe, és a püspökség lépéseket is tett az eltávolítására.⁵⁷

Az események Encsi 1504. január végi halálával eszkalálódtak.⁵⁸ A hevesi nemesek, arra hivatkozva, hogy Hippolit nem tartózkodik az országban, azt kérték Ulászlótól, hogy ők választhassák meg az alispánt, a király pedig támogatta kezdeményezésüket. Az ügyről beszámoló egri kormányzó, Taddeo Lardi természetesen tisztában volt azzal, hogy az alispán kijelölésének joga a püspökségé, ezért megtette az ilyenkor „szokásos” első lépést: Bakóc bíborostól kért segítséget. A főkancellár levelet írt Anna királynénak, közbenjárást kérve a királynál, aki annyit el is ért férjénél, hogy egyelőre nem bocsátottak ki oklevelet az ügyben és elrendelték a püspökség jogainak a kivizsgálását. Lardi azonnal Budára küldte azt a kiváltságlevelet, „amelyet a német János püspök kapott Mátyás királytól és ma is érvényes”, azaz az örökös ispánág adományozásáról szóló 1472. évi diplomát, és február 12-én, beszámolója keltekor éppen arra várt, hogy megérkezzen a megyét engedelmességre utasító, az 1499. évihez hasonló királyi parancslevél. Kifejezetten érdekes Lardi magyarázata, miért tartotta fontosnak a kiváltság védelmét: azon általános indoklason túl, hogy szégyen lenne, ha éppen Hippolit bíboros püspöksége alatt veszne el ez a jog, közölte urával, hogy nagy költséget jelentene, ha a püspökségnek a kéthetente ülésező törvényszékre mindig nemeseket kellene küldenie, sőt ottani jogi képviselőikkel még egy ügyvédet is meg kellene bízni.⁵⁹

⁵⁶ Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508. Közzéteszi E. Kovács Péter. (A Heves Megyei Levéltár Forráskiadványai) Eger 1992. passim.

⁵⁷ Az egyik egri számadáskönyv 1503-ban a következő ajándékozásról számol be: „Comes Hevesiensis Posgay Gaspar, ut daret litteras officii extra et locum suum renontiare[t] Sancti[!] Ioanni, fuit necesse donare ex vinis de Patka vasa duo integra vinorum.” Estei Hippolit i. m. 214. (A kiadáshoz képest egy szón változtattam a kézirat – Vestigia 2290. sz. – alapján.) – Palotásként lásd pl. DL 19412. (1488), DL 19684. (1490). Az 1490-es évek közepén Bakóc Tamás egri püspök szolgálatában állt: Bakócs-codex vagy Bakócs Tamás egri püspök udvartartási számadókönyve 1493–6 évekről. Adatok az egri egyházmegye történelméhez II. kötet III–IV. füzet. Közli Kandra Kabos. Eger 1887. 401., 427–428., 449.

⁵⁸ Érdekes, hogy Heves megye 1504. január 22-ei oklevelén kibocsátóként szerepel (DL 97659., Arch. II. 119.), holott az egyik egri számadáskönyv szerint január 21-én temették el (Estei Hippolit i. m. 218.). Február 12-én már biztosan nem élt (lásd a következő jegyzetben idézett forrást).

⁵⁹ „Ora, essendo morto el conte de questo comitato de Hewes dove questa ecclesia è sita, sta a lo episcopo ad elegere el novo conte, et per essere Vostra Reverendissima Signoria absente era stato impetrato da la Regia Maestà dicto officio et conferito, deinde Monsignor Reverendissimo de Strigonia scrisse a la prefata Reginal Maestà che volesse essere al Serenissimo Signor Re et dirli che non volesse destruger

Úgy fest, az udvarban a döntéssel megvárták a májusi országgyűlést, mivel az ügyről Lardi legközelebb 1504. június 16-ai levelében adott hírt. Ebben beszámolt arról, hogy a király megerősítette az egri és a váradi püspökök azon jogát, mely szerint kijelölhetik az alispánt, mivel „a nemesek a maguk módján akartak választani (al) ispánt a megyében”. „Ha ez megtörtént volna – folytatja –, abból nagy szégyen származott volna Méltóságod püspöksége idején, hiszen régtől fogva ebben a megyében az ispánokat mindig úgy választották, mint Szent János [tudniillik az egri egyház patrónusa] szolgáit, és most is úgy választják őket, s azután erősíti meg őket a király.”⁶⁰

Alighanem a hevesi – és a levél alapján a bihari – nemesek mozgalma állhatott az ispáni és alispáni tisztséget érintő 1504. évi 2. cikkely létrejötte mögött, mely úgy rendelkezett, hogy az ispán ne nevezhessen ki senkit „a megye nemesinek beleegyezése és akarata nélkül”, külföldi pedig ne lehessen megyésispán.⁶¹ Az utóbbi intézkedés éle ekkoriban kizárólag Hippolit, illetve kormányzója, Taddeo Lardi ellen irányulhatott. Alighanem ez magyarázza az utóbbi levelének végén álló furcsa kijelentést: igaz ugyan, hogy az olaszok által készített iratok gyakran ispánnak nevezték az alispánt is, de magától értetődő, hogy utóbbit a királynak nem kellett megerősítenie. Tekintettel arra, hogy Heves megye kiadványai élén ettől kezdve nem alispánokat, hanem ispánokat találunk,⁶² a helyzet egyértelműnek látszik: formailag az egri kormányzó nem lehetett többé ispán, hiszen külföldi volt, viszont ő nevezhetett ki ispáni címmel helyben birtokos magyar nemeseket a korábbi alispáni tisztségbe, akiket kinevezésüket követően a király azért erősített meg, mert a megyésispánok kinevezése királyi felségjog volt.

De mennyire választotta meg szabadon Taddeo Lardi az új ispánokat? Ettől az esztendőttől, 1504-től kezdve hat éven át ketten viselték az (al)ispánságot: Bellényi

---

le rasono et privilegii de Santo Joanne et tanto fece che la Maestà sua comesse che non se dovessino extra dare littere al supp(lican)te perché vole veder le jurisdictione di questo episcopato et per niente non intendea disturbarle et cussì subito li ò mandato uno privilegio sopra tal materia quale ottenne lo episcopo Joanne alemano da Serenissimo Re Mathia validissimo, et sto aspectante de di in di che Stephano Raguseo me mandi le littere regie che deba in nome de Vostra Reverendissima Signoria et de questa ecclesia eligere uno o dui nobili che siano conti de questo comitato, perché quando andasse altramente sia grandissima vergogna che in suo tempo tal autorità se perdesse et non essendo dicto conte recognosciente de questa ecclesia. Fano le lor sedie quasi ogni quindize giorno et sempre bisognaria far grande expese a mandar là nobili per Santo Joanne. Tamen sempre bisogna che'l ge sia uno procuratore. Sì che, Illustrissimo Signor mio la Regina è propizia, s'el ge pare per littera rendergeni grazie et offrige el tuto a benché io oretenus l'à già facto.” Vestigia 1643. sz. (Domokos György átírása.)

⁶⁰ „per far sigillar una confirmatione del re, che à ottenuta Sua Reverendissima Signoria et Monsignore di Varadino per honore de la ecclesia sua: perché li nobili voleano far loro el conte a modo loro nel comitato dove è la ecclesia d'Agria che si chiama Heves, et quando cussì fusse stato non era senza vergogna a perdere l'autorità de epsa ecclesia nel tempo Suo, perché da uno gran tempo in qua dicto conti in epso comitato sono stati creati come servitori de Santo Joanne et cussì novamente sono creati et da la Maestà Regia confirmati”. Vestigia 1645. sz. (Domokos György átírása és fordítása.)

⁶¹ DRMH IV. 162.

⁶² Arch. II. 119. 21. és 24. jegyz.

Gál és Szóláti Balázs. Utóbbi az egri püspökség udvarbírája volt, tehát egyértelműen Lardi beosztottja.⁶³ Bellényiről azonban ez egyáltalán nem állítható: a püspökséghez mindössze annyi kapcsolat fűzte, hogy testvére, László volt a püspöki bandérium kapitánya.⁶⁴ Gál kétség kívül maga mögött tudhatta a hevesi nemesség támogatását, hiszen 1503-ban a megye egyik követeként járt az országgyűlésen,⁶⁵ és két évvel később, immár ispánként is megjelenhetett megyéje képviseletében a diétán.⁶⁶ Látszólag tehát az örökös ispánsággal rendelkező püspökség kormányzója és a hevesi nemesség között kompromisszumos megállapodás született: egy (al)ispánt jelölt Lardi, egyet a megye, és a jelölteket nyilván mindkét fél elfogadhatónak tekintette. Természetesen a kinevezést követően *pro forma* Bellényt is Hippolit tisztségviselőjének tekintették, de fizetést sohasem kapott a püspökségtől, csak egy hordó bort tisztsége elfoglalásakor. Amint azt az egyik egri számadáskönyv ekkor találóan megjegyezte, az ajándékot azért kapta, „mivel ő az ispán főtisztelendő uram képében”.⁶⁷

Egyelőre nehéz megítélni, miként alakult a hevesi ispánság és az alispáni tisztség további sorsa az elkövetkező évtizedekben, mivel adataink rendkívül hiányosak. 1510-ben a nemesség ismét felléphetett az alispán megválasztásának jogáért, ami egy immáron szokásosnak mondható királyi parancslevelet eredményezett: ez ismét arra utasította a megye közösséget, hogy a püspökség régi kiváltságának megfelelően fogadja el Hippolit és a kormányzói tisztségbe két év után visszatérő Taddeo Lardi választottját.⁶⁸ Ezt követően azonban az alispánok személye hosszú ideig ismeretlen.⁶⁹ Néhány év múltán, az 1514. évi törvény 56. cikkelye kimondta, hogy a hevesi ispánságot el kell venni a külföldön tartózkodó Hippolit bíborostól, helyére világi ispánt kell kinevezni, és ha majd ismét lesz helyben élő püspöke az egri széknak, az ispánságot vissza kell adni az egri egyháznak.⁷⁰ Ezekben az esztendőkből Geregyei Liptai László egri udvarbíró volt az alispán (1515–1516), a püspökség alkalmazottja,⁷¹ akit csak évekkel később választották

⁶³ Estei Hippolit i. m. passim (1501 és 1508 közötti adatok).

⁶⁴ Kinevezéséről Taddeo Lardi 1502. március 20-ai levele tesz említést (Vestigia 25. sz.). Vö. Estei Hippolit i. m. passim. – Előtte tíz éven át Gömör megye egyik alispánja volt (1488–1498): Arch. II. 107. (Itt időnként három társa is volt az alispánságban, akik mindnyájan az egyedüli ispán, Szapolyai István nádor emberei voltak. Csak Bellényiről nem igazolható ez egyelőre.)

⁶⁵ Arch. II. 512.

⁶⁶ Arch. II. 515.

⁶⁷ „Assignavi Agrie domino Gallo Belleny comiti Hevesiensis, quia est comes in persona reverendissimi domini mei, dono unum vas vini integrum.” Estei Hippolit i. m. 178.

⁶⁸ DF 278354., Arch. II. 119.

⁶⁹ Arch. II. 119.

⁷⁰ DRMH IV. 202.

⁷¹ Arch. II. 119. – Lehetséges, hogy azonos azzal a Liptai Lászlóval, aki 1513-ban Bátori István temesi ispán titkára volt (DF 246060., az adatot C. Tóth Norbertnek köszönöm).

be a királyi tanács nemesi ülnökei közé,⁷² azaz ekkoriban még nem fér kétség ahhoz, hogy a püspökség jelöltje volt. Az utána következő alispánok közül azonban elsősorban Bellényi Albert személynöki ítélmester személye jól mutatja, hogy az 1510-es évek végén nem Hippolitnak vagy kormányzóinak a választottja állt a megyei törvényszék élén.⁷³

Heveshez hasonlóan több olyan megyét ismerünk, ahol a Jagelló-korban látzólag meglazul az örökös ispán főpap és a megyei törvényszék élén álló alispán közötti kapcsolat. Győr megyében például 1496 után az alispáni tisztséget már nem a püspök szolgálatában álló győri várnagy töltötte be, miként az azt megelőző évtizedekben.⁷⁴ Nyitrában ugyanez 1510-ben következett be, ekkortól nem találunk nyitrai várnagyot az alispáni székben.⁷⁵ Magától értetődő, hogy az ispánok és helyetteseik közötti kapcsolatok pontos feltárása további helytörténeti kutatásokat igényelnek, de ezek a változások mégis jelzésértékűek és egyértelműen igazolják a megyei nemesség folyamatosan növekvő befolyását az alispán személyének megválasztására.

* * *

Középkor végi törvényeink az alispán személyének kiválasztásával alighanem azért foglalkoztak oly keveset, mert a változatos helyi körülmények és az ispánok eltérő hozzáállása akadályozta a kérdés egységes szabályozását. Az 1492. évi törvény 80. cikkelye csupán megerősítette az 1486. évi rendelkezést, miszerint az alispánnak a megye tekintélyesebb nemesei közül kell származnia, de a személytelen fogalmazással szándékosan elkerülte a kérdést, ki jelöli ki vagy választja meg őt.⁷⁶ Az előbb említett 1504. évi 2. cikkely viszont már nagyot lépett előre: ez, miután ismét

⁷² *Fraknói Vilmos*: II. Lajos számadási könyve 1525. január 12. – július 16. Magyar Történelmi Tár 10. (1877) 79. Vö. *Kubinyi A.*: A királyi tanács i. m. 263. 32. jegyz. 1527-ben Nógrád megye követe az országgyűlésen: Magyar országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel I. (1526–1536). Szerk. Fraknói Vilmos. Bp. 1874. (a továbbiakban: MOE I.) 128.

⁷³ Arch. II. 120.

⁷⁴ Arch. II. 113. – Mindenképpen figyelemre méltó egy 1515. évi, György-nap körül kelt Győr megyei oklevél közlése, miszerint „honoreque vicecomitatus ipsius Stephani Hederwary resignato et ipso honore nobis prefato Georgio litterato de Nema sublimato”. *Horváth Richárd*: Győr megye hatóságának oklevelei 1328–1525. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai, Források, tanulmányok I.) Győr 2005. 130., Arch. II. 114. 9. jegyz. – A Mohács utáni helyzetre lásd *Gecsényi Lajos*: Győr megye közigazgatása és tisztikara a XVII. században. Levéltári Szemle 38. (1988) 3. sz. 15.

⁷⁵ Arch. II. 171.

⁷⁶ „Vicecomites autem quorumlibet comitatum semper esse debeant de eodem comitatu ex prioribus nobilibus.” DRMH IV. 36. – Itt jegyzem meg, hogy Holub József a „de eodem comitatu” kifejezéstől azt állította, hogy az eredetiből hiányzik. Persze nem tudni, milyen kéziratot használt, de a DL 39325. számú eredetiben, amelyről a dekrétumot a DRMH is kiadta, megtalálható a kitétel. Vö. *Tringli I.*: Megyék i. m. 515. 89. jegyz.

előírta, hogy az ispán az adott megye „igaz nemeseinek sorából” válassza ki az alispánt, hozzátette, hogy ezt csak a megye nemességének beleegyezésével (*consensus*) és akaratából (*voluntas*) tehesse meg.⁷⁷ A fentiekben talán sikerült igazolni, hogy már 1504 előtt is számolhatunk a nemesség megyénként eltérő, de tevőleges szerepével az alispán személyének kiválasztásában. A cikkely következőképpen országszerte elfogadottá igyekezett tenni egy számos megyében már alighanem működő gyakorlatot, de egy többféleképpen értelmezhető, ha úgy tetszik, a helyi körülményekre tekintettel lévő megfogalmazással még mindig az ispán – noha egyre kevésbé korlátlan – jogának tekintette az alispán személyének megválasztását. Ezzel összefüggésben természetesen a király ispánkinevező okleveleinek formulái sem változtak: a korábbi évszázadban megszokott módon a megye lakosságát továbbra is felszólították, hogy engedelmeskedjen az ispán által közjük helyezett alispánoknak.⁷⁸

Tekintettel arra, hogy a megyei tisztségviselők kinevezése mindig szóban történt,⁷⁹ és a közgyűlési jegyzőkönyvek 16. századi elterjedéséig csak kivételes esetekben maradhatott róla írás, nehéz pontosan meghatározni, miként kell az 1504. évi 2. cikkelyben rögzített elvárást, a *consensust* és a *voluntast* értelmezni. Két alapvető lehetőséggel számolhatunk: vagy az ispán jelöli ki az alispánt és a megye hozzájárul a döntéséhez, ami egyúttal azt is jelenti, hogy jogában áll tiltakozni ellene, vagy a megye választja az alispánt, akit az ispán, ha nincs a választott személy ellen kifogása, megerősít hivatalában. De magától értetődő, hogy köztes megoldások is elképzelhetők, mint amelyet Heves esetében láttunk 1504-ben, amikor látszólag az ispán és a megye egyaránt tisztséghez juttatta a saját emberét. Nem árulok zsákba-macsát: a kérdés eldöntéséhez hiányoznak az egyértelmű források. Az eddig említett eseteket leszámítva a Jagelló-korban két további esetben hallunk az alispán választásáról, így érdemesnek tűnik ezeket is részletesen ismertetni.

Péterfalvi Nagy Albert ugocsai alispán híressé vált és jól dokumentált esetéből nem kapunk ugyan egyértelmű választ a kérdéseinkre, de apró részleteket azért megtudhatunk a választásról.⁸⁰ 1513-ban néhány Ugocsa megyei nemes azzal vádolta meg II. Ulászló király előtt a megye ispánját, Perényi Gábort, hogy „nem volt képes körükben az alispánt és a törvényszék jegyzőjét általános dekrétumunk

⁷⁷ „Et quod vicecomitem quilibet comes parochialis de numero et cetu verorum nobilium illius comitatus, cuius honore fungitur, eligat, quem absque consensu et voluntate nobilium ipsius comitatus eligere nusquam valeat neque possit.” DRMH IV. 162.

⁷⁸ Az ismert oklevelek kiadását lásd Arch. II. 463–509.

⁷⁹ Jellemző, hogy a szolgabírák megválasztásáról is alig hallani a forrásokban, pedig ebben az esetben egy régi intézményről van szó. A kérdésre lásd C. Tóth Norbert: Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban. Nyíregyháza 2008. 62.

⁸⁰ Gábor Gyula: Péterfalvi Nagy Albert ugocsai alispán nemessége (1514.). Turul 36. (1918–1921) 11–20.

szerint tartani”.⁸¹ Érveik a következők voltak: az alispán és a jegyző nem a megszo-
kott időben pecsételték meg a megyei okleveleket, az alispán nem volt nemes, azaz
nem a megye „igaz nemesei” közül származott, végül megválasztásakor (*tempore sue
electionis*) elrontotta esküjét.⁸² A vádak között nem szerepelt ugyan a megválasztás
módjával szembeni kifogás, de Perényi védekezése már arra helyezte a hangsúlyt,
hogy az ispán betartotta az 1504. évi 2. cikkely mindkét érdemi előírását: az alispán
nemes volt (természetesen helyi illetőségéhez nem fért kétség), megválasztásának
pedig senki sem mondott ellent, hanem a megyei közösség egyhangúlag elfogadta
és megválasztotta alispánjának.⁸³ Az elrendelt vizsgálat során felvett tanúvallomá-
sokból kiderül, hogy Albertet többször is – de legalább kétszer – alispánná válas-
tották.⁸⁴ Egy ideig együtt viselte a tisztséget Veres Györggyel, aki aztán – nyilván
elveszítve tisztségét – Perényi Gábor egyik vádlója lett a perben.⁸⁵ Többen kiemel-
ték, hogy Perényi „a megye nemesinek akarataival/akarataból tartotta az alispánt és
a jegyzőt”, hogy „a nemesek közül senki sem mondott ellent a választásnak”, hogy
az alispánt „egybehangzóan választották meg és fogadták el”.⁸⁶

Sajnos az ügy egyetlen momentuma sem utal arra, milyen egyeztetések zajlottak
az ispán és a megye között az alispán személyéről. Az ugyanakkor jól látszik, hogy
az ispán „tartja” az alispánt és a jegyzőt, azaz az ő kötelessége gondoskodni arról,
hogy a megyei igazságszolgáltatáshoz szükséges – többek között személyi – feltételek
teljesüljenek, és első helyen ő felelős azért, ha a törvényszék munkájában kivetniva-
lók tapasztalhatók.⁸⁷ Az azonban nem egyértelmű, mennyire tartotta fontosnak a
személy megválasztását. Pusztán hivatali, vagy inkább bizalmi, familiárisi kapcsolat
állt fenn közte és Nagy Albert között? Nem került elő egyelőre olyan adat, amely
mege erősítené Szirmay Antal kései közlését, miszerint Albert a Perényiek nyalábi vár-
nagya volt.⁸⁸ Az azonban, hogy Tivadarfalvi Veres György, aki ugyancsak Perényi
alispánja volt (kimutathatóan 1509–1510 között),⁸⁹ kiesve a tisztségből az ispán – és
persze ezáltal egykori társa – ellen fordult, nem éppen az ispán és a helyettesei közötti

⁸¹ „Gabriel de Peren comes ipsorum in medio eorundem vic[ecomitem] et sedis iudicarie notarium iuxta contenta generalis decreti nostri tenere non valuisse.” DF 224849. (A szövegekörnyezetből adódóan a vád nem fordítható úgy, hogy a törvény szerint „nem tarthatott volna körükben alispánt és törvényszéki jegyzőt”.)

⁸² *Gábor Gy.*: Péterfalvi Nagy Albert i. m. 12., DF 224849.

⁸³ „Gabriel de Peren prelibatum vicecomitem iuxta contenta decreti teneret, quoniam idem vicecomes et tunc tempore sue electionis tam post uxorem, quam etiam post matrem fuisset verus nobilis, et quod ipsum vicecomitem universitas nobilium pro ipsorum vicecomite sine contradictione aliquali acceptasset et communi voluntate elegisset.” DF 224849.

⁸⁴ DL 107722., 24. sz. vallomás.

⁸⁵ DL 107722., 4. sz. vallomás.

⁸⁶ DL 107722.

⁸⁷ *Vö. Gábor Gy.*: Péterfalvi Nagy Albert i. m. 14.

⁸⁸ Idézi: Uo. 15., 19.

⁸⁹ Arch. II. 299.

szoros kapcsolatról árulkodik. Az ugyanakkor meglehetősen biztosnak tűnik, hogy az igen alacsony származású, csupán anyja és felesége révén nemesnek számító Nagy Albert a megyei nemesség feltétlen bizalmát élvezte, amely már 1500-ban is emiatt választotta meg országgyűlési követnek.⁹⁰ Pozícióját a per sem ingatta meg, így fordulhatott elő az, hogy egészen 1524-ig megmaradhatott az alispáni székben.⁹¹

A másik vonatkozó adat az Ugocsától távoli Zólyom megyébe visz bennünket. Az ország legkorábbi, 1500-tól vezetett megyei jegyzőkönyvében egy 1522. novemberi bejegyzés utal a nemességnak a törvényszövegben említett beleegyezési jogára. A megyei törvényszék előtt megjelent ekkor Tőke Kristóf zólyomi várnagy, Turzó Elek ispán megbízottja, és kijelentette, hogy „nem fog alispánt választani a nemesek közössége és a régi királyoktól adományozott kiváltságaik ellenére, csak a nemesek egyetemének beleegyezésével és akaratából”.⁹² Persze nem tudjuk biztosan, mi volt az előzménye az ünnepélyes kijelentésnek, de ha figyelembe vesszük azt, hogy a kora újkorban Zólyom megyében a Szent Mihály-napot (szeptember 29.) követő hónapokban tartották a tisztújítást,⁹³ Tőke pedig éppen ez év tavaszától mutatható ki várnagyként,⁹⁴ az az érzésünk, hogy a várnagy az alispánválasztás előtt jelentette ki ura nevében, hogy nem kíván változtatni az eddigi gyakorlaton, és nem kívánja ráerőltetni jelöltjét a nemességre. De mi lehetett ez a gyakorlat voltaképpen?

A megyében legkésőbb Beatrix királyné 1500. évi távozásától azt látjuk, hogy a tekintélyesebb helyi nemesek egymást váltogatták az alispánságban. Radványi (Radvánszki) György például 1495-ben mutatható ki először alispánként, és 1516 előtt bekövetkezett haláláig további három alkalommal nevezték ki a posztra, ami után nem sokkal fia, Boldizsár is betöltötte a tisztséget.⁹⁵ Az idősebb Radványihoz hasonló pályát mondhatott magáénak Osztrólukai (Osztrólucki) György, aki először 1512-ben tűnik fel a törvényszék élén, és mikor 1530. március

⁹⁰ A Perényi család levéltára 1222–1526. Közzéteszi Tringli István. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 44.) Bp. 2008. 337–338., 697. sz.

⁹¹ Arch. II. 299.

⁹² „Cristopherus Theke castellanus castris Zoliensis proscriptis se[?] nunquam contra communitatem nobilium, nec contra privilegia [...] a divis regibus condonata vicecomitem eligere poterit, nisi cum consensu et voluntate universitatis nobilium.” DF 290202., 115. (235. fk.) – Itt jegyzem meg, hogy tanulmányában Föglein Antal utal a jegyzőkönyv ezen oldalára és helyesen az 1522. november 6-ai dátumot is megadja, de a forrást a megye statutumának nevezi, és idézőjelek között a következő szöveget hozza: „Vicecomes eligi debet ex consensu universitatis nobilium.” Talán összekevert két szöveget. *Föglein Antal: XVI. századi közigazgatástörténeti adatok Zólyom vármegyéből. Századok 57–58. (1923–1924) 477. és 2. jegyz.*

⁹³ *Föglein A.: Közigazgatástörténeti adatok i. m. 480.* – Némileg ez ellen szól ugyanakkor az, hogy 1535-ben egy júliusi törvényszék dátuma elé írták az alispán megválasztásáról és megerősítéséről szóló bejegyzést, ami ismereteim szerint az első ilyen híradás a megyéből: Zólyom vármegye I. jegyzőkönyve, 170. (MNL OL Mikrofilmár, X 1041. 43277. tekercs.).

⁹⁴ Először 1522. ápr. 25-én: DF 267073.

⁹⁵ Arch. II. 384–388., különösen 42. jegyz., valamint DL 84748. – 1533-ban Boldizsár testvére, Péter volt az alispán: MNL OL P 46. I. 1533. No. 1.

8-án elhunyt, legalább negyedik alispánságát töltötte, miközben az ispánok cserélődtek.⁹⁶ A két tekintélyes nemes 1503-ban együtt képviselte megyéjét az országgyűlésen, de Osztrólucki 1517-ben, 1518-ban és 1527-ben is diétai követként mutatható ki, egyik alkalommal Radványi Boldizsárral együtt.⁹⁷ Olykor egy-egy szolgabíró is érdemesnek bizonyult arra, hogy elnyerje az alispánságot, akár közvetlenül szolgabírósa után.⁹⁸ Mindez inkább a megye választására és az ispán vagy megbízottja formális megerősítésére, kinevezésére utal, de természetesen semmit sem tudunk a két fél közötti egyeztetésekről vagy tárgyalásokról.

Okvetlenül érdemes hangsúlyozni annak az előbb említett jelenségnek a fontosságát, amikor a korábban szolgabíróként szolgáló nemes került az alispáni székbe. Láthatóan a Jagelló-kor egyik újdonságával állunk szemben, ami – pusztán formális logika alapján – alighanem az alispán megye általi választásának a következménye. Ha ugyanis a nemesi közösség immár nemcsak a szolgabírakat, esküdteket vagy a jegyzőt választhatta meg, hanem beleszólhatott az alispán kiválasztásába is, a megyei nemesség körében kialakulhatott egy hivatali előmenetelben megmutakozó megyei karriertípus: egy nemes előbb szolgabíró lett, majd ha még inkább rászolgált a közösség bizalmára, akár alispánnak is megválaszthatták. Az alispán „választhatósága”, bármit is értünk ezen, egyes megyékben láthatóan felértékelte a szolgabírói tisztség értékét. A legjobb példa erre Nyitra megye esete. Itt 1502 és 1525 között a négy ismert alispán közül hárman megelőzőleg szolgabírák voltak. Egyikük egyértelműen szolgabíróként nyerte el az alispánságot, egy másiknál ez csak valószínűsíthető, a harmadiknál viszont kilenc esztendő telt el a két tisztségviselés között.⁹⁹ Különösen Szerdahelyi Benedek esete tanulságos, aki egy tekintélyesebb, a nyitraszerdahelyi kastélyt birtokló nemesi családból származott. A megye örökös ispánja, Bacskai Miklós püspök 1501–1502 fordulóján az akkoriban elhunyt alispán helyére őt nevezte ki. Ismereteink szerint Szerdahelyi volt az utolsó,

⁹⁶ Arch. II. 385–388. – Halálának napja: Zólyom vármegye I. jegyzőkönyve, 170. (MNL OL Mikrofilmár, X 1041. 43277. tekercs.). Csúpn érdekesként jegyzem meg, hogy fiai néhány nappal a halála után átadtak a megyének az addig az apjuknál őrzött hat dekrétumot, egyéb királyi okleveleket „a megye kötetével” (jegyzőkönyvével) együtt és a 14 forint 80 dénárt tartalmazó megyei pénztárat (*pecunias comitatus*). – György apósa, Osztrólukai Demeter 1493–1494-ben volt alispán (Arch. II. 384.). György eredeti neve Lukavici volt, de feleségét a király fiúsította. Az ezzel kapcsolatban kibocsátott oklevelekből kiderül, hogy György az 1490-es években Václav Čič z Nemyčevsi cseh királyi udvari marsall familiárisa volt (DF 254205., DF 254213.).

⁹⁷ Arch. II. 513., 518., 520., MOE I. 129. – Melletrük 1505-ben és 1527-ben Micsinszki (Mikfalvi) György mutatható ki még országgyűlési követként, akinek alispáni említése 1526 előtt egyelőre nem ismert, 1527-ben viszont ő töltötte be a tisztséget: MNL OL P 46. 1. 1527. No. 4.

⁹⁸ Illés István 1512-ben és Domonkos János 1522-ben: Arch. II. 385., 388. Domonkos közvetlenül a szolgabírósból került az alispáni székbe (uo. 390.), Illésnél ez csak valószínűsíthető (uo. 389.).

⁹⁹ Arch. II. 170–171., 174–175. – Szerdahelyi Benedek 1495–1499 között szolgabíró, 1502–1510 között alispán; Assakürti János 1501–1512 között szolgabíró, 1512–1515 és 1516–1522 között alispán; Onori László 1501–1513 között szolgabíró, 1522–1525 között alispán.

aki ezzel együtt a nyitrai várnagyi tisztséget is viselte, azaz egyértelműen a püspök familiárisának tekinthető. Igen ám, de kinevezése előtt több éven át a megye egyik szolgabírájaként tevékenykedett (1495–1499). Ez aligha jelenthet mást, mint hogy a püspök fontosnak tartotta egy olyan személyt a szolgálatába vonni, aki már rászolgált a megye nemességének a bizalmára. Azt persze nem tudjuk, hogy mennyire egyeztetett az ügyben a megyével, de a bölcsnek tűnő döntés alighanem kedvezően járult hozzá az ispán és a megye kapcsolatához, aminek az lett a következménye, hogy Szerdahelyi három örökös ispán-püspököt is szolgálhatott várnagyként és alispánként.¹⁰⁰ Nyitra megye archontológiájára rátekintve láthatjuk, hogy 1494-től csak olyan nemesek viselték az alispánságot, akik már megelőzőleg betöltötték valamilyen megyei tisztséget, illetve szolgálatot: ketten esküdtek voltak az 1480-as évek második felében, egyikük ugyanekkor alispán, majd következik a három említett szolgabíró, végül egyikükről tudni lehet, hogy korábban megyei követ volt.¹⁰¹

A felhozott példák jól mutatják, hogy az 1504. évi törvény intézkedése nem véletlenül hagyta nyitva azt a kérdést, hogy ki jelöli az alispánt, hiszen nem kívánta egységesíteni a megyénként eltérő szokásokat, amelyeket alapvetően az ispán megyei pozíciója és a nemesség helyi érdekérvényesítő képessége alakított ki. Az alispánválasztás egységesülése még a 16. században sem következett be. A következő törvényi szabályozás, az 1548. évi 70. cikkely legfeljebb a hangsúlyokat tette máshova, de ugyanazt írta elő: „Az alispánokat ne egyedül az ispán válassza, hanem az ország törvényei szerint az egész megye beleegyezésével válasszák meg, és azon nyomban tegyenek esküt.”¹⁰² Erdély hét megyéjében láthatóan könnyebb volt egységesen szabályozni a kérdést: itt már az 1540. évi tordai tartománygyűlés úgy rendelkezett, hogy az ispánokat továbbra is a vajda, az alispánokat és a szolgabírákat viszont a nemesek közössége válassza.¹⁰³

* * *

Tekintettel arra, hogy középkori kútfőink alig említik az alispánválasztás intézményét, és néhány megyét – Barsot, Pozsonyt, Ugocsát és Zólyomot – leszámítva

¹⁰⁰ Arch. II. 170–171.

¹⁰¹ Arch. II. 170–171., 177., 514.

¹⁰² „Vicecomites non per comitem solum, sed consensu totius comitatus iuxta regni decreta eligantur, et iurent statim; alioqui iudicio illorum nemo pareat, nec illius iuris administratio locum habeat.” Magyar országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel III. (1546–1556). Szerk. Fraknói Vilmos. (Monumenta Hungariae Historica 3/3.) Bp. 1876. 235.

¹⁰³ „principales comites per dominum wayvodam, vicecomites vero ac iudices nobilium per universitatem eorundem nobilium eligantur”. Magyar országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel II. (1537–1545). Szerk. Fraknói Vilmos. Bp. 1875. 161. (A forrásra W. Kovács András hívta fel a figyelmet, amit ezúton is köszönök neki.)

annak megléte is legfeljebb csak valószínűsíthető, nem tehetünk mást, mint hogy segítségül hívjuk az 1526 utáni gazdagabb forrásanyagot, és az abból sokkal részletesebben megismerhető jelenségeket egybevetjük a Jagelló-korra vonatkozó ismereteinkkel. Az alábbiakban ezt a vizsgálatot szűrőpróbaszerűen egy észak-magyarországi megye, Liptó esetében végzem el, a témánk szempontjából legfontosabb kérdésekre összpontosítva. A megye kiválasztását az a körülmény indokolja, hogy Liptó megyének a törvényszéki üléseken és a megyei közgyűléseken vezetett jegyzőkönyvei 1514-től csaknem hiánytalan sorozatot alkotnak,¹⁰⁴ és Zólyom megyével ellentétben, amelynek legrégebbi hasonló kötete, mint láttuk, ugyancsak a 16. század elejéről való,¹⁰⁵ itt jelentősebb okleveles anyag is rendelkezésre áll.

Az első jegyzőkönyvek alapvetően a törvényszék előtt zajló pereket és bevallásokat tartalmazzák, és csak nagyon ritkán említik a megye nemesi közösségének egyéb ügyeivel – mint például a megyei csapatok fenntartásával, az adószedéssel vagy a királyi parancslevelek végrehajtásával – kapcsolatos eseteket. Emiatt a század közepéig hiába keressük a tisztségviselők megválasztásáról szóló híradásokat.¹⁰⁶ Az első általam fellelt, egyelőre még magában álló adatot nem is egy bejegyzés, hanem az 1551. június 3-ai ülés jegyzőkönyvének címe tartalmazza, amely arról tudósít, hogy a megye közössége ezen a napon megerősítette – az egyébként már évek óta tisztségben lévő – Poturnyai Simont az alispánságban.¹⁰⁷ (Szintén címben, igaz tizenöt évvel korábban, szerepel a szomszédos Zólyom megye első hasonló bejegyzése.¹⁰⁸) Három évvel később, 1554. május 18-án már arról olvas-

¹⁰⁴ A jegyzőkönyvek Liptó vármegye levéltárában maradtak fenn, jelenleg a Zsolnai Állami Levéltár bicsei fiókjában kutathatók: ŠABY, Liptovská župa I. Kongregačné Protokoly (a továbbiakban: KP). – Az első jegyzőkönyvre (fényképe megtalálható: DF 266608.) legutóbb lásd *Miroslav Martinický*: Formovanie šľachtickej samosprávy Liptovskej stolice. Liptov 12. (2018) 198–199. – Kutatásaim során a Podhorányi Zsolt (I. kötet), Bobrovniczky Eszter, Király András és Szalay-Bobrovniczky Kristóf (II–VII. kötet) által készített felvételeket használtam, amiért ezúton mondok köszönetet. Itt jegyzem meg, hogy a jelenlegi levéltári jelzet sorszáma és a kötetek száma nem azonos, a legrégebbi kötet jelenlegi sorszáma „i. č. 6”. Az alábbiakban a jelenlegi jelzetet tüntetem fel.

¹⁰⁵ Az első zólyomi jegyzőkönyvet (DF 290202.) 1500-tól vezették, de első oldalai alig olvashatók. *Föglein Antal*: A vármegyei jegyzőkönyv. Levéltári Közlemények 16. (1938) 166. Vö. Arch. II. 382. A jegyzőkönyv sorozat elemzését lásd *Föglein A.*: Közigazgatástörténeti adatok i. m. 466–494.

¹⁰⁶ Ez lehetett az általános a korai jegyzőkönyvek esetében. Lásd az előbb említett első Zólyom megyei kötet mellett a század közepén induló zempléni köteteket is: *Tóth Péter*: Zemplén vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei (tartalmi kivonatok) I. 1558–1560. Miskolc 1990., *Uő*: Zemplén vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei II. 1561–1563. Miskolc 2001. Szabolcs megyéből 1552-től maradtak adatok a választásra: *C. Tóth N.*: Szabolcs megye i. m. 62.

¹⁰⁷ „Sedes ferie quarte inter octavas Corporis Christi, die ipso est dominus Simon de Pothwryna in officium vicecomitis confirmatus.” KP i. č. 8. fol. 3r. – Korábbi tisztségviselésére lásd pl. 1545: KP i. č. 7. fol. 53r–54v, 1549: MNL OL P 231. (Fejérpataky cs.) 1–1549–No. 1.

¹⁰⁸ 1536: „Electus et confirmatus Ladislaus Dobrawiczky vicecomes.” Zólyom vármegye I. jegyzőkönyve, 170. (MNL OL Mikrofilmtár, X 1041. 43277. tekercs.).

hatunk, hogy a közgyűlésen a megye közössége a következő szerdán esedékes törvényszéket jelölte ki az alispánválasztás színhelyéül, ahol minden gazdagabb és szegényebb nemes köteles volt 100 dénár büntetés terhe mellett megjelenni. A távolmaradóktól behajtandó bírságokat a megye szükségleteire rendelték.¹⁰⁹

A tisztújításokról szóló bejegyzések a jegyzőkönyvekben csak az 1570-es évek második felétől válnak rendszeressé. A megye jegyzői 1577-től egyre bővülő formában közölték, legtöbbször közvetlenül egy adott közgyűlés dátumot tartalmazó címsorát követően, hogy az adott napon kit választottak, illetve erősítettek meg az alispáni, a szolgabírói és a törvényszéki esküdt ülnöki posztokon – a beszámolókat készítő jegyzők magukról ritkán tettek említést, de természetesen ők is választott tisztségviselők voltak.¹¹⁰ Összegyűjtve az 1577–1588 közötti bejegyzéseket, a következőket állapíthatjuk meg: a tisztújításra mindig Szent György napját követően, április 26. és június 1. között került sor, egyszer sem törvényszéki ülésen (*sedria*), hanem a közügyeket is tárgyaló közgyűlésen (*congregatio generalis*), amelyet ezekben az években a hagyományos helyszínen, Szentmárián, majd 1582-től az ispán és a nemesség döntése alapján Németlipcsén tartottak.¹¹¹ A tisztújításnak megvolt a bevett koreográfiája: első lépésként a tisztségviselők a megye nemességének közössége vagy egyeteme (*universitas*) előtt köszönet- és tetszésnyilvánítások közepette lehelyzték hivatalukat, majd ha munkájukkal szemben nem merült fel kifogás, illetve nem jelezték, hogy a továbbiakban nem kívánják betölteni addigi tisztségüket, megerősítették (*confirmare*) vagy újraválasztották (*eligere*) őket. Nem feladatunk most ennek bemutatása, de minden posztton a több éven át tartó tisztségviselés volt a jellemző. A tisztújítás ceremóniáját a régi-új tisztségviselők eskütetele zárta le arról, hogy feladataikat becsülettel fogják ellátni.¹¹² Az esküt a helyben beszélt szláv (szlovák) nyelven teheték,

¹⁰⁹ „Conclusum est per totam universitatem nobilium, quod omnes tam potiores, quam inferiores domini nobiles ad quartam feriam futuram pro electione vicecomitis in sede iudiciaria tenerentur intrare sub obligamine denariorum centum irremissibiliter exigendorum ad necessitatem comitatus.” KP č. 8. fol. 48v.

¹¹⁰ Nagypalugyai Plati András jegyző jól láthatóan utólag írta bele a nevet az 1585. évi tisztújításról szóló bejegyzésbe: KP i. č. 12.212r., vö. fol. 1r. – A többi tisztségviselővel együtt a jegyző is lehelyzte hivatalát: uo. fol. 199r., 246r. (utóbbi esetben meg is erősítették).

¹¹¹ A döntésnél a szállásra alkalmas házak és az ételmiszer-ellátás elégtelenségére hivatkoztak. KP i. č. 12. fol. 141r.

¹¹² A bejegyzések 1577–1588 között: KP i. č. 10. fol. 157r. (1577), 193r. (1578), fol. 210v. (1579), KP i. č. 12. fol. 2r. (1580), 73v–74r. (1581), 140r. (1582), 162r. (1583 – csak a tisztségek lehelyezése nevek nélkül), 199r. (1584 – csak a tisztségek lehelyezése nevek nélkül), 212r. (1585), 229v. (1586), 246r. (1587), 267v. (1588). – Az 1580–1588 közötti tisztújítások és megyei rendelkezések regesztája: *Illésy János*: Kivonatok Liptó megye XVI. századi jegyzőkönyvéből. Történelmi Tár Új folyam IV. (1903) 253–265.

amelynek szövege nem sokban különbözött a korábbi – például az 1486. évi törvényben olvasható – esküformuláktól.¹¹³

Számunkra most azok az apró részletek az érdekesek, amelyek meglétét vagy hiányát talán a középkori forrásanyagban is ki tudjuk mutatni. Az első ilyen az a régi jogszokás, amely kimondta, hogy a leköszönő tisztségviselők – ha utódaikat még aznap nem sikerült megválasztani – két hétig („a tizenötödik napig”) még gyakorolhatják hatalmukat, hogy a megye közössége még tudjon tárgyalni a jelöltekről.¹¹⁴ Nem kizárt, hogy erre az átmeneti időszakra utal egy eset 1518-ból. A megye első jegyzőkönyvének egyik 1518. július 7-ei bejegyzése szerint Vidaföldi Benedek „régí alispán”, egy „régí szolgabíró”, valamint két, ekkor is hivatalban lévő szolgabíró bevallást tett arról, hogy ők annak idején Szent György nyolcadik napját, május 1-jét jelölték ki egy határper tárgyalására.¹¹⁵ Az időpont és a tisztségek melletti rendhagyó jelző (*antiquus*) egyértelművé teszi, hogy az intézkedés óta az alispán és az egyik szolgabíró leköszönt, két társuk viszont tisztségben maradt.¹¹⁶ Vidaföldi ekkor már nyilván nem élt négy éve tartó alispáni megbízatásával, de az igen feltűnő, hogy egy hónappal korábban, június 9-én egyedülálló módon nemcsak a szolgabírákkal, hanem Strusky János likavai kapitánnyal, a megye Szapolyai család által kijelölt ispánjával közösen bocsátott ki oklevelet, ráadásul egy olyat, amelynek tartalma első pillantásra merőben szokatlan: nem tartalmaz új intézkedést, csupán tanúsítja, hogy a régóta tartó, előbb említett határperben ők milyen intézkedést hoztak korábban.¹¹⁷ A két szempont, azaz az ispán szokatlan feltűnése egy jelentéktelen ügyben, valamint a régóta húzódó per valamiféle összefoglalása egyaránt arra utal, hogy Vidaföldi ekkoriban köszönt le, de utódját még nem választották meg (az új alispánra az első adatunk július 7-éről maradt fenn).¹¹⁸ Az értelmezés persze ezúttal is bizonytalan, miként az sem igazolható

¹¹³ A latin és szlovák esküszöveg: KP i. č. 12. fol. 1r előtti, számozatlan oldalon.

¹¹⁴ Pl. 1582: „iuxta tamen veterem modum et approbatam consuetudinem huius comitatus per eandem universitatem nobilium data est auctoritas et plenaria potestas iisdem vicecomiti, iudlium et iuratis assessoribus modernis gerendi officia ipsorum usque decimum quintum diem, ut interim super ipsius officii conferendis et distribuendis commodius consultari possent et valerent.” KP i. č. 12. fol. 139v., vö. 1579: KP i. č. 10. fol. 208r., 1581: KP i. č. 12. fol. 73v, 1583: fol. 162r., 1584: uo. fol. 199r. – Amennyire tudjuk, ilyenkor rendszerint valóban két hét telt el a leköszönés és az új választás között, de 1581-ben csaknem egy hónap múltán tartották meg a választást (uo. 73v, 74r.), 1583-ban pedig kivételes módon három hónap múltán (uo. 162rv). – Ez az átmeneti időszak más megyénél is adathozható, lásd pl. Borsod megyéből egy 1578. évi adatot, mely szerint a leköszönő alispán a választásig magánál tarthatta hivatali pecsétjét és néhány esküdt jelenlétében használhatta is: Borsod vármegye közgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyvei I. (1569–1578). Közreadja Tóth Péter. Miskolc 2008. 283., 2043. sz. Vö. egy 1564. évi Zólyom megyei esettel: *Föglein A.*: Közigazgatástörténeti adatok i. m. 478. 6. jegyz.

¹¹⁵ KP i. č. 6. fol. 2r. (DF 266608., 3. fk.)

¹¹⁶ Az oklevelet korábban másként értelmeztem: Arch. II. 145. 28. jegyz.

¹¹⁷ DF 266675.

¹¹⁸ Arch. II. 145.

teljes egyértelműséggel (bár valószínűnek tűnik), hogy az alispán és az egyik szolgabíró a kora újkorban is megszokott április végi–júniusi időpontban egyszerre vált meg tisztségétől,¹¹⁹ pedig ez újabb apró jele lenne annak, hogy ekkor már az alispánt is a megye választotta, méghozzá együtt a szolgabírákkal.

A vizsgált 1577 és 1588 közötti időszakban több bejegyzés is arról árulkodik, hogy a megye egyeteme, mikor követe(ke)t küldött az országgyűlésre, rendszeren az alispánt választotta meg erre a funkcióra, illetve ha egynél több személyt küldött a diétára, mellette általában a „tisztikar” egy másik (volt vagy jövőbeli) tagját delegálta.¹²⁰ Az alispán (egyik) követté való megválasztása ekkoriban más megyék esetében is rendszeres, sőt kizárólagosnak tűnő gyakorlat volt.¹²¹ Nem véletlen az egybeesés: tisztségviselővé választásuk már eleve nyilvánvaló jele volt az irántuk megnyilvánuló bizalomnak, és a megye magától értetődően tapasztalt, képességeiről már bizonyosságot tevő és főként a megfelelő tekintéllyel rendelkező személyekre kívánta bízni képviselőtét. Érdemes összehasonlítani, hogy miként jelennek meg a megyei tisztségviselők a Jagelló-kori megyei követelek között. 1505-ben maga az alispán, Tornaljai (Poturnyai) Tamás képviselte megyéjét a diétán.¹²² Egy évvel korábban a több megye és város által a királyhoz küldendő követségbe a liptói nemesek azt a Vidaföldi Benedeket választották be, aki később a megye alispánja lett.¹²³ Hasonlóan tanulságos annak a három liptói nemesnek a személye, aki 1518 nyarán Liptó és Árva megye nevében járt el az országgyűlésen: az előbb említett Vidaföldi, aki két hónappal korábban köszönt le alispánságáról, a rendszerint királyi palotásként szereplő Szentmiklósi Pongrác Miklós, aki ebben az évben a megye pénztárosa lehetett, mivel ő szedte be a nagyböjt idején kivetett adót, amelyről a megye közössége előtt kellett elszámolnia,¹²⁴ végül Madácsházi Dániel: ő nyilvánvalóan a Liptó megyei Madácsházát adományul megszerző, Árva megyéből származó Kubinyi László budai udvarbíró Dániel nevű öccsével azonosítható, aki aztán hat évvel később a megye kapitányaként esik el a mohácsi

¹¹⁹ Az előbb említett július 7-ei bejegyzésben említett „régii szolgabíró” június 9-én ugyancsak szerepel egy ekkor kibocsátott megyei oklevélben (DF 235382.).

¹²⁰ Pl. 1573/74. Palugyai Ferenc alispán (KP i. č. 10. fol. 64r–65v), 1577. több követ, akik közül az egyik Poturnyai András (uo. fol. 176v), 1579. Okolicsányi Sebestyén alispán (uo. 223r), 1580. ugyanő (KP i. č. 12. fol. 37rv), 1581. ugyanő (fol. 134v–135v), 1583. ugyanő és Szentiváni János (fol. 160v), aki néhány hónap múlva váltja őt az alispánságban, 1587. több személy (fol. 254v.), akik közül az egyik Rakovszky János alispán volt (fol. 257r).

¹²¹ Lásd pl. *Sümeghy Dezső – Dominkovits Péter: Sopron vármegye követei a rendi országgyűléseken (1580–1847)*. Arrabona – Múzeumi Közlemények 45. (2007) 2. sz. 11–12., *Dominkovits Péter: A nyugat-dunántúli megyék országgyűlési követei (Győr, Sopron, Vas, Zala megyék példáján)*. Kézirat. (Köszönöm a szerzőnek, hogy használhattam kéziratát és konzultálhattam vele a fenti kérdésekben.)

¹²² Arch. II. 514.

¹²³ DF 216658. Vidaföldi további megyei szereplésére lásd még DL 64901–902. (1506).

¹²⁴ DL 94848. – 1508-tól számos forrásban szerepel palotásként (pl. 1508: DL 46863.), olykor királyi asztalnokként is (1511: DL 94742.), később kamarásként (1520: DF 258718.).

ütközetben.¹²⁵ Egy évvel korábban, 1517-ben a megyei követek listájára Liptó megyéből az a Szentannai György került fel, akiről a jegyzék megemlíti, hogy az alispán fiáról – helyesebben Vidaföldi vejéről és örökbefogadott fiáról – van szó,¹²⁶ aki e megjegyzés tanúsága szerint talán „apját” helyettesítette azon a gyűlésen, amelyen a lista készült. Szentannai esetében korábban szintén gyanítható a megyei pénztárosi vagy kapitányi tisztség, 1522-ben Szatmári György esztergomi érsek, kancellár familiárisa és bandériumának tisztje, mígnem az 1530-as évek elején maga is liptói alispán lesz.¹²⁷ János király 1527. évi budai országgyűlésén a megyét Kispalugyai György alispán képviselte, aki 1518 óta állt a megyei törvényszék élén,¹²⁸ társa Kubinyi László udvarbíró másik testvére, az 1530-as évek elején majd alispánságot viselő Máté lett,¹²⁹ aki az előző évtizedekben a szomszédos Árva megye alispánjaként és követeként mutatható ki.¹³⁰ Egyedül az 1503-ban szereplő liptói követ, Párházi György tekinthető kivételnek,¹³¹ mert ő – noha egy tekintélyesebb helyi család sarja volt – 1485-ben a szomszédos Turóc megyében viselt alispánságot,¹³² liptói szereplése eddig – ha nem írták el véletlenül a keresztnevét – ismeretlen.¹³³ Adataink természetesen szórványosak, de így is jól illeszkednek a későbbi évtizedekben tapasztaltakhoz. A megye nemesi közössége láthatóan már a Jagelló-korban is saját emberének tekintette (volt) alispánját, s ez igazán akkor magától értetődő, ha választott és nem ispánjuk által föléljük helyezett tisztségviselőről volt szó. A többi követ esetében is igazolható az aktív szerepvállalás a megyei közéletben.

A végére hagytuk a legfontosabb kérdést, nevezetesen a (fő)ispán szerepét az alispán megválasztásában. Vajon mennyire biztosított ténylegesen szabad választást a megye számára a 16. század második felében már egyértelműen meglévő alispánválasztási jog? Ha megvizsgáljuk az 1570-es, 1580-as évek tisztújításokról

¹²⁵ A felső-kubíni Kubínyi család története és leszármazása. Szerk. Kubínyi Ferenc – Kubínyi Miklós. I. A Kubínyi család története. Bp. 1901. 59., 71–72.

¹²⁶ Arch. II. 518.

¹²⁷ Pl. 1515: KP i. č. 6., fol. 11v. (DF 266608., 23. fk.), 1522: Politikatörténeti források Batori István első helytartóságához (1522–1523). Közzéteszi C. Tóth Norbert. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 50.) Bp. 2010. 139–140. (DF 259226.), 1531: ŠABY, Zbierka listín, no. 30386.

¹²⁸ Arch. II. 145.

¹²⁹ Tisztségviselésére lásd pl. 1534: MNL OL P 496. (Mattyasovszky cs.) 2. 1534. No. 2–3.

¹³⁰ Árvai alispánként: 1510: DF 262961., 1520: DL 23340. (Vö. Arch. II. kieg.). Követként 1505-ben és 1517-ben: Arch. II. 514., 518. (Mátyás és Máté keresztnévvel egyaránt szerepel.) Vö. A felső-kubíni Kubínyi család i. m. 15.

¹³¹ Arch. II. 513.

¹³² Arch. II. 290.

¹³³ Ezekben az években Párházi Miklós és a Vidaföldi/Párházi rokonsághoz tartozó Nagyolaszi György voltak a megyei közélet aktív tagjai, de a fenti megyei követ velük való azonosítása természetesen bizonytalan.

szóló bejegyzéseit, általában azt látjuk, hogy a tisztségviselők megválasztásának „cselekvője” – különösen a már hivatalban lévő alispán megerősítése esetén – kizárólag a nemesek egyeteme. Ettől függetlenül olykor említik, hogy az ispánok vagy legalábbis megbízottjaik részt vettek a tisztújításon. Mikor 1574-ben a pottornyai és a szentiváni nemesek kijelentették, hogy az ő járásuk semmiképpen nem választja meg (újra) Palugyai Ferencet alispánnak, és azzal fenyegetőztek, hogy ha ez mégis megtörténne, azt követően távol tartják magukat a törvényszéktől és a közgyűlésektől, a másik három járás nemessége Krusith János lipthói ispán küldöttével, a likavai provizorral közösen választotta meg Palugyait.¹³⁴ 1584-ben említik, hogy a tisztségek lehelyezésére az ispánok emberei és a nemesség előtt került sor,¹³⁵ a következő évben pedig nemcsak az urak és nemesek egyeteme, hanem az ispánok is a választás résztvevői voltak.¹³⁶ Vajon a források hallgatása ismét félrevezet bennünket, és a megye csak az 1504. és 1548. évi törvényekben is rögzített „hozzájárulási jog”-gal rendelkezett az alispán kinevezéséhez?

A válasz Liptó megye esetében 1583-ig egyértelműen nemleges, ekkor azonban Illésházy István főispán megyébe érkezésével változás következett be. 1582-ben a tisztújításra még úgy került sor, hogy a megyének nem volt ispánja.¹³⁷ 1583-ban azonban a nemrégiben ispánná kinevezett Illésházy élt azzal a jogával, hogy Szentiváni János személyében alispánt jelöljön (*denominare*), amelyet a megye el is fogadott (*acceptare*), ám az eljárással kapcsolatos nemtetszését jegyzőkönyvbe vette.¹³⁸ Négy évvel később, az 1587. évi tisztújításkor, miután Szentiváni közölte, hogy nem vállalja tovább az alispáni tisztséget, a helyére Rakovszky János likavai prefektust választották meg, de e lépésükhöz a következő megjegyzést fűzték: „nem véve figyelembe azt az akadályt, hogy ő a nagyságos Illésházy István úr, Liptó megye ispánjának a familiárisa és szervitora, hiszen az egész megye számos éven át megbizonyosodott Rakovszky János úr ilyen és ehhez hasonló tisztségekben megmutatkozó hűségéről és szorgalmáról”.¹³⁹ Mindez elég nyilvánvalóan azt

¹³⁴ KP i. č. 10. fol. 72v. – Palugyai volt ezt megelőzőleg is az alispán: uo. fol. 64rv.

¹³⁵ KP i. č. 12. fol. 199r.

¹³⁶ KP i. č. 12. fol. 212r.

¹³⁷ KP i. č. 12. fol. 134v, 140r–141r.

¹³⁸ „E(gregius) Ioannes Zentywany de Zentywan in vicecomitem per dominum comitem denominatus acceptatur in eundem vicecomitem per universitatem dominorum et nobilium, cum ea tamen conditione, ne id de caetero aliquid veteri libertati et consuetudini comitatus derogare videretur, imo idem articulus, ut per iudices ordinarios regni de eligendo vicecomite in primo iudiciorum termino discutiat et declaretur, qualis scilicet et per quos debeat fieri denominatio et item electio vicecomitis.” KP i. č. 12. fol. 162v. Vö. *Illésh. J.*: Kivonatok i. m. 261.

¹³⁹ „Et quia idem Ioannes Zentywany alias vicecomes certis et rationabilibus de causis deinceps officium vicecomitis gerere et administrare recusasset, in locum suum egregius dominus Ioannes Rakowzky de Rakow ad praesens praefectus bonorum castris Lykawa non obstante eo, quod familiaris et servitor magnifici domini Stephani Illeshazy comitis istius comitatus Lyphthowiensis existat, cum eiusdem domini Ioannis Rakowzky in obeundis talibus et similibus officiis fides et sedulitas a compluribus annis

jelenti, hogy 1583-ig alispánnak rendszeren az ispántól teljesen független személyt választottak meg, ami egyfajta íratlan szabály meglétére utal. Rakovszky megszavazása esetében az volt a döntő szempont, hogy a likavai prefektusi tisztség elvállalása előtt évekig a megye választott jegyzőjeként működött.¹⁴⁰ Illésházy láthatóan mindkét választás előtt lépéseket tett annak érdekében, hogy választottjai elfogadhatóak legyenek a megye számára: alighanem ekként értelmezendő Szentiváni országgyűlési követi megválasztása néhány hónappal alispánsága előtt,¹⁴¹ és nyilván az ispán keze lehetett abban is, hogy az 1586. évi tisztújítás végén, miután a szokott módon a nemesség megnevezte tisztségviselőit, ezt olvashatjuk: „és mindnyájukkal együtt fog ülni a törvényszéken a vitézlő Rakovszky János, Liptó megye ispánjainak Likava vári prefektusa, aki ugyancsak köteles lesz esküt tenni”.¹⁴² Azaz egy évvel alispánná választása előtt az ispán mintegy esküdt ülnökként delegálta familiárisát a törvényszékre.

Lássuk ezek után, mi volt a helyzet a Jagelló-kori Liptóban. A megye azon típusba sorolható, ahol az ispáni tisztség egy vár birtoklásával kötődött egybe. Az után, hogy Nagyvárat a 15. század első felében lerombolták és tartozékait a likavai uradalommal egyesítették, ez a vár Likava volt. A vár élén álló tisztségviselő (vagy éppen ura) megye feletti befolyását az is erősítette, hogy sokszor az árvai várat és a hozzá tartozó ispánságot is Likava ura birtokolta.¹⁴³ Így nem csodálkozhatunk, ha az 1486. évi dekrétummal ellentétben 1492-ben, illetve 1492–1493-ban még egy-egy abaúji és esztergomi nemes tünik fel alispánként, akik természetesen az aktuális ispán familiárisainak tekinthetők,¹⁴⁴ 1494-től azonban az alispáni poszton kizárólagossá válnak a liptói nemesek. De vajon kimutatható-e kapcsolat az ispánok és az alispánok között? A válasz egyértelmű: nem. Minden alispánról több tucat forrás ismert, de egyik sem utal arra, hogy az ispánnal familiárisi kapcsolatban álltak volna. Ezzel ellentétben számos említés árulkodik arról, hogy – és távolról sem csak tisztségviselésük idején – a perekben őket választják fogott bírácoknak, náluk helyezik el okleveleiket, a megye lakosai által kezdeményezett eljárásokban őket jelölik királyi embernek, tehát összefoglalóan: a nemesi közösség bizalma töretlen irántuk. Detrefalvi Detre és Poturnyai Tamás már az 1470-es években egymást váltották az alispáni székben, az 1486. évi dekrétum után a megye rögtön esküdtnek választotta őket, hogy újabb tíz év elteltével, 1498–1507

toti huic comitatui perspecta sit, substituitur et communi omnium voto in vicecomitem istius comitatus Lypthowiensis eligitur.” KP i. č. 12. fol. 246r. Vö. *Illésy J.*: Kivonatok i. m. 264.

¹⁴⁰ Rakovszky 1585-ben köszönt le a jegyzőségről és lépett Illésházy István szolgálatába: KP i. č. 12. fol. 183v, 214r, 220r.

¹⁴¹ KP i. č. 12. fol. 160v.

¹⁴² „et iis omnibus assidebit etiam egregius Ioannes Rakowzky de Rakow prefectus castri Lykawa comitum istius comitatus Lypthowiensis, qui quoque iuramento astrictus erit”. KP i. č. 12. fol. 229v.

¹⁴³ Arch. II. 34., 142.

¹⁴⁴ Arch. II. 143–144. (Igaz, már az 1470-es évektől zömében liptói nemesek mutathatók ki alispánként.)

között ismét egymást váltogassák az alispánságban.¹⁴⁵ Mindketten szerepelnek abban az 1507. évi oklevélben, amely a megelőző években Liptó megye pénzt kezelő nemeseket sorolja fel.¹⁴⁶ Likava várát 1507-től két évtizeden át a Szapolyai család uralta, amely saját likavai kapitányait nevezte ki a megye ispánjaivá.¹⁴⁷ Bármennyire is jól ismertek a Szapolyai familiárisok, az itteni alispánok nem mutathatók ki közöttük. Az 1512–1513-ban működő Nagystyavnica Miklós például tisztségviselése előtt közvetlenül a Turzó család zólyomi várnagyaként szolgált,¹⁴⁸ társa, Alman Mihály pedig alispánsága előtt és után egyaránt Bakóc Tamás esztergomi érsek Liptó megyei tizedszedője volt.¹⁴⁹ Kispalugyai György alispánsága (1518–1527) előtt a megye választott kapitánya lehetett: testvérével együtt ekkor arra kapott engedélyt a megye egyetemétől, hogy birtokaikon a megyét illető adót kétszer beszédhetik „a megyének teljesített szolgálataikért”, valamint „azon károkért, amelyet a mi szolgálatunkban szenvedtek el”.¹⁵⁰ A Szapolyaiak láthatóan nem tartották fontosnak, hogy a törvényszék irányítását, illetve a megyei közügyek intézését saját kipróbált familiárisaikra bízzák. Miként a 16. század második felében, a megye rendre saját, már kipróbált embereit emelte az alispánságba, akik minden esetben a megye tekintélyesebb családjaiból kerültek ki. Az 1514-től vezetett jegyzőkönyvek szerint az ispánok ritkán avatkoztak a megyei igazságszolgáltatás ügyeibe, persze a bírságpénzekből nekik is rész járt.¹⁵¹

* * *

¹⁴⁵ Arch. II. 143–144., 148. – Fogott bíróként Poturnyait a felsorolt megyei „precipui nobiles” között lásd DF 271907. (1496). Vö. DL 25537. (1511), DL 47046. (1513). Egyéb fogott bírói adatok rá: DF 265948. (1488), DF 259278. (1497), DF 258726. (1503), DF 258705. (1505), DL 94712 (1509) stb. Okleveleket adnak át neki és/vagy Detrefalvinak: DF 258655–657. (1500-as évek eleje), DF 258767. (1494 körül). – Detrefalvi (vagy Benedekfalvi) Detre mint fogott bíró: DL 46761. (1492), DF 259278. (1497), DF 266893. (1503), DL 105823. (1510) stb. Vö. DF 260397. (1491). – A két nemes királyi emberként a Kubinyi család ügyeiben fordul elő: DL 105808., DF 248811., DF 259292. (1498), valamint Likava vár Szapolyaiak részére történő iktatásánál más tekintélyes helyi nemesekkel együtt: DL 105091. (1507). Vö. még DL 94558. (1483), DF 259276. (1496), DL 94622. (1500).

¹⁴⁶ DL 94678.

¹⁴⁷ Arch. II. 145.

¹⁴⁸ Arch. II. 145., különösen a 27. jegyz. Alispánságára kiegészítés az 1513. évből: Arch. II. kieg. – Fiát Detrefalvi Detre volt alispán fiával házasította össze: DF 258766.

¹⁴⁹ 1510: DL 47428., 1518: DF 235382. Egy 1563. évi tanúvallomás szerint Alman 2-3 évig újvári várnagy is volt (Archív Spišského biskupstva, Hodnoverné miesto Spišská kapitula, Aut. prot. IV. fol. 6r.), de egyelőre nem dönthető el, hogy ezt a Szapolyaiak birtoklása idejére vagy korábbra kell helyeznünk.

¹⁵⁰ 1518. március 17. „Item unionem fecimus: cum tota universitas nobilium cum nobilibus Georgio et Ioanne de Kyschpaludia, quod ipsi pro servitiis eorum, que comitatui exhibuerunt, quod ipsi duas ducas, que comitatum concernunt, de possessionibus Kyschpaludia et Bodafalva simul etiam pro damnis, que in servitiis nostris suscepissent.” KP i. č. 6. fol. 35v. (DF 266608., 75. fk.). – Kispalugyai János 1515-ben biztosan megyei kapitány, mivel zsoldot kap a megyétől, lásd uo. 11v. (DF 266608., 23. fk.).

¹⁵¹ Egy 1522-re keltezhető bejegyzés szerint egy kötelezvény be nem tartása esetén a peres fél köteles a likavai várnagnak (azaz az ispánnak) és az alispánnak 12-12 forintot fizetni. KP i. č. 6. fol. 73r. (DF 266608., 149. fk.). Az ispán gyakran idéztetett meg a törvényszékre helyi nemeseket, valószínűleg a bírságpénzek miatt, de az idézés okát csak egyszer határozták meg: uo. fol. 21v. (DF 266608., 47. fk.).

A fent elősorolt adatokból és jelenségekből arra lehet következtetni, hogy a megyei nemesség alispánválasztási joga a középkor végi Magyar Királyság területén fokozatosan terjedt el 1486-tól kezdődően, de leginkább a Jagelló-korban. Semmiképpen nem beszélhetünk azonban „tisztá” rendszerről, mivel az egyes megyékben különböző időpontokban, eltérő tartalommal jelent meg az intézmény, nyilvánvalóan az ispán pozíciójának és hozzáállásának, illetve a helyi nemesség erejének függvényében, ami miatt törvényileg sem lehetett általánosan szabályozni, legfeljebb bizonyos minimális elvárásokat rögzíteni vele kapcsolatban (a megye hozzájárulásának kikötése, 1504). A megyésispánok természetesen az egész korszakon át gyakorolták az alispán kinevezésének a jogát, de számos megyében immár nem ők, vagy nem önállóan ők határozták meg helyetteseik személyét.¹⁵² A választás nyilvánvaló kísérőjelensége az ispánváltásoktól függetlenül hosszú ideig tisztségben maradó vagy többször is tisztségbe kerülő, az ispánokhoz szoros szállal gyakran már nem kötődő alispánok megjelenése, bizonyos megyei karriertípusok kialakulása, előfeltétele pedig annak 1486. évi kimondása, hogy a tisztséget csak megyebéli személy viselheti. (Ezt az alapvető követelését a nemesség a 15–16. század fordulóján szinte mindenhol sikerre tudta vinni.)

Alig maradt forrásunk magukról a választásokról. Nem ismerünk részletes leírást arról, miként egyeztetett a megyésispán és a nemesi közösség az alispán személyéről. Gyaníthatóan az ispán éppúgy jelölhette a személyt, mint a megye: előbbi esetben a megye vagy hozzájárulását adta ispánja választásához, vagy tiltakozott ellene, míg a másik esetben az ispán értelemszerűen nem nevezte ki a számára alkalmatlannak tűnő jelöltet. Akár az is előfordulhatott, hogy a megye közössége – mint a kora újkor évszázadaiban – több, az ispán által megnevezett személy közül választhatott.¹⁵³ Nem volt ez idegen a középkor emberétől sem, gondoljunk csak az 1519. évi nádorválasztásra, ahol az országgyűlés három jelöltre szavazhatott.¹⁵⁴ Nem kizárható, hogy helyenként, miként Heves megyében láttuk, „paritásos alapon” a két (al)ispán közül az egyik az ispán, a másik a megye jelöltje volt. Jóllehet nincs egyértelmű bizonyító adatunk arra, hogy a 16. század második felének gyakorlatához hasonlóan az alispánt a Jagelló-korban – a hivatali előd halálesetét kivéve – már minden évben megadott időpontban, a többi tisztségviselővel, különösen a szolgabírákkal együtt

¹⁵² Éppen emiatt 1486 után egyre veszélyesebb az alispán személye és tisztségviselési ideje alapján meghatározni az ispán személyét és ispánsága időhatárait. Ez az észrevétel archontológiai összeállításunkban nem mindenhol érvényesült, amely alól az általam összeállított archontológiai táblák sem kivételek.

¹⁵³ *Holub J.*: A főispán i. m. 210., *Föglén A.*: Közigazgatástörténeti adatok i. m. 477–478. Lásd erre még az 1642. áprilisi turóci alispánválasztás részletes leírását: Slovenský Národný Archív, Hodnoverné miesto Turčianskej Kapituly, Aut. prot. E. 347–348. Itt főispáni jogának és a megye szokásának megfelelően Révay Ferenc fő- és örökös ispán négy jelöltet nevezett meg, akik között egy-egy volt alispánt, ekkori esküdt ülnököt, illetve jegyzőhelyettest és esküdt ülnököt találunk.

¹⁵⁴ *C. Tóth N.*: A Magyar Királyság nádora i. m. 79–80.

választották vagy erősítették volna meg tisztségében, ez mégis valószínűnek látszik. (E kérdésekhez a későbbi, egy-egy megyére összpontosító részkutatások még számottevő adalékkal járulhatnak majd hozzá.)¹⁵⁵

Nagyon fontos hangsúlyozni, hogy az új, alispánválasztásra utaló jelenségekkel párhuzamosan tovább élt a régi rendszer is, amikor az ispán birtokigazgatással is megbízott familiárisa töltötte be az alispáni tisztséget. Ez még olyan megyékben is előfordult, ahol igazolható a választások megléte. Bars megyében, ahol a nemesi közösség a fentebbiek alapján 1488-ban bizonyosan választhatott alispánt, Győrödi Péter 1494 és 1504 között egy hosszabb szünettel valószínűleg három, Endrédi György 1508 és 1528 között egy megszakítással legalább négy ispán alatt állt a megyei törvényszék élén. Közben ugyanakkor 1500 és 1516 között a lévai várnagy viselte a másik alispáni posztot, ami nehezen értékelhető másként, mint hogy az egyik, Léva várát birtokló ispán, Haraszti Ferenc ekkoriban ragaszkodott ahhoz, hogy familiárisa töltsen be az alispáni tisztséget.¹⁵⁶ Vajon ellentmondás mindez, amely cáfolja eddigi fejtegetéseinket?

Kubinyi Andrásnak a középbirtokos nemességről írott, 1984-ben megjelent tanulmánya kiválóan bemutatta azt az előkelő nemesi réteget, amely kis túlzással monopolizálta nemcsak az alispáni tisztséget (helyenként az ispáni tisztséget is megszerezve), hanem azt a lehetőséget is, hogy megyéjük képviselőiben részt vegyenek a Jagelló-kor országgyűlésein, ahol erős, a megyehatárokon túlívelő házasságkötésekben is megmutatkozó kapcsolati hálót építhettek ki egymással. Kubinyi megállapítása szerint ez a politikai vezető réteg helyi szinten már sokszor komoly akadályokat tudott gördíteni a főurak szándékai elé. Mivel e réteg tagjai számára még mindig a főúri szolgálatba lépés volt a legjövődmezőbb lehetőség, a kiváló történész arra következtetett, hogy „az úri szolgálatban álló köznemesi politikusok prelátus- és báróellenes országgyűlési fellépése csak abban az esetben érthető, ha a familiárisi rendszer átalakult, válságossá vált volna”.¹⁵⁷ Ezt a válságot pedig abban találta meg, hogy a nemesek sokszor már csak határozott időre álltak egy-egy főúr szolgálatába, díjazásukban pedig nőtt a pénzbeli kifizetés súlya a természetbeni juttatásokkal szemben, ami a korszak forrásaiban a *familiaris* helyett megjelenő *servitor* fogalom elterjedésében csapódik le. Mindennek következményeként „meglazult az úr és szolgája közti egykor patriarchális viszony”.¹⁵⁸

¹⁵⁵ Kádas István Sáros megyére vonatkozó kutatásaiból arra lehet következtetni, hogy az 1470-es években még a szolgabírákat sem választották egy állandó határnapon, ráadásul nem is mindig egyszerre nyerték el hivatalukat. *Kádas I.*: A megye emberei i. m. 26–27.

¹⁵⁶ Arch. II. 50–52.

¹⁵⁷ *Kubinyi A.*: A középbirtokos nemesség i. m. 7.

¹⁵⁸ Uo. 12.

Aligha kétséges, hogy Kubinyi András jól látta a folyamatot, de érzésem szerint éppen az annak háttérben álló vezérlőelvet vagy előzményt nem ragadta meg. Ez pedig véleményem szerint az, hogy 1486 után feltűnik egy új, a nemesség körében megfigyelhető életpálya- vagy karriertípus: a *megyei szolgálat*. Ahhoz azonban, hogy ez kialakulhasson, nemcsak a megyei hatóságok autonómiájának és jogkörének kellett megerősödnie, hanem bővülnie kellett a nemesség számára elérhető tisztségek körének is – a korábbi évszázadokban csupán korlátozott presztízst biztosító szolgabírói tisztség ugyanis éppenséggel inkább távol tartotta a tekintélyesebb megyei nemességet a komolyabb megyei szerepvállalástól. Magától értetődő, hogy a megyei tisztségeken alapuló „életpályamodell” akkor vált igazán csábítóvá a nemesség számára, amikor a megye közössége befolyást szerzett az alispán megválasztásában. A változás kezdetét mindenképpen az esküdti intézmény 1486. évi létrehozása jelöli ki,¹⁵⁹ de a fejlődésnek óriási lökést adhatott a megyei kapitányi és pénztárosi tisztségek 1498. évi létrejötte is, illetve a megye jogköreinek az adószedésben és zsoldosfogadásban megmutatózó bővülése.¹⁶⁰ Azok a nemesek, akik e *választott megyei tisztségeken* – helyenként még a szolgabírószágban is – tevékenységükkel meghálálták a közösség irántuk megnyilvánuló bizalmát, számíthattak arra, hogy előbb-utóbb esélyük nyílik az alispáni tisztségre, és/vagy országgyűlési követnek is megválasztják őket.

A megye megerősödése magától értetődően növelte a helyi nemesség összetartozás-tudatát, aminek aligha van látványosabb bizonyítéka, mint a megyei pecséthasználat átalakulása, a hivatali pecsétek megjelenése.¹⁶¹ Ez azzal is együttl járhatott, amire Kubinyi is utalt, hogy bizonyos ügyekben a megye közössége immár képes volt összezárni sorait egy-egy főpappal vagy báróval szemben. Ennek viszont az lett a szükségszerű következménye, hogy a főpapoknak és a főuraknak érdemes volt változtatniuk familiárisi körük kialakításán: ekkortól érdekükben állt, hogy olyan nemeseket is szolgálatukba fogadjanak, akiknek a szavára a megyei nemesség is sokat adott. A megye bizalmát élvező személy nemcsak a megyei törvényszéken tudta hathatósabban képviselni a főúr érdekeit, hanem nyilvánvalóan ura megyében fekvő uradalmait is jobban tudta igazgatni az által, hogy kapcsolatai és tekintélye révén a szomszédokkal kialakuló konfliktusokat könnyebben rendezte el. Ez lehet a magyarázata annak, hogy az alispánok között változatlanul feltűnnek időnként az ispán familiárisai, ami azonban nem feltétlenül az ispáni önkény jele, hanem azt is jelezheti, hogy az ispán olyan familiárisát

¹⁵⁹ Az esküdti intézmény fontosságára lásd *Tringli I.*: Újkor hajnala i. m. 73., *Uő*: Megyék i. m. 515. Történetére lásd *Neumann T.*: Választott nemesi esküdtek i. m.

¹⁶⁰ A két tisztségre lásd *Kádas I.*: A megye pénze i. m. Vö. *Tringli I.*: Megyék i. m. 517.

¹⁶¹ A tisztségviselők saját pecsétjei helyett hivatali pecsétek megjelenésére lásd *Kádas István*: Cum sigillo nostro. A késő középkori Sáros megye pecséthasználata. *Történelmi Szemle* 59. (2017) 637–653. Vö. *Tringli I.*: Megyék i. m. 516.

jelölte az alispánságba, aki élvezte a megyei nemesség többségének a támogatását (lásd fent a nyitrai Szerdahelyi Benedek vagy a szabolcsi Ders Kelemen példáját, de tanulságos Bertóti Szaniszló esete is Sáros megyében¹⁶²). A fenti barsi példa – a lévai várnagy alispánsága – következésképpen nem cáfolja a megyei nemesség befolyását az alispán megválasztásában. Mindazonáltal nagyon úgy tűnik, hogy az alispánt feletteséhez egyre gyakrabban a személytelenebb „hivatali”, nem pedig a bizalmas familiárisi kapcsolat fűzte.

A familiaritás Kubinyi András által említett Jagelló-kori válságjelenségei nyilvánvalóan léteztek, de nem szabad eltúlozni jelentőségüket: az ispán és az alispán közötti kapocs országszerte tapasztalható meglazulását nem számítva, amely tehát nem a familiaritás megváltozására, hanem a megye jogainak bővülésére vezethető vissza, az ismert esetek zöme – természetesen a szélesebb nemesi köröket érintő katonai (zsoldosi) szolgálaton túl – tényleg csak a nemesség első számú vezetőire korlátozódik. (A híres példa erre Ernuszt János és Battyányi Boldizsár 1505. évi, egy évre szóló szerződése.)¹⁶³ Ennek okai pedig egyértelműek: az urak igyekeztek szolgálatukba fogadni és lekötelezni a helyi, tartományi és országos szinten a nemesség helyi és rendi politikáját alakító nemesi vezetőket, akik viszont láthatóan nem kívántak hosszú távra egy úr mellett sem elköteleződni, hogy bármikor szabadon elvállalhassák a királyi udvar, más főurak vagy a nemesség megbízatásait. Úgy tűnik, hogy ezzel ellentétben a várak és uradalmak igazgatásában alkalmazott nemesek tömegeinek szolgálatában nem történt ilyen mérvű változás.

A nemesség politikai vezető rétege, amelyet Kubinyi András az országgyűlési követekkel, a királyi tanács köznemesi ülnökeivel, a megyék bárói rétegbe nem tartozó, „köznemesi” ispánjaival és az alispánokkal azonosított, nem képez egységes társadalmi réteget. Kimutathatók közöttük az uradalmakkal rendelkező nemesi előkelők éppúgy, mint az egy-két tucat jobbágytelekkel rendelkező birtokos nemesek (Péterfalvi Nagy Albert alighanem a kivételek közé sorolható). Az 1486 utáni időszak egyik legfontosabb társadalomtörténeti változása az, hogy a megyei tisztségek bővülése a nemesség eltérő vagyoni rétegeit is a megyei közösség szolgálatába vonzotta, és előmeneteli lehetőséget biztosított számukra. Jól látszik, hogy a megyei nemesség első számú tisztségviselőjévé váló alispánok kiválasztásában nem mindig az adott megye birtokstruktúrájához mérten kiemelkedő vagyon, hanem a megyei közösség bizalma számított a legfontosabb szempontnak. Az alispánok köre éppen ezért nem azonosítható maradéktalanul a nemesség politikai vezető

¹⁶² Bertóti 1487-ben esküdt, 1498-ban megyei adószedő lett, majd Perényi Imre nádor ispánsága (1505–1519) idején lett alispán hosszú időre (*Kádas I.: A megye emberei* i. m. 212., Arch. II. 205.). Miután Perényi megszerezte 1516-ban Sáros várát, Bertóti lett annak egyik várnagya, kapitánya (első adatom 1517-ből való: DF 217659.).

¹⁶³ *Kubinyi A.: A középbirtokos nemesség* i. m. 12., 21. 66. jegyz., *Pálosfalvi, T.: The Noble Elite* i. m. 129.

rétégevel, amelyben inkább a nagybirtokos előkelők, a királyi, kúriai és főúri szolgálatban vagyont és tekintélyt szerző „hivatali értelmiség” és a katonai, birtokigazgatási tapasztalatokkal rendelkező nemesek játszották a főszerepet. Ám ez a réteg is gyakran élt azzal a lehetőséggel, hogy ispánként vagy alispánként részt vegyen a megyei közéletben, ott szilárd bázist építve ki magának, és egyben garantálva követi megválasztását. A Kubinyi András tanulmányában leírt társadalomtörténeti jelenségeket tehát valójában nem a középbirtokos nemességre általában, hanem a nemesség politikai vezetőrétegére, az elitekire kell vonatkoztatni, illetve szűkíteni.

A megyék megerősödése, amelynek egyik központi eleme volt az alispáni tisztség fokozatos függetlenedése az ispánétól, magától értetődően hozzájárult ahhoz, hogy a nemesség rendi szinten egyre inkább hallathassa hangját a Jagelló-kori országgyűléseken. Persze nehéz eldönteni, hogy a nemességnek a megyei autonómia bővülésére és az alispáni tisztség választhatóságára irányuló – hosszú távon – mindenképpen sikeres fellépése 1486-ban a rendként való megerősödés jele vagy csupán előzménye. Paradox módon a nemesség érdekérvényesítő képességét Mátyás utolsó éveiben a szakadatlan harcok és a király távolléte, míg Ulászló uralkodása alatt a háborúk hiánya, pontosabban a törökellenes támadó hadjáratok elmaradása erősítette meg.¹⁶⁴

ELECTION OF THE *ALISPÁN* IN LATE MEDIEVAL HUNGARY

By Tibor Neumann

SUMMARY

According to the general academic consensus, the alispán (*vicecomes*), who headed the county's judicial seat, was appointed in the Middle Ages by the ispán (*comes comitatus*) from the ranks of his own retainers (*familiars*). Based on an analysis of relevant sources from the late Middle Ages, the author has come to the conclusion that the demand that the alispán be elected by the county nobility was already put forward at the diet of 1486 while, moreover, in some of the counties it was already working practice upon royal license or the ispán's authorization. During the Jagiellonian period the election of the alispán by the local nobility could be detected in a growing number of counties, but no general legal regulation was possible on account of the diverging local conditions. In many places the link between the ispán and the alispán loosened and was transformed into a relation of official subordination, which had important social historical consequences: the service of the county became an attractive career option for wealthier nobles as well, a fact which influenced the emergence of the nobility as a separate order.

¹⁶⁴ Vö. Neumann Tibor: *Registrum proventuum regni Hungariae. A Magyar Királyság kincstartójának számadáskönyve (1494–1495)*. (Magyar Történelmi Emlékek, Okmánytárak) Bp. 2019. 13., 18.

Vitári Zsolt

A MAGYARORSZÁGI „NÉMET IFJÚSÁG” MŰKÖDÉSÉNEK KEZDETEI

Engedélyezés, legalizálás, állami kontroll

Az 1920 utáni Magyarország legnagyobb etnikai kisebbségévé előlépő németiséget érintette legérzékenyebben az ország etnikai homogenizációjának elősegítését prioritásként kezelő régi-új magyarországi etnopolitika. Bleyer Jakab, a magyarországi németeket a húszas évek elején megszervező politikus valószínűleg helyesen ismerte fel, hogy a csoport nélküli etnicitás korszakának leáldozott, és a németiség csak akkor kerülheti el a további etnikai eróziót, ha megszervezi önmagát. Kiemelt jelentőséget tulajdonított annak, hogy a felnövekvő generációk megtartsák németiségüket, de a húszas években az iskolakérdés anomáliái, a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (a továbbiakban: MNNE) igen magas tagsági alsó korhatára (betöltött 24. életév), illetve a szervezet működésének adminisztratív akadályozása, a német egyetemi és főiskolai hallgatók egyesületének (Suevia) elhúzódó engedélyezési folyamata, valamint a Leventeszervezettel kialakult súrlódások egyértelművé tették Bleyer számára, hogy az ifjú korosztályokat igen nehezen lehet bevonni e csoportképző folyamatba.

Az önálló német ifjúsági szervezet létrehozására az első lépéseket az 1930-as évek elején az MNNE-n belül létrejövő, informális Német Munkaközösségben teret nyerő és később a Volksbundot megalapító fiatalabb generáció tette meg. A majdnem egy évtizedes előkészítés ellenére azonban csak a megfelelő politikai konstelláció teremtette meg annak lehetőségét, hogy a Német Ifjúság (Deutsche Jugend, DJ) elnevezésű, önálló német szerveződés megalakulhasson. E tanulmány a DJ alapítási folyamatát követi nyomon az 1940-es népcsoport-egyezménytől a szervezet alapszabályzatának elfogadásáig, majd megvizsgálja a legalizált szervezet állami ellenőrzésének gyakorlatát is.

A népcsoport-egyezménytől a szervezet engedélyezéséig

Az 1940. augusztus 30-ai második bécsi döntéssel egy időben megkötött, a magyarországi németek jogait rögzítő úgynevezett népcsoport-egyezmény aláírása után Basch Ferenc, a Magyarországi Németek (Nép)Szövetségének (Volksbund der Deutschen in Ungarn – a továbbiakban: Volksbund) vezetője 1940 szeptemberében, berlini útja során látogatást tett Heinrich Himmlernél, a német népiség megszilárdításának birodalmi biztosánál, aki egyúttal az SS birodalmi vezetője is

volt. Himmler a népcsoport-egyezmény egyfajta végrehajtási utasításaként támpontokat adott az újdonsült népcsoport-vezetőnek, hogy miként járjon el a jövőben. Elsődlegesnek nevezte a Volksbund népcsoport-szervezeté történő alakítását a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (NSDAP) mintájára, egyúttal pedig felajánlotta az átszervezéshez szükséges emberek felkészítéséhez az irányítása alatt álló Népi Német Közvetítőszerv (Volksdeutsche Mittelstelle, VoMi) segítségét. A gazdasági és kulturális intézmények mellett sürgősen kiépítendőnek tartotta a nőszervezetet és a népcsoport ifjúsági szervezetét is. E kettő lehetett ugyanis szerinte a Volksbund szervezetének legfontosabb bástyája. Az ifjúsági szervezet mellé egy sportszervezet létrehozását is sürgette, amely a fegyverbíró fiatalságot tömörítheti, s amelynek tagjaira azután további kiképzés várna a Német Birodalomban.¹

Basch ezt követő beszédei arról tanúskodnak, hogy megértette a házi feladatot, és megkezdte annak propagálását is. A Volksbund törekvéseit tekintve egyértelműen az ifjúsági szervezet létrehozásának kérdése kapott prioritást. Basch eleki beszédében ezzel kapcsolatban programot is hirdetett: „Ha az öregeket, az apákat és az anyákat már nem is tudjuk újra németté tenni, mert azokat már elrontották, tudjuk, hogy a fiatalság a mienk. Azt mi tűzön-vízen keresztül, minden eszközzel újra németté fogjuk tenni. Minden szülőnek a szíve örülni fog, mikor látja majd fiatalságunkat a napkorongos lobogók alatt menetelni. Mert a mi német ifjúságunk menetelni fog.”² Az ifjúság ügyében Berlin és a Volksbund vezetésének törekvései között nem volt lényegi különbség. A szervezeti felépítésben, valamint a tartalmi kérdésekben a birodalmi elképzelések érvényesültek, aminek az volt a fő oka, hogy a Volksbund nem rendelkezett előzetes belföldi mintákkal és saját, független elképzelésekkel. Azt, hogy Basch milyen komolyan foglalkozott a kérdéssel, jól mutatta 1940. október 6-ai gyönki beszéde is, amelyben jelezte, hogy a Volksbund nem mond le a német fiatalokból álló, külön leventealakulatok megalkotásának követeléséről sem.³

A népcsoport-egyezmény nyilvánvalóan óriási lökést adott a Volksbund szervezeti kiépítésének. Helyi csoportjainak java része ezután alakult meg, s lehetőség nyílt arra is, hogy a helyi csoportok vezetőségének részeként az ifjúsági vezetőket is megválasszák, egyelőre csak a 18 éven felüli fiatalok köréből. Eközben az ifjúságszervezés a korábbi mederben haladt tovább. A Volksbund továbbra is

¹ Bundesarchiv-Lastenausgleichsarchiv (a továbbiakban: BArch-LA), Ostdokumentation (a továbbiakban: OstDok), OstDok 16/2 – Ungarn. 58–62. Anlage 6. Betrifft: Deutsch-ungarischer Minderheitenvertrag. Abschrift.; *Tilkovszky Loránt*: Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország 1938–1945. Bp. 1978. 102.

² *Gergely Ferenc – Kiss György*: Horthy leventéi. A Leventeintézmény története. Bp. 1976. 232.; *Tilkovszky Loránt*: SS-toborzás Magyarországon. Bp. 1974. 24–30.; *Uő*: Ez volt a Volksbund i. m. 115.

³ Uo. 106.

megragadott minden alkalmat arra, hogy – még saját ifjúsági szervezet híján – valamilyen jelentősebb esemény címén összecsoportosítsa az ifjakat, figyelemfelkeltő módon mulatságokat, gyűléseket, meneteléseket tartson. A bécsi döntés után a sorfalat álló egyenruhás ifjú bajtársak és lányok a rendezvények elengedhetetlen szereplőivé, díszleteivé váltak.⁴

A rendezvényeken tartott mozgósító beszédek is jelentősen megváltoztak, amennyiben az alakuló üléseken és az egyéb rendezvényeken használt retorika már figyelembe vette az adott település viszonyait. A főleg németek lakta településeken erőteljesebb volt a fellépés, a vegyes lakosságú falvakban inkább mérsékelt, visszafogott a hangvétel. Míg korábban minden egyes helyi csoport megalakulásánál a népesség, a hazafiság és az ifjúság jelentette a három alapvető retorikai panelt, addig ezután egyre inkább maga Hitler – úgy is, mint a magyarországi németiség vezére –, a neki járó hála, a háborús sikerek stb. kerültek a beszédek középpontjába.⁵ A szónokok persze soha nem felejtették el hangsúlyozni, hogy Hitlernek köszönhetően valósultak meg a revíziós törekvések s tért vissza Erdély.

Egyértelműen érzékelhető volt azonban, hogy a tömegpszichológiai ismeretek birtokában a negatív jelenségeket tematizáló mozgósítás került középpontba. Összességében ellenségesebb és követelőzőbb lett a hangnem, gúnyolódó és kioktató a retorika az addigi magyar nemzetiségpolitikával szemben, s eltűnt a magyar kormány irányában korábban gyakran hangoztatott hála: „Kötelezni fogja a Volksbund a német községek intelligenciáját is, hogy vele tartson, vele érezzen, mert ellenkező esetben el lesznek csapva.”⁶ 1940 vége felé új elemként megjelent a faji gondolat is, s a nagy német népközösséghez való tartozás mind gyakoribb hangoztatása. Egy-egy radikálisabb megnyilvánulásnál már nemcsak háttérbe szorult a magyar haza képe a németiséghez tartozás érzése miatt, hanem Magyarországot gyalázó megnyilvánulásokra is sor került. Pilisszentivánon például a volksbundista ifjak az „Ungarnland ist ein Zigeunerland” (Magyarország cigány ország) szövegű dalt énekelték, ami miatt tanáraik nemzetgyalázásért fel is jelentették őket. A baranyai főispán helyzetértékelése szerint: „Az izgága fiatalság megfékezése egyelőre nagy nehézségekbe ütközik, mert a panaszok esetén mindent letagadnak és a terror hatása alatt álló lakosság tanúskodni általában

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) Országos Levéltára (a továbbiakban: OL) Külügyminisztérium, Politikai Osztály iratai (a továbbiakban: K 63), 199. cs. K 63-1941-21/7. Másolat a 7289/1941. VII. res. B. M. számú iktatmányról. 1941. febr. 24.

⁵ MNL Baranya Megyei Levéltára (a továbbiakban: BaML), Baranya vármegye alispánjának iratai, Elnöki iratok (a továbbiakban IV. 410. a.), 53. d. 1940. Jelzet nélkül. A Baranyavári járás főszolgabírája Baranya vármegye alispánjának. Villány, 1940. okt. 11.

⁶ MNL BaML IV. 410. a. 53. d. 1940. 37/1941. Fröschl József újpettei Volksbund-tag kijelentése a Római Katolikus Olvasókörben. A Baranyavári járás főszolgabírája Baranya vármegye főispánjának. Villány, 1941. febr. 4.

nem hajlandó.”⁷ A rendezvényeken eluralkodó erőteljesebb, durvább hangnem a belügyminiszter fellépésére 1940 végén általában mérséklődött.

Nyilvánvalóan az események által kiváltott eufória és lelkesedés miatt vesztették el sokan az önkontrollt, s különösen igaz volt ez az ifjúságot illetően, amelynek soraiban a racionalitás még kevésbé képes kordában tartani az emocionalitást. Ebben a kezdeti időszakban gyakran előfordultak atrocitások, a mozgalom ellenzőinek és a hezitálóknak a megbélyegzése, molesztálása vagy egyenesen bántalmazása. A baranyai főispán szerint „Még ennél is sérelmesebb a Jungkameradok számos helyen tanúsított féktelen, tetteges terrorizmusa. Az embereket, de az asszonyokat és leányokat is és különösképpen a magyarokat is egészen képtelen durva módon szidalmazták és sértegetik, ott ahol érik, a közös falusi táncmulatságokról egyszerűen tettegesen kidobják azokat, akik nem jungkamerádok. [...] Ez az elnevelt és elrontott fiatalság végeredményben dr. Basch számára is egy nagy teherterhelés lesz, mert nagy tévedés azt hinni, hogy a lelki züllést kormányozni lehet.”⁸ A főispán helyzetértékelése pontos volt. Kétségtelen, hogy Basch fel akarta használni az ifjonti lelkesültséget a Volksbund talpra állításában, hisz rá is volt erre kényszerülve, de ezt a felhajtó erőt a későbbiekben nem volt már képes megzabolázni, annál kevésbé, mert ehhez a Volksbund vezetőségének radikálisabb szárnyával is szembe kellett volna szállnia.⁹

1940 őszére – egyelőre még a Volksbundon belül – 8000 főre duzzadt az ifjúsági tagok száma, akik közül négyezren előfizetői voltak a háború kitörése után egy ideig leállított, 1939 eleje óta évente tízszer, majd 1940-től havonta megjelenő *Jungkamerad* című ifjúsági lapnak.¹⁰ Az ifjúsági munka szervezeti szinten is változásokat indukált a Volksbundon belül. Nemcsak a helyi csoportok mellett, hanem minden vertikális (járási/Kreis és területi/Gebiet) szinten megjelentek az ifjúsági megbízottak, a legfelső szintet pedig csakhamar Országos Ifjúságvezetőségnek kezdték hívni. 1941-től kezdve a helyi csoportot megalakítóknak a helyi ifjúsági

⁷ MNL Pest Megyei Levéltára (a továbbiakban: PML), Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánjának bizalmas iratai (a továbbiakban: IV. 401. a.), 8/1941. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánja a valóság- és közoktatásügyi miniszternek. Bp., 1941. márc. 10.; MNL BaML Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai (a továbbiakban: IV. 401. a.), 637/1940. Baranya vármegye főispánja a belügyminiszternek. Pécs, 1940. dec. 11.; MNL BaML IV. 401. a. 670/1940. Baranya vármegye főispánja a belügyminiszternek. Pécs, 1941. jan. 3.

⁸ MNL BaML IV. 401. a. 641/1940. Baranya vármegye főispánja Ottlik Lászlónak, a Miniszterelnökség Nemzetiségi és kisebbségi osztálya miniszteri titkárának. Pécs, 1940. dec. 11.

⁹ Basch később, népbírósi perében is beszélt az ifjúság megfékezhetetlenségéről. Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn, Budapest 1945/46. Hrsg. Gerhard Seewann – Norbert Spannenberger. München 1999. 401., 439.

¹⁰ MNL BaML IV. 401. a. 236/1940. A Baranyavári járás főszolgabírája Baranya vármegye alispánjának. Villány, 1940. okt. 23.; BArch, Reichsorganisationsleiter der NSDAP, Presseauschnittsammlung – Ungarn: Band 2. (a továbbiakban: NS 22/109), Bericht aus dem Leben der deutschen Volksgruppe in Ungarn. Folge 49. Berlin, 1940. ápr. 5.

vezetőik kinevezéséről már kötelezően meg kellett kérdezniük az országos ifjúságvezetőt, utóbbinak viszont továbbra is tájékoztatnia kellett az illetékes területi vezetőt a kinevezési szándékokról.¹¹

1940 végétől a Volksbund ifjúsági tanfolyamai már a Német Ifjúság megszervezését készítették elő. A továbbképzések vezetői a többnapos rendezvényeken tájékoztatták a helyi csoportok ifjúsági vezetőit arról, hogy helyi csoportokat fognak felállítani, és felkészítették őket arra, hogy miként kell azokat vezetni.¹² Az ifjúsági kurzusok, amelyeket a *Deutsche Zeitung* – az álcázás kedvéért – továbbra is többnyire tánc- és népdaltanfolyamokként propagált, nagy lendülettel folytak, különösen ősszel, miután már lezajlottak a nyári és az őszi betakarítási munkák.¹³ 1940 novembere és 1941 áprilisa között összesen 22, egyszerre több település fiatalságát megmozgató ifjúsági tanfolyamot tartottak, kilencet Baranyában, kettőt Tolnában, kettőt Somogyban, ötöt a Vértesben-Bakonyban, kettőt a Bácskában, egyet a Felvidéken, egyet pedig a szórványban, a Dunától keletre. Ezekon több mint 3500 ifjú bajtársat és bajtársnőt képeztek ki. A Volksbund vezetősége a tanfolyamok sikeréből azt a következtetést vonta le, hogy az ifjúság is csatlakozni akar a mozgalomhoz. Már ekkor is érzékelhető volt azonban az a főleg az MNNE, a Levente Egyesület és a Katolikus Agrárfifjúsági Legényegyletek Országos Testülete (KALOT) által ambicionált törekvés, hogy megakadályozzák a német ifjúság Volksbund által történő megszervezését, ez pedig nem könnyítette meg az effajta rendezvények tartását.¹⁴

Az 1941-ben lendületet kapó központi és regionális tanfolyamok mellett, a népcsoport-egyezmény biztosította legalitásban a fiatalság birodalmi tanfolyamokon is részt vehetett. A Miniszterelnökségre érkező jelentések gyakran számoltak be németországi utazásokról. 1941 augusztusában például 70 magyarországi német fiú és lány utazott a Harmadik Birodalomba ezzel a céllal. Augusztus

¹¹ MNL OL Belügyminisztérium, Rezervált iratok (a továbbiakban: K 149), 651/9. d. K 149-1941-651fő. Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos külpolitikai összesítő. Német. 514. sz. B.kt. 1941. Bp., 1941. jan. 10.; Die Landesjugendführung teilt mit. *Deutsche Zeitung*, 1941. január 21. 5.

¹² MNL OL K 149 651/9. d. K 149-1941-651fő. Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos külpolitikai összesítő. Német. 514. sz. B.kt. 1941. Bp., 1941. jan. 10.

¹³ Jugendschulungen. *Deutsche Zeitung*, 1940. november 14. 6.; Feierlicher Abschluss der Jugendschulung in Ivandarda. *Deutsche Zeitung*, 1940. november 15. 2.; Jugendschulung in Almamellek. *Deutsche Zeitung*, 1940. december 3. 6. A baranyai tanfolyamokról lásd pl. a következő feljegyzéseket: MNL BaML IV 401. a. 637/1940. Baranyavári járás főszolgabírája Baranya vármegye főispánjának. Villány, 1940. dec. 5.; MNL BaML, IV 401. a. 36/1941. Baranya vármegye főispánja a magyar kir. belügyminiszternek, 1941. febr. 14.; MNL BaML, IV 401. a. 53/1941. A pécsvárad járás főszolgabírája Baranya vármegye főispánjának. Pécsvárad, 1941. jan. 24.

¹⁴ BAArch, Reichsorganisationsleiter der NSDAP, Presseauschnittsammlung – Ungarn: Band 4. (a továbbiakban: NS 22/111), Außendeutscher Wochenspiegel. Folge 19. 1941. máj. 10.; Unsere Jugend an der Schwelle des neuen Jahres. *Deutsche Zeitung*, 1941. január 3. 4.; Jugendschulung des „Volksbundes“ in Westbaranya. *Deutsche Zeitung*, 1940. november 24. 5.

második felében és szeptember elején pedig két csoportban további 100 leendő ifjúsági vezető tett háromhetes látogatást Németországban, Artur Axmann, birodalmi ifjúságvezető meghívására.¹⁵ Ezekre az utakra többnyire a falvakból toborozták a résztvevőket, mindenholnban általában egy-két embert.

A csendőrség jelentései szerint a Volksbund által szervezett tanfolyamokon, találkozókön résztvevő fiatalok hazatérve aktív szervező tevékenységbe kezdtek: terjesztették a Volksbund sajtótermékeit, a fiatalság körében előfizetőket gyűjtöttek, tagokat toboroztak, mások a lapok anyagából felolvasó délutánokat tartottak a fiatalságnak. A csendőrség a következőképpen értékelte az ifjú bajtársak tevékenységét: „A budapesti 'Jungkameradschaft' tanfolyamon részt vett egyének tevékenysége általában abban nyilvánul meg, hogy a sváb ifjúságban felébrednek a faji öntudatot és azokat a VDU [Volksbund – V. Zs.] kebelében működő ifjúsági csoportnak megnyerjék. Ezzel kapcsolatban dicsőítik a Harmadik Birodalom hatalmát és annak közelmúltban elért eredményeit. Ezzel akarják elérni, hogy a svábok büszkén vallják magukat németeknek. Szerintük az nem szegény, hanem dicsőség. Sűrűn hangoztatják, hogy csak németül beszéljenek egymással. Erős propagandát folytatnak a VDU sajtója érdekében, hangoztatva, hogy az ő érdekeiket csak az képviseli.”¹⁶

1941 nyarán tömegessé váltak a Volksbund ingatlanvásárlásai, amelyeknek az volt a célja, hogy minden településen legyen a helyi csoportnak helyisége, német háza (Haus vagy Heim). 1940 végétől vannak forrásaink arra, hogy megkezdődött az otthonok berendezése. A helyiségek kialakítása látványosan előmozdította a szervezkedést. A szervezettség szintje persze településenként nagyon eltérő volt; néhol csak vasárnap tértek be a tagok az egyesületi helyiségbe, de volt, ahol minden este sor került valamilyen összejövetelre. Mágocson például a leányok és az asszonyok hetente háromszor, a legények pedig kétszer jártak az otthonba: énekeltek, felolvasásokat hallgattak, rádióztak.¹⁷ Pilisvörösváron a leányok hetente egyszer, a fiúk hetente kétszer jöttek össze, Nagykovácsiban 1941-ben már háromszor mentek a fiatalok az otthonba. Soroksáron négy alkalommal,

¹⁵ MNL BaML IV. 410. a. 53. d. 1941. A Hegyháti járás főszolgabírája Baranya vármegye főispánjának. Sásd, 1941. aug. 2.; MNL OL Miniszterelnökség, Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai (a továbbiakban: K 28), K 28-1944-194-M.E.-B-15162. Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos külpolitikai összesítő. Bp., 1941. júl. 25.; *Tilkovszky L.*: Ez volt a Volksbund i. m. 170.

¹⁶ MNL OL K 28 98. cs. K 28-198-1939-15164. Másolat. A Magyar Királyi Csendőrség Nyomozó Osztályparancsnoksága. 12.769. sz. 1939. márc. 14.; MNL BaML IV. 401. a. 70/1939. Baranya vármegye főispánja a belügyminiszternek. Pécs, 1939. febr. 18.

¹⁷ MNL BaML IV. 401. a. 210/1941. Baranya vármegye főispánja a belügyminiszternek. Pécs, 1941. júl. 2. Valamint A Hegyháti járás főszolgabírájának jelentései Baranya vármegye főispánjának: MNL BaML IV. 401. a. 637/1940. Sásd, 1940. nov. 30.; MNL BaML IV. 401. a. 1/1941. Sásd, 1941. jan. 2.; MNL BaML IV. 401. a. 817/1941. Sásd, 1942. jan. 2.; MNL BaML IV. 410. a. 53. d. 1940. Sásd, 1941. aug. 2.; MNL BaML IV. 401. a. 491/1942. Sásd, 1942. jún. 1.

teljes munkamegosztásban (nők, leányok, férfiak és fiúk) üzemelt a helyiség. Bonyhádön is külön-külön gyűltek össze az ifjak, a leányok és a férfiak. A gödrei Volksbund-otthonban úgy osztották be az időrendet, hogy szerdán az asszonyok, csütörtökön a lányok, pénteken a fiatal nős férfiak, szombaton pedig a fiúk jelentek meg. A pécsváradi járásban Palotabozsokon és Véménden volt a legaktívabb az ifjúsági élet, itt heti egy-két alkalommal tornagyakorlatokat tartottak, majd utána énekeltek.¹⁸ Mindez már a DJ megalapítása előtt is zajlott, ami arról tanúskodik, hogy az egyesületi élet alapjait jelentő rendszeres tevékenységek már ekkor meghonosodtak.

Budapesten az ifjúság elhelyezésére az Andrássy úton akart palotát vásárolni a Volksbund (sikertelenül), amelyben az összes kerületi DJ-alakulat elhelyezését tervezte. A magyar hatóságokat meglehetősen bosszantotta azonban az a magabiztosság, amellyel a Volksbund belekezdett egy olyan tagozata személyi és anyagi fejlesztésébe, amelynek alapszabályát az illetékes magyar minisztérium még jóvá sem hagyta.¹⁹ Baranyában például a szervezet Pécssett a Benyovszky utca 8. szám alatt meg is vett egy házat, amit kultúrházként használt, s ahol többek között az ifjúságot németre, dalokra stb. tanították.²⁰

A Volksbundnak a szervezet hatékony és gyors kiépítésébe vetett hitét mutatja (ami egyúttal a DJ megalapítását is előrevetítette), hogy 1941-ben elkezdett káderpolitikát alkalmazni. Ennek értelmében tagjait A-B-C csoportokba sorolta. Az A csoportba azok kerültek, akik a kezdetektől fogva 1941. február hóig folyamatos tagsági viszonyal rendelkeztek; közülük akarták kiválasztani a helyi csoportok első embereit, ifjúsági, leány- és asszonyvezetőit. A B csoportba az 1941. február 1. után tagságot nyerteket sorolták, őket már nem tartották olyan „értékesnek”, és csak szükség esetén lehetett belőlük vezető. A C-be a B csoport lezárása után jelentkezők tartoztak, őket a „kevésbé megbízható” jelzővel illették. A rendszerezés elvégzése miatt 1941 első felében egy időre a tagfelvételt is szüneteltették. Ez a nyilvántartás a fiatalságot illetően gyakorlatilag a németországi Hitlerjugend (HJ) rendszerének átvételét jelentette: ott a HJ kötelezővé

¹⁸ MNL PML IV. 401. a. 8/1941. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánja a belügyminiszternek. Bp., 1941. szept. 7., illetve Bp., 1941. okt. 25. és Bp., 1941. nov. 14.; Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL TML), A Völgységi járás főszolgabírájának közigazgatási iratai (a továbbiakban: IV. 417. b.), 1927/1942. Hermine Faik leánykörzetvezető a völgységi járás főszolgabírájának. Bonyhád, 1942. ápr. 24.; MNL BaML IV. 401. a. 351/1941. A Hegyháti járás főszolgabírája a főispánnak. 1941. jún. 14.; MNL BML IV. 410. a. 53. d. 1940. A Pécsváradi járás főszolgabírája Baranya vármegye főispánjának a pángermán mozgalom ellenőrzéséről. Pécsvárad, 1941. okt. 6.

¹⁹ MNL OL K 28 96. cs. K 28-194-1941-B-15102. Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos külpolitikai összesítő. 14.673. sz. Bp., 1941. júl. 25.

²⁰ MNL OL K 149-1941-651/9. Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos külpolitikai összesítő. 14.673. sz. B. Kt. 1941. Bp., 1941. júl. 25.; MNL BaML IV. 401. a. 184/1941. M. kir. rendőrség pécsi kapitánysága a belügyminiszternek. Pécs, 1941. márc. 31.

tétele előtt, vagyis 1938 végéig belépett tagokat sorolták a Törzs-Hitlerjugendhez (Stamm-HJ). Romániában hasonlóan, az 1940-ig belépett tagok képezték a Törzs-Deutsche Jugend állományát.²¹ (A háborúban ennek a rendszernek már nem volt jelentősége.)

A Német Ifjúság engedélyezése

1941 kezdetén a Volksbund háza táján nagy optimizmussal és várakozással tekintettek az előttük álló esztendőre. Basch Ferenc ígéretet tett arra, hogy egy olyan ifjúsági szervezetet alakítanak a következő hónapokban, amely 6 éves kortól kezdve összefogja a német ifjúságot. A 6–10 évesek megszervezése terén azonban szerettek volna eltérni a birodalmi mintáktól, mivel Magyarországon elegendő német óvoda és iskola hiányában erre a korosztályra különösen nagy figyelmet kívántak fordítani.²² Az 1940-es év végén tartott egyik évváró Volksbund-gyűlésen, Katymáron, Sziklai (Steinert) István pilisszentiváni tanító így foglalta össze a tervet: „Intelligens német nők 6 hónap alatt ki lesznek képezve és a gyermekek nevelését azok veszik át, nem kell nekik többé [magyar nyelvű – V. Zs.] óvodába járni.”²³

Basch fenti ígérete után pár nappal mégis úgy tűnt, hogy bizakodása elharmkodott volt. 1941. január 19-én megjelent a Honvédelmi Minisztérium 70.000/1941. H. M. sz. rendelete, amelyet a német ifjúság kapcsán nehezen lehetett másként értelmezni, mint a DJ alapításának megakadályozására irányuló törekvésnek. De az is lehet, hogy a kormány az önálló német ifjúsági szervezetnek a népcsoport-egyezmény miatt elkerülhetetlenné váló engedélyezéséhez csupán jobb alkupozíciót kívánt teremteni magának. A rendelet az 1939. évi II. tc.-en alapult, amelynek a 13. § 2. bekezdése ellentmondott a népcsoport-egyezmény ifjúsági szervezet-alakítási opciójának, ugyanis leszögezte, hogy „A tizennyolcadik életévüket be nem töltött levontkötelesek az iskolai hatóságok felügyelete alatt álló egyesületeken, továbbá vallásos egyesületeken, valamint a Magyar Cserkészszövetség kötelékébe tartozó cserkészcsapatokon kívül egyesületnek vagy bármily más megjelölésű egyesületi jellegű szervezetnek tagjai nem lehetnek”. Ebből pedig az következett, hogy a Volksbund leendő ifjúsági szervezetébe

²¹ MNL OL K 28 108. cs. K 28-219-M.E.-1941-C-15186. A Magyar Kir. Csendőrség Központi Nyomozóparancsnoksága a miniszterelnöknek. Bp., 1941. jún. 13. Vö. BArch-LA, OstDok, 16/4. 1–7. Hans Ehri visszaemlékezése a romániai német ifjúságról.

²² Unsere Jugend an der Schwelle des neuen Jahres. Deutsche Zeitung, 1941. január 3. 4.; *Matthias Huber*: Die deutsche Jugendbewegung in Ungarn. Südostdeutsche Rundschau 1. (1942) 3. sz. 166–173., itt: 168.

²³ MNL OL K 149 651/9. d. K-149-1941-651f9. Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos külpolitikai öszszesítő. 1624. sz. B.kt. 1941. Bp., 1941. jan. 24.

sem léphetnek be. Ezzel a honvédelmi miniszter a Volksbund ez irányú szervezkedését továbbra is gátolta. A miniszter szerint intézkedésének jogosságát a népcsoport-egyezmény azon passzusa (I. § 1. pontja) is alátámasztotta, amely előírta, hogy a Volksbund alszervezeteinek létrehozása csak a hatályos, odavonatkozó általános előírások figyelembevételével lehetséges.²⁴ „A magam részéről egyébként kívánatosnak tartom, hogy a németlakta területeken a leventeegyesületek erőteljes kifejlesztésével felvegyük a versenyt a német népcsoport szervezeteivel, hogy ezáltal a német ifjúságnak – legalább egy részét – elvonjuk a német szervezetek befolyása elől. A »Protokoll« [népcsoport-egyezmény – V. Zs.] aláírása óta a német népcsoport részéről egyre szaporodnak a leventeintézménnyel kapcsolatos túlkapasok, és az elkülönülést hirdető propaganda tevékenység egyre jobban fokozódik. Ezért felkérem Nagyméltóságodat, hogy a kérdés végleges rendezéséig is hasson oda, hogy a német népcsoport részéről a leventekötelezettséggel kapcsolatos törvények és törvényes rendelkezések betartassanak.”²⁵ Az említett rendelet 9. §-a tehát a törvény alapján kimondta, hogy a 18 éves kor alatti férfi ifjúság csak olyan szervezetekbe léphet be, amelyek iskolai felügyelet alatt állnak, egyházi jellegűek vagy a cserkészséghez köthetők. Más szervezetekben a tagság csak a Honvédelmi Minisztérium (HM) és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) engedélyével volt lehetséges.

A budapesti német követség HM-rendeletre is kitérő jelentésében megállapította, hogy a rendelkezés nemcsak közvetlenül lehetetlenítette el a DJ megalapítását, de közvetetten is, hiszen a Levente és a KALOT egyértelmű preferálásával a DJ leendő tagságát preventív módon is apasztani akarták. A kormány feltehetően abban reménykedett, hogy azt a fiataalt, akit ezekbe beszerveznek, később már nem lehet átcsábítani a DJ-hoz. A jelentés kifogásolta, hogy amíg a fiatalok leventejelvényt viselhetnek, addig Volksbund-jelvényt nem, s hogy a karlendítéssel való köszöntés is tiltva volt számukra. A birodalmi német képviselő szerint a Levente-egyesület német viszonylatban az asszimilációt támogatta, hiszen abban a magyar nyelvet használták, emellett „magyar világnézetet” terjesztett, nem is beszélve arról, hogy annyira igénybe vette a fiatalokat, hogy a német népiségi munkára már nem maradt idejük.²⁶

Berlinben szintén elégedetlenek voltak a rendelettel, de ott leginkább azt kifogásolták az ügyel kapcsolatban, hogy a nem magyar leventék képzése ugyan hivatalosan történhetett anyanyelven is, de ezt a lehetőséget a nemzeti nevelésre vonatkozó paragrafus nem igazán tükrözte. A német fővárosban úgy gondolták

²⁴ MNL OL K 28 110. cs. K 28-211-1940-L-17543. A honvédelmi miniszter a miniszterelnöknek a magyar–német kisebbségi megállapodás tárgyában. Bp., 1940. nov. 9.

²⁵ Uo.

²⁶ *Tilkovszky L.*: Ez volt a Volksbund i. m. 130.

– mint a későbbi tapasztalatok mutatták, nem ok nélkül –, hogy a magyarázatok szintjén és az erkölcsi nevelésben ugyan lehetővé vált az anyanyelv használata, a gyakorlatban a magyar mellett nem fog megférni egy másik nyelv alkalmazása is. Különösen sérelmezték, hogy az ifjaknak a „Szebb jövőt!” levontköszöntést a foglalkozásokon kívül, civilben is kötelezővé tette a rendelet. Az sem tetszett nekik, hogy a KALOT-ra és a Katolikus Leánykörök Szövetségére (KALÁSZ) nem vonatkozott a 18 év alattiak szervezésének tilalma.²⁷

A Volksbund nemcsak Berlint tájékoztatta, hanem a magyar kormánynak is jelezte kifogásait. Teleki Pál 1941. február 12-én fogadta a szervezet parlamenti képviselőit, Mühl Henriket, Brandt Jakabot és Keintzel Józsefet, akik felhívták a miniszterelnök figyelmét arra, hogy a HM rendelete lehetetlenné teszi számukra azt, hogy a német ifjúságot szándékaik szerint neveljék. Teleki kilátásba helyezte nekik, hogy egy újabb rendelettel enyhíti ezt a helyzetet, de teljesen elzárkózott az elől, hogy a német ifjúság katonai nevelését is a népcsoport vezetése vegye kezébe, mint ahogy az a Keintzel által hivatkozott Romániában történt.²⁸

Basch 1941. március 15-e alkalmából Budapesten tartott beszéde azonban bizonyítja, hogy a Volksbund valójában nem kételkedett abban, hogy a DJ megalapítása nagyon közel van. „Hogy az ifjúság milyen nagymértékben vesz részt mozgalmunkban, hogy milyen hatalmas sorban áll a napkorong alatt, legjobban bizonyítja az, hogy a Volksbund közel 100 000 tagja közül az ifjúsági mozgalom 22 000 tagot számlál. Az a felfogásunk, hogy az ifjúság kora nem a betöltött 18-ik esztendővel kezdődik, hanem előbb, jóval előbb. A tizennyolcadik évvel a mi népünk ifja már a férfikorba lép. Csodálkozhatik-e valaki azon, hogy olyan szívóssággal küzdünk ifjúságunkért? Nem. Mert miért harcol egy nép tulajdonképpen? Saját ifjúságáért. Mi a célja minden mozgalomnak? Ismét csak az ifjúság. Addig éppen ezért nem nyugszunk, míg meg nem kapjuk a jogot arra, hogy ifjainkat már egész kiskoruktól kezdve, saját szervezetbe, a 'Deutsche Jugend'-be gyűjthessük össze.”²⁹

Több mint fél évvel a népcsoport-egyezmény aláírása után a magyar kormány végül rászánta magát arra, hogy napirendre tűzze a német ifjúsági szervezet kérdését. Az 1941. március 21-ei kormányülésen több más kérdés mellett a DJ-ről is tárgyaltak. Hamar egyértelművé vált, hogy a legfőbb kérdés a DJ és a Levente leendő viszonya, ezért a kormány a szervezet engedélyezését összhangba

²⁷ BArch, NS 22/111. Außendeutscher Wochenspiegel, Folge 6. 14. 1941. febr.

²⁸ *Tilkovszky L.*: Ez volt a Volksbund i. m. 140.

²⁹ MNL OL K 28 95. cs. K 28-193-1942-15521. A magyarországi németiség életéből. (1941. március 15. – 1941. október 15.) Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet, Osztálybeszámoló. 4. sz. 1941. dec. 15.; Auch die Jugend der Hauptstadt erwacht! Jungkamerad, 1941. április. 1–4., itt: 2.

kívánta hozni a Levente-törvénnyel és a HM-rendelettel.³⁰ A magyar fél ugyanis a Leventét továbbra is az egyik legeredményesebb eszköznek tartotta az egyre erősödő német „előretörés” megállítására.

Végül Basch reményei valóra váltak, mivel a 2320/1941. M. E. számú, a németajkú ifjúság iskolán kívüli gondozásáról szóló miniszterelnöki rendelet még aznap megszületett, s március 25-én ki is hirdették. A Német Ifjúság megalapítása ugyan lehetővé vált, de a szervezet törvényes keretek közötti működésének megteremtését csakis az alapszabályzat minisztériumi elfogadása zárhatta le, ami viszont – nyilvánvalóan nem minden hátsó szándék nélkül – 1942. februárig elhúzódott.³¹ A rendelet kiadását a magyarországi német követ gesztusértékűnek nevezte, mivel a magyar kormány azzal mind a magyarországi német népcsoport, mind pedig a birodalmi külügyminiszter óhajának eleget kívánt tenni. Berlinben természetesen jól tudták, hogy a birodalmi intervenció nélkül Budapest nem sok hajlandóságot mutatott arra, hogy tartsa magát a népcsoport-egyezményben vállalt kötelezettségekhez, s úgy látták, hogy a DJ engedélyezésének már korábban is magától értetődőnek kellett volna lennie a magyar kormány számára.³²

A miniszterelnöki rendelet kimondta, hogy a németajkú ifjúság iskolán kívüli gondozására és művelésére a leventeegyesületek mellett egyéb szervezetek is jogot nyernek, amelyeket erre jogszabály hatalmaz fel. Az ilyen szervezetek a VKM és az 1939. évi II. tc. 13. §-ának 2. bekezdésében foglalt rendelkezés alapján az iskolai hatóságok felügyelete alatt állnak. A rendelet 2. §-a rendelkezett arról, hogy a Volksbund az iskolán kívüli gondozás és művelés céljára egyesületi jellegű szervezetet vagy szervezeteket alapíthat, amely(ek) alapszabályzatát a VKM hagyja majd jóvá. Az így létrehozandó ifjúsági szervezetnek csak olyan személy lehetett a tagja, aki magát a német népcsoporthoz vallónak érezte, és azt a Volksbund is elismerte. A Volksbund céljainak megfelelően a rendelet lehetőséget biztosított a 18 éves kor alatti fiatalok szervezésére is, amennyiben törvényes képviselőjük a Volksbund tagja volt. A leventekötelezettség alá eső tagok kötelesek voltak tagságukról a helyi leventeparancsnokot, a tanintézetek kötelékébe tartozók az iskolai hatóságokat

³⁰ Die Frage der volksdeutschen Jugendorganisation vor dem Ministerrat. Deutsche Zeitung, 1941. március 22. 3.

³¹ MNL OL K 28 110. cs. K 28-211-1940-L-17543. (A teljes mappa ezzel a kérdéssel foglalkozik.); Az IHNETOV munkanaplója. Vitéz Bélydy Alajos vezérezredes Hadtörténelmi Levéltárban őrzött irataiból. Szerk. Blasszauer Róbert. Bp. 2002. 19., 33–36.; *Gergely F – Kiss Gy.*: Horthy leventéi i. m. 234.; *Donáth Péter*: Iskola és politika. Az állami német nemzetiségi tanítóképzés magyarországi történetéhez 1919–1944. Bp. 1996. 99.; Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch i. m. 286. A DJ volt a második alszervezet a Német Népcsoport után, amelynek a Volksbund betervezte az alapszabályzatát.

³² Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (a továbbiakban: PA AA), Inland II. Geheim – Ungarn: Allg. – Einzelfälle 1938-1944 (a továbbiakban: R 100 958), E227040 Vortragsnotiz der Abteilung Deutschland für den Reichsaußenminister. [1941. november].

értésíteni. A leventeszolgálaton kívül és polgári ruházat viselése esetén a rendelkezések engedélyezték a Volksbund-, illetve az ifjúsági jelvény viselését.

A Volksbund ifjúsági szervezetének ellensúlyozására a rendelet lehetővé tette, hogy a Levente-egyesületek német nyelvű tagozatokat létesítsenek, amelyek számára a honvédelmi miniszter akár külön köszönési módot is megállapíthatott, amelyet az abba tartozó leventék a kötelező leventekiképzésen kívül használhattak. A 18. életévüket be nem töltött ifjak, akik vállalták a Volksbund ifjúsági szervezetének tagságát, nem vehettek részt a Levente-egyesületek, illetve azok német tagozatainak munkájában, és azoknak tagjai sem lehettek. Az ő részükre a Levente-köszöntés csak az adott korosztályba tartozó minden magyar állampolgár számára kötelező Levente-kiképzés alkalmával volt előírva. A Levente-egyesületi tagság megtiltása ugyanis nem jelentette azt, hogy a heti 4 órás, Levente-gyakorlatokon ne lett volna továbbra is előírás a részvételük. A rendelet végrehajtásáról a vallás- és közoktatásügyi miniszter a honvédelmi miniszterrel együtt gondoskodott.³³

A Volksbund továbbra is el akarta érni, hogy a DJ alapszabályzatába vegyék bele, hogy annak tagjai semmilyen más ifjúsági szervezetnek ne lehessenek tagjai, vagyis a Levente-szervezetnek sem. Ez a követelés azonban már elfogadhatatlan volt a magyar fél számára, s a kialakult véleménykülönbség azzal fenyegetett, hogy a DJ alapszabályzatát jóvá sem fogják hagyni. Ebben a kérdésben nem sikerült előre lépni sem Bély Alajosnak, az ifjúság honvédelmi nevelése és a testnevelés országos vezetőjének (IHNETOV) berlini tárgyalásain, sem pedig a szeptember 26-ai Bárdossy–Basch megbeszélésen.³⁴

A budapesti német követség, valamint a *Deutsche Zeitung* és a *Völkischer Beobachter* az addigi előrelépést elismerve felhívta a figyelmet azokra az anomáliákra, melyek révén a német ifjúság ügyében kusza helyzet alakult ki, s nem rejtették véka alá nemtetszésüket bizonyos szabályozásokat illetően. Ezek közé tartozott a VKM felügyeleti joga, továbbá az az előírás, mely szerint csak Volksbund-tagok gyerekei léphettek be a szervezetbe, s ők is csak szülői engedéllyel. Ugyancsak aggályosnak tartották a belépési szándék kötelező jelzését a Levente-parancsnoknak és az iskolai hatóságnak, a német köszönés ügyét, az egyházi szervezetekkel való kivételezést, a várható súrlódásokat a Leventével, s hogy más szervezetek is jogot

³³ MNL OL K 28 95. cs. K 28-193-1942-15521. A magyarországi németiség életéből. (1941. március 15. – 1941. október 15.) Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet, Osztálybeszámoló. 4. sz. 1941. dec. 15.

³⁴ Zur Frage der deutschen Jugend in Ungarn. *Deutsche Zeitung*, 1941. március 28. 1.; Das Leventegesetz im Widerspruch mit dem Wiener Volksgruppenvertrag. *Volk im Osten* 1. (1941) 5. sz. 44–45.; *Tilkovszky Loránt*: Hét évtized a magyarországi németek történetéből. Bp. 1989. 118.; *Donáth P.*: Iskola és politika i. m. 103.; *Tilkovszky L.*: Ez volt a Volksbund i. m. 169–170.

kaptak a német fiatalok szervezésére, ami ismét csak az egyezményben lefektetett Volksbund-kizárolagosságot kérdőjelezte meg.³⁵

Miközben a magyarországi és a birodalmi német fél – fenntartásokkal ugyan, de – elismerte az előrelépést, egyes magyar körök a rendeletet, de főleg az általa lehetővé tett folyamatokat túlságosan is nagy engedménynek tartották. Szerintük a rendeletnek az volt a legkárosabb hatása – s ebben figyelmen kívül hagyták a leventekötelezettség további fennállását –, hogy ezután a német nemzetiségű ifjak a katonai szolgálat eléréséig semmiféle kapcsolatba nem kerülnek a magyar állammal, hiszen a Volksbund már iskolákkal is rendelkezett, s a magyar hatóságok így az oktatás terén sem foglalkozhattak az érintettekkel. Ebből pedig nem következhet más – mondták –, mint hogy tömegesen „vesznek majd el” a német fiatalok a magyarság számára, mert megszűnik ezáltal az asszimiláció lehetősége is. Az ifjúság ilyen szellemben való nevelése pedig szerintük megalapozza a német népcsoport vezető rétegének és ezáltal a teljes népcsoportnak a megerősödését.³⁶ Miközben ez az érvelés hasonlított a Volksbund érvelésére, csak fordított előjellel, leleplezte a tényleges magyar etnopolitikai szándékokat is, amelyek valóban olyan kihívás elé kerültek, mint ezt megelőzően csak ritkán.

A gyakorlat hamar igazolta, hogy a német ifjúság helyzetének rendezése során a leventekérdés valóban kulcsfontosságú üggyé válik. A leventeegyesületekre vonatkozó paragrafust sok helyütt rosszul értelmezték, mivel a német ifjak már a kötelező leventeórákon sem jelentek meg. Így a Volksbund kénytelen volt a *Deutsche Zeitungon* keresztül felhívni a német fiatalok figyelmét arra, hogy a továbbra is kötelező gyakorlatokon pontosan és fegyelmezetten részt kell venniük.³⁷ Az ifjú bajtársak működése azonban szabálykövetés esetén is kikezdte a Levente-intézmény addigi stabil helyzetét, mivel problémát okozott, hogy egyre több levente lépett be a Volksbundba, akik a Levente-foglalkozásokon is német egyenruhájukban, illetve jelvényeikben jelentek meg. Ez ugyan a szabályzatok szerint tilos volt,³⁸ a DJ-t engedélyező miniszterelnöki rendelet viszont lehetővé tette. A probléma valójában nem is a szabály megszegéséből fakadt, hanem abból, hogy a nyilvánvalóan kihívó magatartás nemritkán összeütközést generált a

³⁵ Ein Anfang ist gemacht. *Völkischer Beobachter*, 1941. március 27.; *Volksdeutsche Jugend in Ungarn*. *Völkischer Beobachter*, 1941. március 27.; *Zur Frage der deutschen Jugend in Ungarn*. *Deutsche Zeitung*, 1941. március 28. 2.; *Tilkovszky L.*: Ez volt a Volksbund i. m. 144.

³⁶ MNL OL K 28 95. cs. K 28-193-1942-15521. A magyarországi németiség életéből. (1941. március 15. – 1941. október 15.) Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet, *Osztálybeszámoló*. 4. sz. 1941. dec. 15.

³⁷ Wichtige Mitteilung an die volksdeutsche Jugend Ungarns. *Deutsche Zeitung*, 1941. március 28. 4.; *Huber, M.*: Die deutsche Jugendbewegung in Ungarn i. m. 170.; *Die Lage*. *Ungarn. Nation und Staat* 14. (1940) 8. sz. 271.

³⁸ „A leventék [...] különösen politikai, polgári vagy társadalmi egyesület jelvényét a kötelező leventekiképzés alatt és a levente egyesületi tevékenységük közben” nem viselhetik. MNL OL K 28 110. cs. K 28-211-1940-L-17543. A honvédelmi miniszter a leventék jelvényviseléséről. Bp., 1940. júl. 25.

magyar nemzetiségű leventékkel. Súlyosabb esetben a Volksbund-tagok és maguk a német nemzetiségű fiatalok is nyíltan a Levente-intézmény és a magyar hatóságok ellen izgatták a német származású leventéket.³⁹

A Volksbundot kevésbé foglalkoztatták a német ifjúsági szervezettel szemben megfogalmazott magyar aggályok, s a rendelet kihirdetése után azonnal hozzáláttak az előkészületekhez, amelyek a szervezési irányelvek kiadásával vették kezdetüket, majd az országos ifjúsági nap megrendezésével zárultak. A miniszterelnöki rendelet életbe lépése után az Országos Ifjúságvezetőség rövid időn belül, már 1941 májusában kiadta a DJ szervezési irányelveit, amelyekben deklarálta, hogy a DJ a Volksbund egyetlen ifjúsági szervezete, amely mint tagozat az országos ifjúságvezető révén a népcsoportvezető alárendeltségében végzi tevékenységét, s így módon a szervezet egyedüli feladata – a birodalmi HJ-hez hasonlóan – a német ifjúság teljes népiségi, világnézeti (a szándékok szerint nemzetiszocialista) és testi nevelése. A DJ-re vonatkozó szervezési irányelvek egyúttal kiegészítették a Volksbund szervezeti szabályzatát is.⁴⁰

A rendelet kihirdetése után a szervezet megalapítását célzó tanfolyamok töretlen lendülettel folytak tovább. Ezekhez a Volksbundon belül nagy reményeket fűztek, s úgy ítélték meg, hogy most már itt az ideje az egységességre is nagyobb gondot fordítani. Az 1941. áprilisi négy budapesti tanfolyam során a Volksbund szinte minden helyi csoport ifjúsági vezetőjét alávetette párnapos eligazításnak, hogy országszerte egységes keretet biztosítson az ifjúság összefogására. „Ha egy német településre érkezünk, azonnal észre lehet venni, hogy a helyi ifjúsági vezető részt vett-e tanfolyamon vagy sem”⁴¹ – kommentálta a *Deutsche Zeitung* a tanfolyamok eredményességét.

Úgy tűnik, hogy mind a Volksbund, mind pedig a DJ esetében jelentős diszcrepancia lehetett a helyi csoport formális megalakítása és a tényleges, jogszerű egyesületi élet között. A német falvakban az otthonokban eltöltött idő mellett

³⁹ MNL BaML IV. 401. a. 317/1940. Baranya vármegye főispánja a belügyminiszternek. 1940. aug. 1.; MNL BaML IV. 401. a. 326/1940. Baranya vármegye főispánja a belügyminiszternek. 1940. aug. 12.

⁴⁰ MNL OL K 28 107. cs. K 28-1941-19578. Organisationsrichtlinien der DJ. 1941. május; „A DJ meg akarja teremteni az új német embert. Azt akarja, hogy a mellénk álló ifjak szűrke masszájából egy hatalmas szervezet legyen, elhivatottan és arra képesen, hogy olyan formákat és utakat keressen és találjon, amelyek elvezetnek ehhez az új német emberhez, a nemzetiszocialistához. Ifjúságunknak meg kell tanulnia harcosnak és munkásnak lennie, és ha e kettőt a legmagasabb teljesítmény szintjén összekapcsolja, akkor elérte a célját.” [A szerző fordítása.] *Huber, M.*: Die deutsche Jugendbewegung in Ungarn i. m. 168.

⁴¹ MNL OL K 63 199. cs. K 63-1941-21/7-I. Jelentés a külügyminiszternek. Kivonatos másolat a 10299/1941. VII. res. sz. iktatmányból. Bp., 1941. aug. 8.; *Donáth P.*: Iskola és politika i. m. 100.; *Tilkovszky L.*: Ez volt a Volksbund i. m. 192.; „Du bist ein Deutscher!” Eröffnung der vierten Ortsjugendführerschulung in Budapest. *Deutsche Zeitung*, 1941. április 19. 4.; Jugendarbeit im Zeichen des Frühlings. *Deutsche Zeitung*, 1941. április 25. 4.

egyelőre továbbra is a szokásos falusi összejöveteleket komponálták át – minden jogi keret nélkül – Volksbund-, illetve DJ-rendezvényekké. A tevékenység sem igen változott meg egyelőre, vagyis az összejövetelek ténylegesen egyesületi tevékenységnek sem voltak tekinthetők. A változás a törvényes bejelentés után kezdődhetett meg, s onnantól kezdtek a hatóságok is jobban érzékelni, hogy már nem csupán a Volksbund, hanem a DJ is aktív a településeken. Csak ritkán fordult elő, hogy a Volksbund ifjúsági csoportja, a DJ hivatalos megalapítása előtt egy helyi csoport ünnepélyes keretek között jött volna létre, mint például Hartán 1941 júniusában, ahol a gyűlést színdarab és egyéb műsorszámok előzték meg.⁴²

Mivel a kormányrendelet a Volksbundhoz kötötte a DJ működését, s annak csak a Volksbund-tagok gyerekei lehettek rendkívüli tagjai, éppen az elkövetkező egy évre esett a Volksbund utolsó növekedési szakasza. Ez a növekedés részben a népcsoport-egyezmény által biztosított nagyobb szabadságnak és a konkurens MNNE megszűnésének, részben pedig az újabb revíziós eredményeknek volt köszönhető. Budapest környékén, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében, különösen a szentendrei járásban, valamint Somogy vármegyében a Volksbund helyi csoportjai is ekkor alakulhattak csak meg. A Volksbund szervezése gyakorlatilag párhuzamosan haladt az ifjúság megszervezésével. Az 1941-ben visszatért Bácskával és Baranya-háromszöggel a sokkal jobban megszervezett Kulturbund a baranyai Volksbund égisze alákerült. (Pélmonostoron és Baranyaszentistvánon például a németiség 100%-a a szervezet tagja volt.) A jó szervezettséget a hatóságok annak tudták be, hogy ott mindenki azt várta, hogy a terület német fennhatóság alá kerül majd. A fejlemények ezért nagy csalódást okoztak a német lakosság körében, hiszen a magyar hadsereg vonult be a területekre. A Kulturbund tagjai kezdetben hangot is adtak nemtetszésüknek.⁴³

Mivel a délidéken a német szervezet által használt hangnem érezhetően keményebb volt, mint Magyarországon, az ide látogató Volksbund-vezetők a Kulturbund sikeres integrációja érdekében és az itteni szokásokhoz alkalmazkodva maguk is felvállalták a radikálisabb hangütést. Mischung Konrád⁴⁴ Albertfalun 1941 októberében például a következőket mondta: „Mi, németek elindultunk azon az úton, melyet megkezdtünk a volt Jugoszláviában, és ne feledjétek, ahol

⁴² MNL PML IV. 401. a. 8/1941. A Dunavecsei járás főszolgabírája Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánjának. Dunavecse, 1941. jún. 30.

⁴³ MNL BaML IV. 401. a. 544/1941. A Baranyavári járás főszolgabírája Baranya vármegye főispánjának. Villány, 1941. szept. 8.

⁴⁴ Ügyvéd (1904–1942). 1934-től az MNNE végrehajtó bizottságának tagja, a Népi Német Bajtársak, majd a Volksbund meghatározó alakja Baranya megyében (Mohács). A Volksbund mohácsi körzetének és baranyai területének vezetője. 1939-ben a kormánypárt színeiben indult a parlamenti választáson, de nem jutott be a törvényhozásba. 1941-től a Volksbund által alapított Pécsváradi Takarékpénztár és Bank alelnöke.

egy német ember él, az a föld Németországot jelenti. Ha Horthy, Magyarország kormányzója azt akarja, hogy mi németek lojálisak legyünk Magyarországgal szemben, akkor nekünk több jogot kell adni, mint a magyarnak, mert mi germánok vagyunk és a kultúrát mi hoztuk ki Magyarországra, tehát mi joggal felette érezzük magunkat.”⁴⁵ Az erdélyi és bácskai területek német lakossága más úton haladt, mint a trianoni Magyarország németsege, hiszen a magyar állam iránti lojalitásuk a megelőző több mint két évtized alatt nyilvánvalóan megszűnt, Romániából és Jugoszláviából kiszakadva pedig nem maradt más számukra, mint új identifikációt keresni a nagynémet népközösségben. Ez a körülmény viszont a Volksbund belső és külső konfliktusainak eshetőségét jelentősen megnövelte.

1941 tavaszától a Volksbund már olyan tanfolyamokat tartott, amelyeken minden területről középiskolát végzett személyek vettek részt. Nem sokkal az országos ifjúsági nap megtartása előtt tehát már folyt a középszintű vezetők képzése és felkészítése is. Az előkészületekből a lányok is kivették a részüket, számukra is hasonló tanfolyamokat szerveztek.⁴⁶ (A lányok rendezvényeiről a Volksbund sajtója alig emlékezett meg.) A megélnékült aktivitást az is jól mutatja, hogy közvetlenül a DJ hivatalos zászlóbontása előtt egy sor színjátzó csoportot (előadó-csoportot, Spielschar) is alakítottak.⁴⁷

A mágocsi országos ifjúsági nap – a DJ megalapítása

A Mühl Henrik által felügyelt előkészítést követően a Német Ifjúság régóta várt ünnepélyes megalapítására 1941. június 29-én került sor a Baranya vármegyei Mágocson, az ifjúsági mozgalom egyik fellegrárában, a Hátság-Völgység-tengelyének északi szegletében, az országos ifjúsági nap (Landesjugendtag) keretében. Az ország minden részéből érkeztek német fiatalok a településre. A Volksbund ifjúsági szervezkedésébe bevont fiataloknak több mint a fele jelen volt, 12 000 fő, akik már hetek óta énekléssel, gyakorlatokkal, meneteléssel készültek a nagy eseményre.⁴⁸ Képviselettel magát több oktatási intézmény is,

⁴⁵ MNL BaML IV. 410. a. 53. d. 1941. A Dárdai járás főszolgabírája Baranya vármegye főispánjának a német nemzetiségi mozgalmak ellenőrzéséről. Dárda, 1941. nov. 3.

⁴⁶ MNL OL K 149 651/9. d. K-149-1941-651f9. Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos külpolitikai összefoglaló. Német. 11173. sz. B.kt. 1941. Bp., 1941. jún. 6.; Gewaltige Kundgebung der deutschen Jugend in Ungarn. Erster Landesjugendtag der deutschen Jugend in Ungarn ein durchschlagender Erfolg. Deutsche Zeitung, 1941. július 1. 6.

⁴⁷ MNL OL K 149 651/9. d. K-149-1941-651f9. Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos külpolitikai összefoglaló. Német. 10733. sz. B.kt. 1941. Bp., 1941. máj. 30.; MNL BaML IV. 401. a. 328/1941. A Hegyháti járás főszolgabírája Baranya vármegye főispánjának. Sásd, 1941. jún. 1.

⁴⁸ Auf zum ersten Landesjugendtag in Magocs am 29. Juni 1941. Deutsche Zeitung, 1941. június 5. 4. Huber egy cikkében már 15 000 ifjú részvételéről beszél. Vö. Huber, M.: Die deutsche Jugendbewegung in Ungarn i. m. 167.; Landesjugendtag in Magotsch. Volk im Osten 1. (1941) 9. sz.

többek között a Jakob Bleyer Gimnázium és a szászrégeni Stefan Ludwig Roth Intézet is. Dél-Bácskából 200 fős barnainges csapat vett részt fúvós együttesel, Erdély 180 fiatalot küldött, de csoportosan képviseltette magát Szatmár és Kárpátalja is. A német beszámolók szerint minden „német településről” legalább egy fő érkezett Mágocsra. Az ifjúságon kívül 8000 Volksbund-tag is részt vett a rendezvényen, így összesen 20 000 fős összejevetelen alakult meg a DJ.⁴⁹

A dél-magyarországi, sváb-törökországi részeken kívül az esemény nem kellett különösebben nagy feltűnést. Általában csupán az ifjak elutazását regisztrálták, de néhol még azt sem. A Buda-környéki járás főszolgabírája például csak annyit érzékelt a történetekből, hogy „Budakeszi községből a Volksbundnak 12 tagja Mákocs (sic!) községbe rándult, ahol a Volksbundnak valami országos ünnepe volt az elmúlt hónapban”.⁵⁰ A belügyminiszternek készített összesítő készítői sem voltak igazán tisztában a rendezvény horderejével, mivel ezekben is csak egy nagyszabású ifjúsági ünnepélyről számoltak be.⁵¹

Ami a konkrét helyi előkészületeket illeti, az ünnepség színhelyének kiválasztására és berendezésére rendszolgálatot (Ordnungsdienst) hoztak létre, amely kialakította a felvonulásra szánt teret, körülötte pedig felállította a zászlótartó oszlopokat. A mező közepén tribünt emeltek, mögötte hatalmas transzparensen egy napkorong – a Volksbund jelképe – és egy óriási DJ-zászló volt látható. Az ünnepségen a tribünön helyezkedtek el a dobosok és a harsonások, tőlük balra és jobbra pedig a népcsoport-vezetőség és a vendégek. A tribün előtt a középső üres sávtól balra sorakoztak fel a fiúk, jobbra pedig a lányok. A távolról érkező résztvevőket a falu házaiban szállásolták el, s minden háznál táblák jelezték, hogy honnan érkeztek oda a vendégek. A rendezvényen magyar és birodalmi német vendégek is tiszteletüket

62–63.; *Tilkovszky L.*: Hét évtized i. m. 140.; MNL BaML IV. 401. a. 398/1941. A Hegyháti járás főszolgabírája Baranya vármegye főispánjának. Sásd, 1941. júl. 1.

⁴⁹ Der Auftakt zum Landesjugendtag. Die Jugend aus allen Gauen auf dem Weg nach Magocs. Deutsche Zeitung, 1941. június 29. 5.; Das Deutschtum in Ungarn. Ostkundliche Studie für Schulen und Jugendgruppen. Deutsche Jugend des Ostens. Bundesgruppe der deutschen Jugend aus Ungarn. Schriftenreihe „Unser Arbeitsbrief”, Heft 6. 66–71.; Gewaltige Kundgebung der deutschen Jugend in Ungarn. Erster Landesjugendtag der deutschen Jugend in Ungarn ein durchschlagender Erfolg. Deutsche Zeitung, 1941. július 1. 5.; Erster Landesjugendtag der deutschen Jugend in Ungarn. Jungkamerad, 1941. július 1–5.; MNL OL K 28 95. cs. K 28-193-1942-15521. A magyarországi német-ség életéből. (1941. március 15. – 1941. október 15.). Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet, Osztálybeszámoló. 4. sz. 1941. dec. 15. A helyi jelentés összesen 19 000 főről, közülük 11 000 fős ifjúságról számolt be. MNL BaML IV. 401. a. 390/1941. Baranya vármegye főispánja a belügyminiszternek. Pécs, 1941. júl. 3.

⁵⁰ MNL PML IV. 401. a. 8/1941. A Buda-környéki járás főszolgabírája Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánjának. Bp., 1941. júl. 5.

⁵¹ MNL OL K 149-1941-651/9. Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos külpolitikai összesítő. 10.733. sz. B. Kt. 1941. Bp., 1941. máj. 30.

tették, köztük Dr. Medel a budapesti német követség, Ettinger (Oberbannführer) pedig a berlini Birodalmi Ifjúságvezetőség képviselőjében.⁵²

A külsőségek, a zászlók, a harsonások és a jelképek markáns alkalmazása a korszak bármelyik hasonló rendezvényére jellemző volt, leginkább mégis a Hitlerjugendhez hasonló birodalmi mintáknak felelt meg, még ha azokkal összevetve természetesen kissé szegényesnek tűnt is. Az ünnepségsorozat lefolyása azonban már valóban emlékeztetett a Németországban megszokott grandiózus ifjúsági rendezvényekre.

Az országos ifjúsági nap előestéjén a magyarországi németység körében nem különösebben ápolts szokásként ünnepi beszédekkel tarkított (Schlitt Ádám,⁵³ Kirsch Mátyás,⁵⁴ Basch Ferenc) napfordulóünnepet tartottak 5800 ifjú és 3600 Volksbund-tag részvételével.⁵⁵ Az esemény fénypontját jelentő nagygyűlés másnap fél tízkor a zászlók bevonulásával, valamint a magyar nemzeti és a Volksbund-himnusszal vette kezdetét. A helyi jelentés kiemelte, hogy mindössze egy foltozott, kopott magyar zászló volt látható az ünnepségen. Christ János területi ifjúságvezető köszöntő szavai után a gyűlés fő szónokaként Kirsch szólt az egybegyűltekhez. Beszédében megemlítette Németország, a Führer, az NSDAP érdemeit és kiemelte az általuk hozott áldozatokat, majd méltatta az ifjúságot, amely harcba szállt németységéért. Beszélt a nemzetiszocialista nevelés fontosságáról, amelyet a népcsoport vezetősége a jelenlévő, általa 25 000 fősnek mondott tömegén túl a németység teljes, kétszázezres ifjúságára is ki kívánt terjeszteni, 6 és 24 év között. Az addig elért eredmények ismertetése után kitért a tervekre is, főként az ifjúsági otthonok és szállók felállítására és felszerelésére, a szervezet számára megfelelő emberek kiválasztására, a sportfelügyelők és énekelőfelügyelők

⁵² Der Auftakt zum Landesjugendtag. Die Jugend aus allen Gauen auf dem Weg nach Magocs. Deutsche Zeitung, 1941. június 29. 5.; Gewaltige Kundgebung der deutschen Jugend in Ungarn. Erster Landesjugendtag der deutschen Jugend in Ungarn ein durchschlagender Erfolg. Deutsche Zeitung, 1941. július 1. 5–7.

⁵³ Schlitt Ádám (1913–1990) Budapesten és Debrecenben Bleyer és Huss professzoroknál folytatott egyetemi tanulmányokat, ez idő alatt a Suevia tagja lett. A Volksbund megalakulása után az Országos Kultúrhatóság vezetője, 1941-től a Német Népsegély vezetője. 1945 után gimnáziumi tanárként dolgozott. A Suevia Pannonica értelmiségi egyesület egyik alapítója, 1986-ig elnöke.

⁵⁴ Kirsch Mátyás – az országos ifjúságvezető helyettese, Huber katonai szolgálatának idején országos ifjúságvezető.

⁵⁵ Gewaltige Kundgebung der deutschen Jugend in Ungarn. Erster Landesjugendtag der deutschen Jugend in Ungarn ein durchschlagender Erfolg. Deutsche Zeitung, 1941. július 1. 5–7. Uo. 5.; Das Programm zum Landesjugendtag. Deutsche Zeitung, 1941. június 28. 4.; MNL OL K 28 95. cs. K 28-193-1942-15521. A magyarországi németység életéből. (1941. március 15. – 1941. október 15.) Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet, Osztálybeszámoló. 4. sz. 1941. dec. 15. A helyi jelentés összesen 8000 jelenlévővel számolt, köztük kb. 5000 ifjúval. MNL BaML IV. 401. a. 390/1941. Baranya vármegye főispánja a belügyminiszternek. Pécs, 1941. július 3.

(Sportwart, Singwart) kiküldésére, valamint az Országos Ifjúságvezetőség kiépítésének feladatára.⁵⁶

A főispáni hivatal megfigyelője előkészített provokációnak, a magyar állam egysége elleni durva támadásnak tartotta – joggal –, hogy Kirsch beszéde alatt egy csoport az „egy nép, egy birodalom, egy vezér” mondatot skandálta.⁵⁷ Ezt az incidenst később, az ellene lefolytatott népbíróági perben maga Basch is megerősítette, s a történeteket azzal magyarázta, hogy ez volt az első olyan nagygyűlés, amelyen már részt vettek a Magyarországhoz nemrég visszatért, a trianoni Magyarország németjeinél radikálisabb bácskai németiség képviselői is. Azt is elmondta, hogy közvetlenül az ünnepség után Bárdossy miniszterelnök Pataky államtitkáron keresztül felszólította, hogy adjon magyarázatot a Mágocson történetekre. Bárdossynak ugyanis nem tetszett, hogy a rendezvényen túlságosan hangsúlyos szerepet kapott a nemzetiszocializmus és a hitlerizmus dicsőítése.⁵⁸ Az ifjúsági napról készült jelentés azt is kifogásolta, hogy túl gyakran hangzott el a német himnusz és a Horst Wessel dal.⁵⁹ A hősi emlékmű közelében megrendezett díszfelvonuláson pedig a koszorút állítólag nem is az emlékműre helyezték, hanem Basch lábai elé, amit a jelentést készítő személy ugyancsak felháborítótnak tartott.⁶⁰ A számonkérésre Basch – lojalitását jelezve – felajánlotta lemondását a miniszterelnöknek (erre korábban is volt már példa), de az ezt nem fogadta el, mivel – úgymond – nem vonta kétségbe Basch eredendően jó szándékát.⁶¹

A lemondás felajánlásának oka azonban nem kizárólag a Mágocs kapcsán felmerült kritika volt. Basch ekkorra ugyanis nagyon nehéz helyzetbe került. Az erdélyi, majd különösen a délvidéki területek visszatérése immár nemcsak a Volksbund, hanem a DJ kapcsán is felvetette azt a nehezen kezelhető problémát, hogy a visszatért területeken a németiség más hagyományokkal rendelkezett, ráadásul a Volksbundnál sokkal inkább nagynémet mintára szerveződött (ez visszatükröződött az ifjúság eltérő szervezettségi szintjében is), és a nemzetiszocializmus

⁵⁶ MNL BaML IV. 401. a. 390/1941. Baranya vármegye főispánja a belügyminiszternek. Pécs, 1941. júl. 3.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ *Tilkovszky L.*: Ez volt a Volksbund i. m. 157.

⁵⁹ Az SA egykori mártírjáról írt SA-induló, a Harmadik Birodalom második, nem hivatalos, de a magyar Szózatához hasonlóan mindig játszott himnusza.

⁶⁰ MNL BaML IV. 401. a. 390/1941. Baranya vármegye főispánja a belügyminiszternek. Pécs, 1941. júl. 3.

⁶¹ Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch i. m. 287. A bácskai németiség erre az időszakra már hosszabb időre visszatekintő szilárd szervezeti keretek között működött, magát a német népközösséghez érzőnek tekintette, és engedélyt kapott a náci jelképek (horogkeresztes zászló, karzalag, „Heil Hitler!” köszöntés stb.) használatára, amelyek a trianoni Magyarországon hivatalosan nem voltak használatban. E szerzett jogok megtartásáért energikus harcot folytattak az őket korlátozni próbáló Volksbund-vezetéssel, s jelenlétük már önmagában is a radikalizálódás irányába indította el a szervezetet.

is hangsúlyosabban jelent meg ezeken a vidékeken. A nemzetiszocialista külsőségek teljes körű alkalmazása ezt jól mutatta. Nyilvánvaló volt azonban, hogy a revízió újabb sikere nem járhatott együtt azzal, hogy ezeken a területeken az ottani némettség magasabb, a birodalom érdekeinek is jobban megfelelő szervezettségi szintjét visszasorvasztják a Volksbund szintjére, miközben az is egyértelmű volt, hogy a magyar kormány nem fogja eltérni, hogy a Volksbund is hasonló fejlődésen menjen át, mint a visszatért területek németségének szervezetei. Így az egykori jugoszláviai Kulturbund és a Volksbund 1941 pünkösdjére tervezett egyesítését el is kellett halasztani.⁶² Ekkor derült fény arra is, hogy német részről egy újabb népcsoport-egyezmény tervezet készült, amelynek éppen az lett volna a feladata, hogy a csonka magyarországi és a visszatért területeken mutatkozó eltérő viszonyokat harmonizálja. Ráadásul kiterjesztette volna annak érvényességét az addig a német katonai közigazgatás alatt teljes önállóságot élvező bánáti területekre is, amelynek a státusáról az egyeztetések szintén napirenden voltak. Az új egyezményt éppen a Bánát egy részének visszaadásával kívánták a magyar kormány számára emészthetővé tenni.⁶³

Az új tervezet lehetőséget kínált volna az ifjúság körüli problémák „rendezésére” is, amennyiben kimondta: „A királyi magyar kormány elismeri a német népcsoport jogát arra, hogy egész kulturális életét, különösen iskola- és egyesületi ügyét, valamint ifjúsági szervezetét autonóm módon alakítsa. A népcsoport által szükségesnek ítélt ilyesfajta szervezetek alapítása állami szerv részéről semmiféle további közigazgatási aktust nem igényel. A királyi magyar kormány ezen a területen is német birodalmi tanácsadókat engedélyez.”⁶⁴ Ezzel lehetővé vált volna, különösen a német HJ-tanácsadók igénybevételével, hogy a DJ-t teljesen átalakítsák a HJ mintájára, és megszabadítsák a VKM és a Levente gyámkodásától. Külön pont szabályozta volna a katonai előképzés kérdését: „A népi német ifjúságot Magyarországon nem szabad katonai előképzésre igénybe venni; az eddig a leventeservezetben történt katonai előképzést és nevelést a népcsoport ifjúsági szervezetében kapja meg. A német népiségű ifjúság a továbbiakban kizárólag csak a saját népi ifjúsági szervezethez tartozhat.”⁶⁵ Ez a DJ kizárólagossági igényeinek maradéktalan gyakorlati megvalósulását eredményezte volna. A tervezet elfogadása és megvalósulása – nemcsak az ifjúságot illetően, hanem az egyéb szabályozott részterületeken is (gazdaság, közigazgatás, iskolaügy stb.) államot teremtett volna a németsegből az államon belül, amely felett a magyar kormánynak gyakorlatilag semmiféle befolyása nem lett volna. Feltehetően ezért nem is tartották

⁶² *Tilkovszky, L.*: Ez volt a Volksbund i. m. 154.

⁶³ Uo. 160.

⁶⁴ Uo. 162–163.

⁶⁵ Uo. 163.

már szükségesnek a tervezet készítői megemlíteni a magyar államhoz való lojalitás kötelezettségét.⁶⁶ Mindez Basch radikális belső ellenzékét arra készítette, hogy a Volksbund vezetőjét egyre agresszívabb fellépésre kényszerítse. A két tűz közé került Basch a Bárdossyval folytatott megbeszélésen a radikálisok nyomását elensúlyozandó is kérte a DJ alapszabályának elfogadását.⁶⁷

Az országos ifjúsági napon Kirsch után Basch tartott ünnepi beszédet, aki üdvözölte a magyar és a birodalmi német vendégeket, s köszönetet mondott a DJ engedélyezéséért. Ígérte, hogy mindent meg fognak tenni annak érdekében, s ehhez egyben a magyar segítséget is kérte, hogy erősítsék a németeknek a magyar hazához való hűségét, egyúttal azonban kinyilvánította azt is, hogy német népiségüket is ápolni kívánják. Köszönetét fejezte ki a német birodalmi kormánynak és a Führernek is az addig nyújtott hatalmas segítségért. Basch beszéde után helyttese, Goldschmidt György felolvasta a kormányzónak és a miniszterelnöknek küldött köszöntő táviratokat.⁶⁸

Kirsch és Basch beszédei hűen visszatükrözték annak a két markáns oldalnak az álláspontját, amely a Volksbundon belül egyre inkább ellentétbe került egymással. Míg Basch szokásához híven mértéktartó beszédben adott hangot örömének abból az alkalomból, hogy egyik nagy vágyuk végre valóra vált, addig Kirsch Mátyás egészen más szellemű beszédében bepillantást engedett a DJ kulisszái mögé. Az ő beszéde középpontjában a nemzetiszocializmus, a Führer és annak dicső tettei álltak. Az ifjúsági vezetés radikálisabb, a nemzetiszocializmussal inkább rokonszenvező megnyilvánulásai erre az időpontra már ismertek voltak, a kérdés csupán csak az volt, hogy a DJ kiépítése után ezek miként érvényesülnek majd a gyakorlatban.

A beszédek után került sor a DJ ünnepélyes megalapítására, amelynek keretében Winkler (Sepp) József területi ifjúságvezető felolvasta a DJ államilag egyelőre még nem elfogadott alapszabályzatát, pontosabban annak a Volksbund által elkészített tervezetét, amelyet a jelenlévők elfogadtak. Ezután felavatták a DJ hivatalos zászlaját, s a magyar himnusz és német dalok éneklése közben az ifjak elvonultak a népcsoportvezető elé. A bácskaiak jellemző módon barna ingben, Baranya, Tolna és a Bakony fiataljai népviseletükben. A hangulatot a Wehrmacht sikereiről érkező hírekkel fokozták.⁶⁹ Az országos ifjúsági nap záróakkordját a délutáni sportünnepély jelentette.

⁶⁶ Uo. 164–165.

⁶⁷ Uo. 158.

⁶⁸ Gewaltige Kundgebung der deutschen Jugend in Ungarn. Erster Landesjugendtag der deutschen Jugend in Ungarn ein durchschlagender Erfolg. Deutsche Zeitung, 1941. július 1. 7.

⁶⁹ Uo.; Erster Landesjugendtag der deutschen Jugend in Ungarn. Jungkamerad, 1941. július. 1-5.; Das Programm zum Landesjugendtag. Deutsche Zeitung, 1941. június 28. 4.; MNL OL K 28 95. cs. K 28-193-1942-15521. A magyarországi németiség életéből. (1941. március 15. – 1941. október 15.) Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet, Osztálybeszámoló. 4. sz. 1941. dec. 15.

Az első országos ifjúsági nap a Volksbund történetének egyik legnagyobb sikere volt, ugyanakkor egy „nagy harc” lezárásának is tekinthető, amelyet a Volksbund a német ifjúság megszervezésének jogáért folytatott. Az alapítási ceremónia magán hordozta az ilyenkor kötelező optimizmust, miközben a teljes rendezvény alapvetően a mértékletesség jegyében zajlott, még akkor is, ha történt néhány incidens.⁷⁰ A csendőrség jelentéséből kiderül, hogy a Volksbund-ifjak és a magyar lakosság között kisebb összetűzésekre került sor. A fiatalok német dalokat énekelve, harsányan vonultak végig többek között Vásárosdombó utcáin, miközben a „magyar lakosság bosszantására” hangosan „Sieg Heil” és „Heil Hitler” köszöntéseket kiabáltak. Az eset vége az lett, hogy a magyar lakosság záptojásokkal viszonzta a német fiatalok provokációját.⁷¹ A mágocsi plébános pedig arra panaszkodott, hogy a fiatalság ezen a napon a szervezés és a délelőtti programok miatt ismét nem volt templomban, a Volksbund viszont nem kért táborigazgató misét, mert a vallást nem igazán tartotta fontosnak.⁷²

Mivel végül nem született meg az új népcsoport-egyezmény, még sürgetőbbé vált a Német Ifjúság mielőbbi legalizálása. Ezért 1941. szeptember 26-án Basch újra kihallgatást kért Bárdossytól. Megbeszélésük egyik fő témája a DJ-alapszabály jóváhagyásának kérdése volt. A Volksbund mindenképpen szerette volna érvényesíteni azt az elképzelését, hogy a DJ a németiség kizárólagos ifjúsági szervezete lehessen, vagyis a tagság zárja ki azt, hogy valaki más szervezetekben is tag lehessen, beleértve a Leventét is. Ez elöl Bárdossy elzárkózott.⁷³ A miniszterel-

⁷⁰ A helyi jelentés szerint a rendezvény nem hagyott mély nyomot, később nem is beszéltek róla, állítólag többet vártak attól, mint amit láttak vagy hallottak. MNL BaML IV. 410. a. 817/1941. A Hegyháti járás főszolgabírája Baranya vármegye főispánjának a német nemzetiségi mozgalmak megfigyeléséről. Sásd, 1941. aug. 2.

⁷¹ A csendőrségi jelentés szerint az egyik helyi lakos azon kérdésére, hogy „Gyerekek, milyen sapkátok van?” [Volksbund-sapka – V. Zs.] azt válaszolták, hogy „Nem látod te marha! Ló...sz a va.....ba!” A dobálás után az incidens odáig fajult, hogy a DJ tagjai azt kiabálták a lakosoknak, hogy ha Gödre községbe jönnek, megverik őket, mire a magyarok sem voltak restek azt válaszolni, hogyha valamely magyart bántódás éri, kiverik a németeket a községből. A csendőrség végső összegzésében arra a megállapításra jutott, hogy a magyar lakosság nem adott okot a német ifjúság viselkedésére. Hasonló incidensre került sor Kisvaszaron, ahol az ugyancsak Mágocsról hazatérő DJ-tagok hasonlóan Sieg Heil! és Heil Hitler! köszöntésekkel üdvözölték a magyarokat, akik Éljen Horthy kiáltásokkal válaszoltak, mire a német ifjak reakciója a következő volt: „Anyátok pi...ja!”. A végén itt is záptojásdobálásba torkollott az összetűzés. – MNL OL K 28 108. cs. K 28-216-1941-15186. M. Kir. Csendőrség Központi Nyomozó Hivatala a miniszterelnöknek. 15.525. sz. Bp., 1941. aug. 9. Hogy ezek a jelentések mennyire voltak elfogultak, azt ma már nehéz megmondani. Annyi bizonyos, hogy az egymás közötti, az ifjak korából is fakadó heccelődés nem volt ritka jelenség, de ez valószínűleg csak néha mélyült el komolyabb ellenségeskedésig. A jelentéseket készítőik is sokfélék voltak. Valószínűleg a magyarság iránti enyhe elfogultság volt általánosan jellemző, de volt olyan jelentés is, amely a DJ-t és a Volksbundot védte meg a magyar atrocitásokkal szemben.

⁷² Pécsi Egyházmegyei Levéltár, Plébániai Levéltárak, PEL.III. 72. Historia Parochiae Mágocs. Köszönet érte Márkus Beátának.

⁷³ *Tilkovszky L.*: Ez volt a Volksbund i. m. 170.

nők 1941 ősztől a Volksbundnak tett engedmények ellenére állandó offenzívában volt, s minden lehetséges időben és fórumon szóvá tette a német szervezet valós vagy állítólagos kilengéseit. Az alapszabály elfogadásának elhúzódása miatt már Berlinben is nyugtalanok voltak, s nehezményezték a Miniszterelnökség időhúzását. Ennek ellenére a német külügyminisztérium nyugalomra intette Bascht.⁷⁴

November 25-én Berlinben Bárdossy előadta a német népcsoportra vonatkozó panaszait Himmlernek, aki a német ifjak kapcsán rezignáltan megjegyezte a miniszterelnöknek, hogy ha a magyar kormány nem akadályozná a DJ működését, akkor az képes lenne a „nyughatatlan ifjú embereket” megfékezni.⁷⁵ Himmler természetesen maga is tökéletesen tisztában volt a magyarországi helyzettel, hiszen egy héttel korábban, 1941. november 18–19-én Werner Lorenz VoMi-vezető társaságában Möller dániai német népcsoport-vezetővel együtt fogadta Bascht. Ekkor úgy határoztak, hogy óvatosságból és a célok érdekében 1942. május 1-jétől leállítják a magyar kormány által állandóan szóvá tett birodalmi „népi német” tanfolyamokat, s helyettük inkább a kevésbé feltűnő egyéni németországi képzést helyezik előtérbe. Elsődleges célként azt jelölték meg, hogy a népcsoport politikai vezetését meg kell szilárdítani, és az extenzív munka helyett az intenzivitásra kell helyezni a hangsúlyt. Egyúttal Basch megkapta az 1941–1942-es télre tervezett tevékenység központi témáit is, így az egészségügyi kérdéseket, a szakmai-gazdasági oktatást, a világnézeti képzést és a szervezet építését.⁷⁶

A DJ legális szervezetté válása

Az alapszabályzat elfogadásáig a DJ törvényességi szempontból nézve illegálisan működött, de a magyar hatóságok nem górdítottak tevékenysége elé nagyobb akadályt ebben az időszakban sem,⁷⁷ így ténylegesen megindult a 18, illetve a 15 év alatti ifjak szervezése.⁷⁸ Tilkovszky Loránt egy nemzetiségi összesítő jelentésre hivatkozva 1941 őszére már 65 000 fős DJ-tagságról beszél.⁷⁹ Ez nyilvánvalóan túlzás, s az adat feltehetően a DJ háza tájáról származott. Mindenesetre

⁷⁴ PA AA, R 100 958, Vortragsnotiz von Luther für den Reichsaußenminister. Berlin, [November 1941]; PA AA, R 100 958, E227039–E227041. Deutsche Gesandtschaft Budapest an das AA. Budapest, 31. Oktober 1941.

⁷⁵ *Tilkovszky L.*: Ez volt a Volksbund i. m. 180.

⁷⁶ BArch, Persönlicher Stab Reichsführer SS (A továbbiakban: NS 19), NS 19/2832, 2–4. Niederschrift über die Besprechung des Reichsführers-SS mit SS-Obergruppenführer Lorenz, Dr. Basch und Dr. Möller im Führerhauptquartier am 18. bzw. 19. November 1941.

⁷⁷ Vö. Jugendorganisationen. Nation und Staat 14 (1941) 3. sz. 101–102.

⁷⁸ MNL PML IV. 401. a. 8/1941. A Buda-környéki járás főszolgabírája Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánjának. Bp., 1941. júl. 5., Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánja a belügyminiszternek. Bp., 1941. okt. 25.

⁷⁹ *Tilkovszky L.*: Ez volt a Volksbund i. m. 180.

az 1941. június és 1942. február közötti időszakban valóban kiterjedt szervező tevékenység zajlott.⁸⁰ Az ifjúság helyenként, mint például Mekényesen is, annyira lelkes volt, hogy az néha már a munkavégzést is hátráltatta. Napközben is eljártak ugyanis az előadásokra, akár a szomszédos falvakba is, s ilyenkor egyszerűen otthagyták a munkájukat.⁸¹

1941 késő nyarán és őszén a szervezés vesztett lendületéből, ami elsősorban a Szovjetunió elleni hadjárat megakadására vezethető vissza. Ez újra óvatosabbá tette a németeket, s mindenki egy kicsit visszafogottabbá vált.⁸² Az átmeneti megtorpanáshoz természetesen hozzájárult, mint minden évben, a nyári munkák és a betakarítás miatti pangás is. 1941 őszén Baranyában több településről is azt jelentette a közigazgatás, hogy a mozgalom veszített erejéből. A szolidabb magatartás, a „Szebb jövőt!” köszöntés ismételt használata, a németes külsőségek mellőzése ugyanakkor arra is visszavezethető volt, hogy a DJ valóban törekedett arra, hogy visszafogja az ifjúság hevességét és fellengzős megnyilvánulásait.⁸³

Egy az 1942 első negyedévéért értékelő jelentés is kitér a szervezetépítés legnagyobb problémájára: az SS-toborzások engedélyezése súlyos zavart okozott s mindvégig jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a DJ soha nem vált olyan szervezetté, amely jól összefogott, hatékony és látványos tevékenységet tudott volna folytatni. Az első legális toborzásra 1942-ben került sor.⁸⁴ Miközben 1942 januárjára és februárjára sikerült betölteni a még hiányzó vezetői állásokat (törzsek, lánytörzsek), sőt az év elejére egy vezetői kartotékot is összeállítottak, amely nemcsak a már meglévő vezetők adatainak gyűjteményét foglalta magában, hanem mind a fiú-, mind a lánycsapatok esetében a még üres helyekre javasolt vezetők nevét is tartalmazta, az SS-toborzások miatt a fiúvezetőket illetően a munka jelentős részét újra el kellett végezni. A Fegyveres SS-be való bevonulások következtében

⁸⁰ BArch, Reichskanzlei (a továbbiakban: R 43 II), R 43 II/1503. 17. Deutsche Jugend – Landesjugendführung. Bericht über die Arbeit vom 1. Januar – 1. April 1942.; MNL OL K 28 96. cs. K 28-194.II-1941-26301. Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos politikai összesítő, 23.703. sz. Bp., 1941. nov. 28.; MNL OL K 28 96. cs. K 28-194.II-1941-26520. Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos politikai összesítő. 24.223. sz. Bp., 1941. dec. 5.

⁸¹ MNL BaML IV. 401. a. 398/1941. A Hegyháti járás főszolgabírája Baranya vármegye főispánjának. Sásd, 1941. júl. 1.

⁸² MNL BaML IV. 410. a. 53. d. 1941. A Hegyháti járás főszolgabírája Baranya vármegye főispánjának. Sásd, 1941. aug. 2.

⁸³ Vö. MNL BaML IV. 410. a. 53. d. 1941. A Hegyháti járás főszolgabírája Baranya vármegye főispánjának. Sásd, 1941. okt. 1., illetve Sásd, 1941. évi nov. 3.

⁸⁴ A DJ történetének kétségtelen legsötétebb fejezete volt, hogy a német fiatalok belépését az SS-be előbb elősegítette, majd gyakorlatilag kötelezővé tette. A birodalom érdekeinek ugyanis maradéktalanul megfelelően szolgáltatta ki a hazai németiség jövőjét jelentő ifjakat, s ennek semmilyen hozadéka nem volt a németiség fennmaradásában, sőt a megkezdett ifjúsági mozgalmi tevékenységet is időről időre szinte lehetetlenné tette. A magyarországi német családokon belül mindez döntő momentum volt a Volksbundtól való elfordulásban, hiszen a fiatalok nemcsak a gazdasági tevékenységből estek ki, hanem távozásuk – a szinte biztos halál tudatában – komoly lelki krízist okozott.

ugyanis a DJ elvesztette csaknem a teljes alsó vezetői karát (törzsvezetői rangig, s néhány területvezetőt is, a legfelsőbb vezetésből pedig összesen 32 főt),⁸⁵ a kiesettek helyére pedig azonnal új embereket kellett keresni. Annak ellenére, hogy az új vezetők általában 18 évesnél fiatalabbak voltak, a legfelsőbb vezetés látszólag elégedett volt a kiválasztással és a mutatott teljesítményekkel is.⁸⁶ A további toborzások és sorozások, illetve a háborús körülmények következményei azonban végigkísérték a szervezet történetét.

A DJ alapszabályzatának jóváhagyása nem kevés munkát adott az illetékes magyar minisztériumoknak. Igyekeztek ugyanis a lehető legártalmatlanabb alapszabályt elfogadtatni, amelyre még rábólint a Volksbund is. (Egy alapszabály elfogadása mindenképpen fontos volt, mert így a kormányzatot nem érhette vád a népcsoport-egyezményben foglaltak megsértése miatt.) Így került a javaslatok közé, hogy a DJ „szervezet” helyett „egyesület” legyen, valamint annak a pótlásnak a beszúrása is, hogy működési területe Magyarország. A jelvény körüli huzavona – az anyaszervezethez hasonlóan – itt is előkerült, mivel a magyar fél el akarta érni, hogy a DJ külső megjelenése a lehető legtöbb ponton különbözzön a Hitlerjugendétől. Ezért azt javasolták, hogy a DJ-jelvény közepén ábrázolt napkorongot fekete szín helyett a Volksbundnak is engedélyezett arany színben tüntessék fel, hogy az ne legyen összetéveszthető a német birodalmi felségjelvényvel (a HJ jelvényén fekete színű horogkereszt volt). Az alapszabályzat módosítására javaslatot tevők kerülni próbálták a népcsoportvezető megnevezést is, miután az a magyar jogban nem volt bevett kifejezés, s csak a bécsi népcsoport-egyezményben fordult elő. A népcsoportvezetőnek való alárendelésről szóló passzusokban így a „Volksbund elnöke” megjelölést kívánták használni.⁸⁷

Az alapszabályzat jóváhagyása kapcsán központi jelentőségű kérdésnek bizonyult, hogy úgy szándékoztak a németeknek ifjúsági szervezetet engedélyezni, hogy azok a Levente-intézmény keretében előírt, általános érvényű katonai előképzés iránti kötelezettség alól semmi esetre se bújhassanak ki azzal az indokkal,

⁸⁵ BArch, Reichsministerium des Innern (a továbbiakban: R 1501), R 1501/3334, Deutsche Jugend – Landesjugendführung. Bericht über die Arbeit vom 1. Januar – 1. April 1942. Hét területvezető (Bannführer) közül 3, 11 osztályvezető (Stellenleiter) közül 5, 28 törzsvezető (Stammführer) közül 17 vonult be az Fegyveres SS-hez. A Deutscher Volksbote szerint összesen 7 területvezető vonult be, tehát minden terület vezetője. Das grosse Jugendwerk. Deutscher Volksbote, 1943. február 19. 4.

⁸⁶ 36 törzsből 21-ben, a 7 területben 7 főosztályvezető (Hauptstellenleiter) és osztályvezető (Stellenleiter), 36 lánytörzsből (Ring) 30 volt újra betöltve. A 7 területi leányvezetőségénél (Bannmädelführung) 13 osztályvezető (Stellenleiterin) állt alkalmazásban. BArch, R 1501/3334. Deutsche Jugend – Landesjugendführung. Bericht über die Arbeit vom 1. Januar – 1. April 1942.

⁸⁷ MNL OL K 28 107. cs. K 28-1941-19578. Keresztes-Fischer Ferenc Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszternek. Bp., 1941. aug. 11.; MNL OL K 28 107. cs. K 28-216-1942-20634. Feljegyzés a m. kir. vallás- és közoktatási miniszternél tartott értekezletről. 1942. nov. 17.; *Tilkovszky L.*: Ez volt a Volksbund i. m. 233.

hogy ők más szervezet tagjai. Így a DJ keretében folyó nevelésnek egyértelműen kulturális, nem pedig katonai jelleget szántak. Ehhez viszont meg kellett határozni azt, hogy mi tekintendő katonai előképzésnek, s mi egyszerű testnevelésnek. Úgy vélték ugyanis, hogy ha ebben a tekintetben nem járnak el kellő körültekintéssel, akkor a DJ teljes mértékben katonai jellegű szervezetté fejlődhet, s ennek nyomán az onnan kikerülő tagok az SS-hez hasonlatos, úgynevezett csapatokba (Mannschaft) tömörülnének, amint azt a szlovákiai és a romániai példa (később majd a magyarországi) is mutatta. Úgy vélték, hogy amennyiben e téren a magyar állam érdekei megfelelő szinten biztosítva lesznek, akkor cserébe nagyobb engedékenységet is lehet mutatni a DJ egyéb igényei kapcsán (sportpályák, gyakorlóterek használata, egyenruhakérdés stb.).⁸⁸

A magyar törekvések érvényre juttatása viszont csak kellően hatékony ellenőrzés formájában valósulhatott meg, ezért azt az országos ifjúsági és testnevelési vezető kezébe kívánták helyezni, mert az ő tisztségében egyesíthetőnek vélték a VKM tanköteles ifjúsággal szembeni hatáskörét a HM leventeköteles ifjúsággal szemben fennálló felügyeleti jogkörével. E hatáskörbéli pozíciókból fakadóan a magyar hatóságok elengedhetetlennek tartották, hogy a köteleességek megszegése esetén a megtorlás közvetlenül magyar részről történjen, s ne utalják azt a DJ kezébe, amely azután a saját szervezeti struktúráján keresztül foganatosítja az intézkedéseket.⁸⁹

A minisztériumi szervek álláspontját jól érzékelteti az is, hogy a zárt tömbökben élő németiség ifjúsági csoportjainak megalakulását mindenképpen tudomásvételre ajánlották, az ügyintézés tempóját illetően azonban mérséklést tartottak szükségesnek.⁹⁰ Vagyis a hivatali késlekedést – amelyet ezekben az időkben a háborús többletmunkával könnyedén meg lehetett indokolni – használták fel a DJ fejlődésének akadályozására. Ez pedig nem volt új keletű gyakorlat a magyarországi nemzetiségpolitikában.

A DJ legális működését végül az 1942. február végén közzétett 30.189/1942 számú VKM rendelet, a még Hóman Bálint által jóváhagyott alapszabályzat és az 1942 áprilisában a Leventével megkötött egyezmény nyújtotta keretek szabták meg. A hosszú várakozási idő ellenére az alapszabályzat jóváhagyását új szakaszként értékelték a Volksbund vezetésében, hiszen a korábbi félig-meddig illegális helyzet megszűntével immár teljes lendülettel folytathatták a DJ kiépítését. Amíg ugyanis eddig jobbra csak verbális ideológiai mozgósítást alkalmazhattak, az alapszabályzat elfogadása után lehetővé vált a szervezett toborzás is. (A rendelet

⁸⁸ MNL OL K 28 107. cs. K 28-216-1942-20634. Feljegyzés. (Megjegyzések a „Deutsche Jugend” alapszabályai tervezetéhez.) Bp., 1941. okt. 14.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ MNL OL K 28 107. cs. K 28-216-1942-20634. Feljegyzés a m. kir. vallás- és közoktatási miniszternél tartott értekezletről. 1942. nov. 17.

az eredeti elképzelésekhez képest a pártolói tag megnevezés helyett rendkívüli tagságot, az országos ifjúsági vezető, illetve országos ifjúsági lányvezető elnevezés helyett a Volksbund ifjúsági vezetője és lányvezetője megnevezést írta elő.) Bár a DJ alapszabályzata Huber állásfoglalása szerint is az egyesületekre jellemző alapszabályzat és a „Führer”-elvre építő irányvonalak között helyezkedett el, és elfogadásáig az eredeti szövegen sok, ma már nem rekonstruálható módosítás történt, mégis olyan jogokat biztosított, amelyek lehetővé tették a jól szervezett ifjúsági munkát.⁹¹ Huber a *Jungkamerad* soron következő, 1942. áprilisi számában így nyilatkozott a történekről: „hálások lehetünk a magyar államnak a közeledésért, reméljük, hogy az első nagyvonalú lépést továbbiak fogják követni e területen”. Egyúttal egyértelművé tette, hogy a DJ nem fog megtűrni maga mellett más fórumot a német ifjúság nevelésében: „Napjainkban vannak még szervezetek és érdekcsoportok, akik azt gondolják, hogy a fiatalság megfogásában és nevelésében osztozkodni tudunk. Mi ezeknek kijelentjük, hogy Magyarország német ifjúsága csakis azok kezébe való, akiket a népcsoportvezető – az egyedül erre hivatott – erre kijelöl [...]. Nem vagyunk hajlandóak a német ifjúságot senkivel megosztani.”⁹² Ez elképesztő újdonságnak számított Magyarországon, hiszen ilyesmire – a leventekötelezettség teljesítését leszámítva – még nem volt példa. A Leventével ellentétben ugyanis a DJ a birodalmi minták alapján igényt formált minden magyarországi német ifjú szinte teljes idejére a munkaidőn vagy az iskolán kívül, függetlenül attól, hogy ők ezt akarták vagy sem. Legalábbis elvi szinten, mert a gyakorlati megvalósulás sokszor más képet mutatott.

A kormány által keresztülvitt módosítások közül különösen fájdalmasnak tartották, hogy a DJ az eredetileg elképzeltektől eltérően nem kapott jogot a nem Volksbund-tagok gyerekei közötti toborzásra. Ez elvi síkon valóban jogosan kifogásolható diszkrimináció volt, hiszen más ifjúsági szervezetekre nem vonatkozott hasonló korlátozás. Huber azonban a DJ első évről Németországba küldött beszámolójában maga is bevallotta, hogy ebben a tekintetben nem tartották magukat szigorúan az alapszabályzathoz, s olyan fiatalokat is megpróbáltak elérni, akiknek a szülei nem voltak a Volksbund tagjai.⁹³

⁹¹ Die DJ genehmigt. *Jungkamerad*, 1942. április. 1.; Deutsche Jugend staatsrechtlich anerkannt. *Volk im Osten* 9. (1942) 4. sz. 68.; Die Organisation der deutschen Jugend in Ungarn. *Volkstum im Südosten* 3. (1941) 66.; Die „Deutsche Jugend” in Ungarn. *Volkstum im Südosten* 4. (1942) 71–72.; *Tilkovszky L.*: Ez volt a Volksbund i. m. 192–193.; *Donáth P.*: Iskola és politika i. m. 104–105. A DJ alapszabályának szövegét lásd *Volksbund és ifjúság. Dokumentumok a magyarországi német ifjúság történetéből 1925–1944.* Szerk. Vitári Zsolt. Pécs 2015. 215–224.

⁹² Idézi *Donáth P.*: Iskola és politika i. m. 238.

⁹³ PA AA, Inland II C: Deutschtum in Ungarn (a továbbiakban: R 100 398), 1943, Band 51, Jahresbericht über die deutsche Jugend in Ungarn. Politischer Bericht des Landesjugendführers. Dátum nélkül.

A Volksbund tömegrendezvényeinek résztvevői továbbra is nagyon jelentős számban a nők és fiatalok közül kerültek ki. A hatóságokat újra komolyan elgondolkodtatták 1942-ben az általában több száz, helyenként több ezer fős nagygyűlések, vagyis az a tény, hogy a Volksbund mekkora tömegeket képes mobilizálni. Bár ezeken a rendezvényeken alig került sor atrocitásokra, ha mégis, a hatóságok magában a Volksbund létében és működésében látták ezek forrását. A németbarátságtól távolodó Kállay-kormány újra a fennálló rendeletek betartásával próbálta meg korlátozni a Volksbund nemkívánatos, saját magát propagáló tevékenységét: a közösségi esteket nem lehetett zenével, táncsal, mozgóképes előadással egybeköttni, ezek külön rendőrhatalósági engedély alá estek. A kormány nyomatékosan felhívta a főispánok figyelmét ennek szigorú betartására.⁹⁴

A fenti utasítás értelmében a főszolgabírák 1943-ban ahhoz a gyakorlathoz ragaszkodtak – az 1930-as években az MNNE-vel szemben már alkalmazott módon –, hogy a gyűléseket csak a helyi szervezetek tagjai előtt és szigorúan azok helyiségeiben lehetett megtartani. Ezzel elejét vették annak, hogy a környékről odasereglett emberek révén nagy tömegek képződjenek, és el lehetett kerülni a Volksbund jelenlétének nyomasztó érzetét. Nem véletlenül tette szavá ezt a gyakorlatot Krämer Flórián, a Volksbund alsó-dunántúli területvezetője.⁹⁵ A szigor viszont nem tartott túl sokáig, mivel 1943 nyarán a Volksbund már ismét számos rendezvényt tarthatott, igaz, a résztvevők száma – főleg a háború kedvezőtlen alakulása miatt – már szerényebb volt.

Az alapszabály értelmében a szervezet hivatalos neve „Deutsche Jugend” lett (magyarul hivatalosan „Német Ifjúság”), amely Budapest központtal egész Magyarországra kiterjedő hatáskörben végezhetett tevékenységét. Hivatalos nyelve a német. Az ifjúsági szervezet jelképeiben és megjelenésében is megszólalásig hasonlított a Harmadik Birodalom időközben államifjúsággá fejlődött ifjúsági szervezetére, a Hitlerjugendre.⁹⁶ Mindkét szervezet alapszíne a fehér és a piros volt, a jelvényük formája is szinte teljesen megegyezett, azzal a fontos különbséggel, hogy a Deutsche Jugend jelvényének közepén a horogkeresztet napkoronggal helyettesítették, amely a módosítások révén a Volksbund jelvényéhez hasonlóan fekete helyett

⁹⁴ MNL PML IV. 401. a. 61/1943. A belügyminiszter valamennyi vármegye alispánjának, a Magyar kir. Rendőrség budapesti és vidéki főkapitányának. Bp., 1943. márc. 8.

⁹⁵ A 8120/1939. M. E. sz. rendelet és annak 15.000/1941. B. M. res. sz. végrehajtási rendelkezése politikai jellegű népgyűlések és felvonulások tartását megtiltotta, minden más gyűlés megtartását előzetes rendőrhatalósági engedélyhez kötötte. MNL BaML IV. 401. a. 199/1943. Krämer Flórián, a Volksbund alsó-dunántúli területvezetője Nikolits Mihály baranyai főispánnak. Pécs, 1943. márc. 30.; Uo. Baranya vármegye főispánja a Magyarországi Németek Szövetsége Alsó-Dunántúli Területvezetőségének. Pécs, 1943. ápr. 30.

⁹⁶ 1939-re Németországban minden 10 és 18 év közötti fiatal számára kötelezővé vált a Hitlerjugendben teljesítendő ifjúsági szolgálat, így a HJ e korosztálynak csaknem a 90%-át a soraiban tudhatta, kvázi államifjúsággá vált.

aranyszínű lett. Hasonlóképpen a HJ-hez, a zászló színe is piros–fehér–piros volt, közepén a jelvényel. A zászlórúd felső részén a győzelmi rúna volt látható.⁹⁷

A szervezet deklarált célja az volt, hogy a magyar állampolgársággal rendelkező, német nemzetiségű ifjakat az iskolán kívüli nevelés területén a „vérében lévő” nemzetiszocialista világnézetre és a magyar államhoz való hűségre nevelje. Felelős volt az érintettek népiségi és világnézeti neveléséért, illetve testi felkészítéséért.⁹⁸ Vagyis a deklarált célok szerint egy nemzetiszocialista szervezet alakult. Az persze kérdést vetett fel, hogy a magyar államhűség eszméje és a nemzetiszocialista világnézet miként fért meg egymás mellett. Mindenesetre a későbbi gyakorlat megmutatta, hogy az itt leírt elveknek a gyakorlatban korántsem sikerült megfelelni.

Az alapszabályzat elfogadása után a népcsoportvezető felhívásban fordult az ifjúsághoz, közölve az alapszabályzat elfogadásának örvendetes tényét és azt, hogy megbízást adott az országos ifjúságvezetőnek: szervezze be a népcsoport teljes ifjúságát a DJ-be, hogy az ott teljesíthesse kötelességét, különösen a háborús időszakban. Huber Basch felhívása nyomán elrendelte a DJ nagytoborzásának megkezdését. A toborzás végrehajtásáért a területvezetők feleltek, s a DJ teljes aktivitását a toborzás szolgálatába állították. Huber szerette volna azt jelenteni a népcsoportvezetőnek, hogy „Magyarország teljes német ifjúsága belépett a DJ-be.”⁹⁹ A *Deutsche Zeitung* ettől kezdve rendszeresen, nagy szalagcímekkel reklámozta a szervezetet: „Német fiú! Német Leány! A te helyed a DJ-ben van!”¹⁰⁰

Berlinben az alapszabályzat körüli 1,5 éves huzavona mellett azt kifogásolták, hogy az nem a bécsi népcsoport-egyezményen alapult, hanem a magyarországi egyesületi törvényen, s emiatt több, az egyezményből fakadó kötelezettségnek nem tett eleget. (Természetesen a horogkereszt szabad viselésének tiltását is felhánytorgatták.)¹⁰¹

⁹⁷ BArch, Sammlung Schumacher (a továbbiakban: R 187), 344. Satzungen der Jugendorganisation der Deutschen in Ungarn „Deutsche Jugend” Budapest, 1942.

⁹⁸ Uo.; „A nacionalizmus világnézetének faji meghatározottságát, de paraszti kolonista népünk harcos alapállását is tanúsítja, hogy rövid idő alatt magáévá tette a nemzetiszocialista világnézetet, mivel az a vérében volt. Ezzel világosan a nagy német népközösség mellett döntött, és egy más irányú fejlődés lehetőségét eleve elutasította. Világossá vált, hogy mindenekelőtt az ifjúság járja az össznémetiség útját.” [A szerző fordítása]. Huber, M.: Die deutsche Jugendbewegung in Ungarn i. m. 169.

⁹⁹ Aufruf des Volksgruppenführers an die Jugend unserer Volksgruppe: An alle DJ-Führer und alle Führerinnen des DMB. Deutsche Zeitung, 1942. április 19. 5.

¹⁰⁰ Például Deutscher Junge! Deutsches Mädel! Dein Platz ist in der DJ! Deutsche Zeitung, 1942. április 23. 4.

¹⁰¹ PA AA, Inland II Geheim – Ungarn: Beschwerden der Volksgruppe und Memorandum an die ungarische Regierung (a továbbiakban: R 100 959), Band 1, 1942. Aufzeichnung. Berlin, 7. Juli 1942.

A DJ legalizálásának első tapasztalatai és a szervezet ellenőrzése

1942 nyarán a magyar minisztériumok a DJ kiépülését látva napirendre tűzték az ellenőrzésének addig halogatott kérdését, mivel „a felügyelet tisztázatlansága következtében az egyesület felett hatékony kormányhatósági felügyelet” nem volt gyakorolható. A kérdés olyan nagy horderejű volt, hogy a VKM a minisztertanács elé kívánta terjeszteni az ügyet. A minisztérium véleménye szerint ugyanis még azokat a szempontokat sem állapították meg, amelyek alapján a DJ helyi csoportjainak megalakulása tudomásul vehető vagy megtagadható volt. A VKM szóbeli értekezletet javasolt a kérdések tisztázására.¹⁰²

A DJ ellenőrzésének kérdése azért vetett fel kérdéseket, mert egyesületnek minősült, így ellenőrzése a többi egyesülethez hasonlóan a helyi közigazgatási és rendőrhatóságok hatáskörébe tartozott. Az alapszabály 21. §-ában foglalt bejelentési kötelezettség azonban a hatóságok számára nem tette egyértelművé az ellenőrzésre vonatkozó viszonyokat, így a belügyminisztérium már 1942 áprilisában rákérdezett a VKM-ben, vajon a DJ esetében a minisztérium különleges szempontok szerint kívánja-e biztosítani az ellenőrzést, vagy sem. A HM azt tartotta kiemelten fontosnak, hogy az ellenőrzés mindenképpen hatékony legyen, s erre központi vezető alkalmazását tartotta szükségesnek, akinek felállítandó apparátusában az egyes hatásköröket (honvédelmi nevelés, testnevelés, sport stb.) elhatárolta volna.¹⁰³ Az ügy kezelése ismét egyértelművé tette, hogy a kormány a DJ-re továbbra sem a népcsoport-egyezmény alapján tekintett.

A DJ helyzetének valóban rendezetlen voltát jól mutatta a budapesti Magyar Királyi Állami Németnyelvű Tanítóképző Líceum ügye is, ahol az igazgató a VKM állásfoglalását kérte arról, hogy felállítható-e az intézeten belül a DJ csoportja, és ha igen, akkor milyen formában léptethető életbe annak alapszabályzata, illetve milyen mértékben alkalmazhatja annak egyes pontjait a házirend elkészítésénél. Az intézet igazgatója főként a következő kérdésekre várt választ: „Viselhetik-e a tanulók a Deutsche Jugend egyenruháját? Viselhetik-e a DJ jelvényeit? Milyen zászló alatt tartoznak kivonulni? Hogyan kell köszönniük? Milyen ruhában tartoznak a magyar nemzeti ünnepeken és ünnepélyes kivonulásokkor megjelenni? Mikor és hetenként hányszor mehetnek a Deutsches Hausba [Német Ház – V. Zs.] és mennyi ideig maradhatnak ki ilyenkor? Ki legyen az ifjúság DJ-vezetője? Szabad-e kivonuláskor az utcán német dalokat énekelni? Hogyan tartoznak tisztelegni a magyar

¹⁰² MNL OL K 28 107. cs. K 28-216-1942-20634. A vallás- és közoktatásügyi miniszter a miniszterelnöknek. Bp., 1942. aug. 19.

¹⁰³ PA AA, R 100 959, Aufzeichnung. Berlin, 7. Juli 1942.; MNL OL K 28 107. cs. K 28-216-1942-20634. Páskándy János miniszteri osztálytanácsos a vallás- és közoktatásügyi miniszternek. Bp., 1942. ápr. 10.; Az IHNETOV munkanaplója i. m. 167.

nemzeti zászló és az emlékművek előtt? Milyen nyelven énekeljék a Himnuszt és a Szózatot? Szabad-e német nemzetiszocialista műveket olvasniuk?”¹⁰⁴ Bár az igazgató elsősorban a VKM állásfoglalását kérte, és a feltett kérdések mindenképpen indokoltak voltak, azok tanulsággal szolgálhattak az iskola és a DJ viszonyával kapcsolatosan, valamint sok olyan kérdést is felvetettek, amelyek a DJ működése kapcsán egyébként is tisztázatlanok voltak.

A líceum igazgatója észrevételeinek felterjesztése kapcsán jó néhány kérdésben állást foglalt a budapesti tankerületi főigazgató is. Elfogadhatónak tartotta az egyenruha viselését az iskolán kívül és belül egyaránt, a magyar nemzeti ünnepekre viszont a kötelező intézeti egyenruha viseletét tartotta alkalmazandónak. Intézeti kivonuláskor csakis a magyar nemzeti lobogó használatát engedélyezte volna, de az utcán az igazgató által engedélyezett dalok éneklését nem kifogásolta. A magyar állam iránti hűség ápolása és erősítése terén a hősi emlékművek és a nemzeti zászló előtt elvárta a német fiataloktól a tisztelgést, amelynek módját a magyar fiúkhoz hasonlóan fővetéssel képzelte el. A Német Házba hetenként legfeljebb egy látogatást engedélyezett volna, amelynek időtartamát az iskolai rendtartás alapján szabta volna meg a tanulmányi eredmények megóvása érdekében. A főigazgató kívánatosnak tartotta, hogy a német nyelvű tanítóképzőkben a DJ szervezeti szabályzatától eltérően az intézményi DJ-vezető a tanárok közül kerüljön ki. Engedélyezte volna a nemzetiszocialista művek olvasását, az ünnepélyeken a Himnuszt és Szózatot magyar nyelven énekelte volna.¹⁰⁵ A főigazgató tisztában volt a kérdés horderejével, ismerte a vonatkozó szabályozásokat és alapvetően kompromisszumos megoldást javasolt.

Az eszmecserék eredményeként a VKM 1943 tavaszán átfogóan és részletesen szabályozta a DJ működésének ellenőrzését. Szinyei Merse Jenő miniszter 1943. május 15-én kelt levelében tájékoztatta Huber Mátyás országos ifjúságvezetőt a rendelet tartalmáról. Az országos ifjúságvezetőnek a továbbiakban a helyi csoportok megalakulásának hivatalos tudomásul vétele érdekében be kellett jelentenie a megalakulás tényét a szóban forgó település illetékes járási főszolgabírájánál, illetve város esetén annak polgármesterénél, valamint az illetékes rendőrkapitányságnál is. A bejelentésnek tartalmaznia kellett a helyi csoport pontos címét (akkor is, ha csak ideiglenes volt), valamint a helyi csoport vezetőségének, a csoport rendkívüli és rendes tagjainak névjegyzékét (névváltoztatás esetén az eredeti nevet is fel kellett tüntetni). A listának tartalmaznia kellett továbbá a tagok polgári állását, foglalkozását, születési helyét és idejét, vallását, végül a szülők nevét. A rendkívüli tagok esetében

¹⁰⁴ MNL OL K 28 107. cs. K 28-216-1942-20634. Másolat. A budapesti tankerület királyi főigazgatójától a vallás- és közoktatásügyi miniszternek. Bp., 1942. jún. 24.; *Donáth P.*: Iskola és politika i. m. 98–99.

¹⁰⁵ Uo.

csatolandó volt a gondviselő hozzájáruló nyilatkozata, amely megerősítette, hogy gyermeke részt vehet a Német Ifjúság munkájában. Természetesen igazolni kellett mind a rendes, mind pedig a rendkívüli tagok esetében, hogy az illető a német népcsoporthoz tartozónak vallja magát, valamint csatolni kellett a Volksbund nyilatkozatát is, amelyben elismeri ezt a tényt.¹⁰⁶

Jóllehet nem volt véletlen a rendelet késleltetése 1943. májusáig az a miniszter által biztosított lehetőség, hogy a bejelentéseket szeptember 15-ig lehetett megtenni,¹⁰⁷ arra utal, hogy addig vélhetően csak szórványosan kíséreltek meg hivatalos formában DJ-csoportokat létesíteni. Ezt támasztja alá a végrehajtás menete is. A VKM minden megyének megküldte a rendeletet, a főispánok ezt követően hívták fel a főszołgabírákat (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében például május végén), hogy a DJ helyi csoportjainak megalakulását kíséreljék figyelemmel.¹⁰⁸ Tekintettel arra, hogy „a községében népi német kisebbségek vannak és ott a közel jövőben a 'Német Ifjúság' című szervezet bizonyára meg fog alakulni, ezért kísérelje figyelemmel ennek a szervezetnek a működését, tehát a helyi csoport megalakulását, tagjainak igazoltatását és általában azokra legyen figyelemmel, amelyre a miniszter úr kitér a fentebbiekben.”¹⁰⁹

A bejelentés után a polgármestereknek és a főszołgabíróknak kellett kivizsgálniuk, hogy a helyi csoportok megalakulása a rendeletben foglaltaknak megfelelően történt-e. Saját hatáskörükben vagy a községi elöljáróság útján megvizsgálták a csoport tisztikarának előéletét (prioráltatás): „Abban az esetben, ha különösen a tisztikar valamelyik tagjának magyar állampolgársága kétséges, vagy erkölcsi magaviselete kifogásolható, magyar állampolgárságot igazoló bizonyítványt, illetve újkeletű hatósági erkölcsi bizonyítványt kell bekérni.” Egyéb rendelkezések, illetve értelmezési problémák esetén a főispánhoz kellett fordulniuk. Végül gondoskodniuk kellett annak ellenőrzéséről is, hogy a DJ tagjai iskolai hatóságainak is bejelentették-e tagsági viszonyukat, s ezekről a tanulókról iskolánként, iskolatípusonként, az egyes iskolatípusokon belül pedig vármegyénként elkülönítve

¹⁰⁶ Az adatokban bekövetkező változásokról is jelentést kellett tenni. MNL OL K 28 107. cs. K 28-1943-208-15410. A vallás- és közoktatásügyi miniszter az országos ifjúságvezetőnek. Bp., 1943. máj. 15.; MNL Győr-Moson-Sopron megye Soproni Levéltára (a továbbiakban: GyMSM SL), Sopron Város Polgármesteri Hivatalának iratai, Közigazgatási iratok (a továbbiakban: IV. 1404. b.), 468. d. XVI 95/943. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 204.829/1943. sz. levele Huber Mátyásnak. A „Német Ifjúság” c. szervezet helyi csoportjainak, továbbá kerületi és körzeti központjainak megalakulása. Bp., 1943. máj. 15.

¹⁰⁷ MNL BaML IV. 401. a. 481/1943. A vallás- és közoktatásügyi miniszter Baranya vármegye főispánjának. Bp., 1943. aug. 13.

¹⁰⁸ Az erre vonatkozó iratok lelőhelye: MNL PML IV. 401. a. 28/1944.

¹⁰⁹ Budapest Főváros Levéltára, A Központi járás főszołgabírájának irata. Elnöki iratok (a továbbiakban: IV. 402. a.), 90/1943. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye központi járásának főszołgabírájától Csepel, Dunaharaszti és Soroksár község elöljáróságának. Bp., 1943. jún. 11.

jegyzéket kellett készíteniük. Ezt követően a polgármester, illetve a főszolgabíró a bejelentéseket a községi előjáróság jelentésével és esetleges személyes javaslataival együtt közvetlenül terjesztette fel a VKM-nek. E munka elvégzéséhez minden főispán, járási főszolgabíró, polgármester, rendőrkapitányság kézhez kapta a DJ alapszabályzatát.¹¹⁰ Olyan sok helyre kellett az engedélyeztetés során bejelentést tenni, hogy sok esetben történt – gyakran akaratlan – mulasztás.

A procedúra bonyolultsága már önmagában is jelezte, hogy semmilyen körülmények között nem kívánták megkönnyíteni a DJ életét, valamint azt, hogy az ellenőrzést lehetőség szerint teljessé és hézagmentessé akarták tenni. Ez nemcsak azt mutatta, hogy a kormány tisztában volt a Német Ifjúság ügyének horderejével, hanem azt is, hogy egy olyan rendszert alakítottak ki, amelyben a szervezet tevékenysége gátolható volt. Az a kiegészítés is ebbe az irányba hatott, mely szerint a betervezett adatok mellé az országos ifjúságvezetőnek vármegyei összesítést kellett csatolnia arról, hogy az egyes vármegyékben hol jöttek létre a DJ helyi, körzeti és kerületi csoportjai. A beérkezett adatokhoz pedig megkérték a honvédelmi minisztérium tájékoztatását a leventeköteles népi német ifjak településenkénti, járásonkénti, illetve vármegyéenkénti megoszlásáról és kilétéről.¹¹¹ Utóbbira végül 1943 szeptemberében került sor. A honvédelmi miniszter jelezte, hogy a DJ 18 év alatti tagjai feltűnően nagy számban mulasztották el bejelenteni a Leventénél tagságukat, ezért a VKM-től kérte ennek orvoslását.¹¹²

Az alapos ellenőrzéshez azonban megfelelő személyi háttérre lett volna szükség. Nem volt elégséges ugyanis a közigazgatás és a rendőri szervek igénybevétele. A VKM-en belül is felerősödtek azok a hangok, amelyek – hivatkozva az általánosságban is megszorodott nemzetiségi feladatokra – egy külön apparátus felállítása mellett érveltek. A VKM álláspontja szerint a tankerületi főigazgatók nem voltak alkalmasak a feladat ellátására, mivel hatáskörük az iskolai hatóság alatt nem álló ifjakra nem terjedt ki, márpedig a DJ tagjai nagy részben ilyen, iskolai kötelék alatt már nem álló fiatalok voltak. Ebből az következett, hogy az ellenőrzést csak közvetlenül a minisztérium útján lehetett ellátni. A miniszter 6-8 németül tudó tanügyi munkatársat kívánt megbízni ezzel a munkával. Ők az egyes helyi csoportokkal való könnyebb érintkezés céljából az ország különböző, németek által lakott területein fekvő városokban tevékenykedtek volna, s onnan

¹¹⁰ MNL OL K 28 107. cs. K 28-1943-208-15410. A vallás- és közoktatásügyi miniszter Kárpátalja kormányzóbiztosának. Bp., 1943. máj. 15.; GyMSM SL IV. 1404. b. 468. d. XVI 95/943. A „Német Ifjúság” soproni szervezetének megalakulására vonatkozó iratok.

¹¹¹ MNL OL K 28 107. cs. K 28-1943-208-15410. A vallás- és közoktatásügyi miniszter az országos ifjúságvezetőnek. Bp., 1943. máj. 15.; A vallás- és közoktatásügyi miniszter a honvédelmi miniszternek. Bp., 1943. máj. 15.

¹¹² MNL OL K 28 115. cs. K 28-1943-216-34342. A honvédelmi miniszter a vallás- és közoktatásügyi miniszternek. Bp., 1943. szept. 30.

látogathatták volna a csoportokat. A munkatársaknak idővel minden helyi csoportot fel kellett keresniük, minden esetben kimerítő jelentést téve arról, hogy a vizsgált helyi csoport megalakulása és működése megfelelt-e az alapszabálynak, s hogy az ifjúság nevelése terén a vallásosság és a magyar hazához való hűség ápolása milyen mértékben érvényesült.¹¹³

A vallás- és közoktatásügyi miniszter úgy vélte, hogy e munkatársak révén kellő mennyiségű információ áll majd rendelkezésre ahhoz, hogy a tapasztalatok figyelembevételével szükség esetén módosítsanak, finomítsanak a felügyelet rendszerén.¹¹⁴ Az ellenőrzési rendszer működtetésére a Miniszterelnökség 1943-ra 10 000 pengőt biztosított a VKM számára. Az összeg késői utalása miatt azonban a pénzt teljes mértékben már nem sikerült felhasználni az 1943-as költségvetési évben, ezért a maradványt – engedéllyel – átvihették 1944-re. A miniszterium azt kérte a Miniszterelnökségtől, hogy az 1944-es évre is megkaphassa ezt a támogatást, mivel „a Német Ifjúság c. szervezet ma a legfontosabb hazai német intézmény, úgyhogy annak megfelelő ellenőrzéséhez rendkívül fontos érdekek fűződnek”. Ennek ellenére 1943 végén a Miniszterelnökség az egyéb felmerülő terhekre hivatkozva nem tudott ígéretet tenni az újabb támogatási összeg folyósítására, csupán arra, hogy alkalmas pillanatban visszatér az ügyre.¹¹⁵

1943-ban tehát megindult a DJ szervezett ellenőrzése. Elkezdődött a biztosok kinevezése, ott pedig, ahol egyelőre nem állt rendelkezésre megbízható ember, a feladatot a VKM illetékes ügyosztálya útján látták el. Az ellenőrzésre a helyi viszonyokat ismerő, az oktatási rendszerben járatos személyek kaptak megbízást, például népiskolai igazgatók, akiknek az volt a feladata, hogy helyszíni látogatások révén ellenőrizzék a DJ helyi csoportjainak, járási és területi központjainak alapszabályszerű működését. A VKM egyben kérte az Országos Ifjúságvezetőség együttműködését abban, hogy az ellenőrzés alatt álló szervek mindenben segítsék elő a vizsgálat lefolytatását.¹¹⁶ A VKM az ellenőrző biztosokat területi alapon bízta meg. Elsőként Balázs Ferenc állami népiskolai felügyelő igazgatót nevezete ki Baranya, Somogy, Tolna és Fejér vármegyék ellenőrzésére, Graf Samu nyugalmazott evangélikus népiskolai igazgatót pedig Sopron, Győr, Moson–Pozsony,

¹¹³ MNL OL K 28 107. cs. K 28-1943-208-15410. A vallás- és közoktatásügyi miniszter honvédelmi miniszternek. Bp., 1943. máj. 26., A vallás- és közoktatásügyi miniszter a miniszterelnöknek. Bp., 1943. jún. 30.

¹¹⁴ Szinyei miniszter évi 30 000 pengőre tervezte az új alkalmazottak éves költségét, amelyet a miniszterelnökség anyagi forrásainak felhasználásával kívánt megszerezni. MNL OL K 28 107. cs. K 28-1943-208-15410. A vallás- és közoktatásügyi miniszter a miniszterelnöknek. Bp., 1943. jún. 30.

¹¹⁵ MNL OL K 28 115. cs. K 28-1943-216-34342. Magyar Királyi Miniszterelnökség, II. osztály, 33290. sz. Bp., 1943. nov. 29.

¹¹⁶ MNL OL K 28 115. cs. K 28-1943-216-34342. A vallás- és közoktatásügyi miniszter a miniszterelnöknek. 205.688/1943. sz. Bp., 1943. okt. 8.; Uo. A vallás- és közoktatásügyi miniszter Huber Mátyásnak. 205.688/1943. sz. Bp., 1943. okt. 8.

Vas, Zala, Veszprém, Komárom és Esztergom vármegyékre.¹¹⁷ További személyek megbízásáról nem tudunk.

A biztosoknak valamennyi helyi csoportot, járási és területi központot a lehető legrövidebb határidőn belül, legalább egyszer fel kellett keresniük. A kiszállások költségeit és a megbízási díjat a VKM fedezte, a Miniszterelnökség által biztosított keretből. A minisztérium részletesen taglalta azokat az ellenőrzési szempontokat, amelyeket a biztosoknak munkájuk során alkalmazniuk kellett. Először is meg kellett vizsgálniuk, hogy a DJ helyi csoportjainak megalakulását bejelentették-e az illetékes járási főszolgabírónak, s hogy a megalapított és meglátogatott helyi csoportnak van-e legalább 20 rendes tagja, amint azt az alapszabály 21. §-a előírta (20-nál kevesebb tag esetén csak úgynevezett állomáshely 'Standort' létesülhetett). Ellenőrizték a tagjegyzékeket, hogy azokban minden rendes és rendkívüli tag szerepel-e, azt pedig különösen, hogy a tagok megfelelnek-e a tagsági viszony alapszabályban megfogalmazott követelményeinek. Hangsúlyt fektettek arra, hogy a német népcsoporthoz tartozás ténye fennáll-e, rendelkezésre áll-e a Volksbund nyilatkozata erről, illetve a hovatartozásról szóló írásos dokumentum, a rendkívüli tagok esetében pedig a szülők Volksbund-tagságának igazolása, illetve a szülői hozzájárulás a gyermekek DJ-tagságához. Kiterjedt az ellenőrzés arra is, hogy a rendkívüli tagok az alapszabályzatban foglaltaknak megfelelően valóban tartózkodnak-e a tisztségek viselésétől, s a leventekötelesek bejelentették-e tagságukat az illetékes Levente-parancsnoknak, az iskolába járók pedig az iskolai hatóságnak (iskolaigazgatónak). Ellenőrizték, hogy a tisztviselők valóban 18 év feletti-e, illetve érvényesül-e, hogy sem 10 éves kor alatti gyerek, sem pedig birodalmi német állampolgár nem lehet a csoport tagja.¹¹⁸

Ezeknek az alapvető követelményeknek az ellenőrzésénél azonban sokkal fontosabb volt a megalakult DJ-csoportok tényleges tevékenységének átvilágítása, vagyis annak megvizsgálása, hogy a DJ valóban az alapszabályzatban foglaltaknak megfelelő szellemben és keretek között végezte-e tevékenységét. Megnézték, hogy a DJ nem foglalkozik-e katonai előképzéssel, mivel az kizárólag a leventekötelezettség keretében történhetett, illetve hogy a világnézeti nevelés során, a különböző tanfolyamokon a népi és német nemzeti szempontok mellett egyenlő súlyban érvényesülnek-e a magyar állam iránti hűség ápolásának és erősítésének, valamint a magyar államra vonatkozó ismeretek továbbításának szempontjai,

¹¹⁷ MNL OL K 28 115. cs. K 28-1943-216-34342. A vallás- és közoktatásügyi miniszter Balázs Ferenc állami népiskolai felügyelő igazgatónak. 205.688/1943. sz. Bp., 1943. okt. 8.; Uo. A vallás- és közoktatásügyi miniszter Graf Samu nyugalmazott evangélikus népiskolai igazgatónak. 205.688/1943. sz. Bp., 1943. okt. 8.

¹¹⁸ Uo.

hogy ezáltal garantálva legyen a magyarság és a nemzetiségek közötti, illetve a nemzetiségek egymás közötti jó viszonya.¹¹⁹

A biztosok vizsgálatukról, amely csupán a tapasztalatszerzést szolgálta, a nekik előírt módon tettek jelentést. Hiányosságok, illetve kihágások esetén nem volt joguk helyszíni intézkedésre, az ilyen ügyeket a minisztérium saját hatáskörében rendezte. Figyelmeztethették viszont az érintetteket a feltárt hiányosságokra. Az eredményekről a VKM folyamatosan tájékoztatta a Miniszterelnökség második, Nemzetiségi és kisebbségi osztályát is, amelynek anyagi támogatására 1944-ben is számított. Ekkorra tűzte ki ugyanis célul a központi ellenőrzés rendszerének teljes kiépítését. A VKM-től függetlenül a Levente is rendszeresen ellenőrizte a vidékeken folytatott nemzetiségi Levente-tevékenységet.¹²⁰

A Sváb Törökország területén Balázs Ferenc 1943. november végétől megtartott ellenőrző útjai során óvatosan és empátiával közelített a kérdéshez, mivel tisztában volt annak kényes voltával. Összességében enyhén pozitív képet festett a DJ szervezetségéről és tevékenységéről, miközben minden érintettel kapcsolatban megfogalmazta kritikai észrevételeit is. A kezdeti időszakban még tipikus hiányosságok (névsor és alapszabályzat hiánya, a Levente-parancsnokok, illetve iskolaigazgatók felé való bejelentések elmulasztása, gondviselői aláírások hitelessége stb.) idővel egyre inkább csökkentek, a DJ ugyanis valóban hangsúlyt fektetett arra, hogy a rendelkezéseknek eleget tegyen.¹²¹

A szigorú ellenőrzés miatt a bejelentési kötelezettség betartása a DJ jól felfogott érdeke is volt, hiszen amennyiben ezt elmulasztották, nem voltak jogosultak a DJ alapszabályában lefektetett lehetőségek kihasználására, így például egyenruhát sem viselhettek.¹²² Egyes konkrét példák mindenesetre azt mutatták, hogy a helyi szervek mindig éleesebben és keményebben próbáltak fellépni a DJ csoportjai ellen, mint az államigazgatás felsőbb szervei, amelyek hajlamosak voltak a csekély mulasztásokért járó büntetés elengedése mellett érvelni.¹²³

¹¹⁹ Uo.

¹²⁰ Uo.; MNL OL K 28 115. cs. K 28-1943-216-34342. A vallás- és közoktatásügyi miniszter a miniszterelnöknek. 205.471/1943. sz. Bp., 1943. nov. 18.; Az IHNETOV munkanaplója i. m. 174., 179., 187–188., 235., 258.

¹²¹ Balázs Ferenc, a V.K.M. VI. ü. o. előadója a vallás- és közoktatásügyi miniszternek: MNL BaML IV. 401. a. 644/1943. Pécs, 1943. nov. 23.; MNL BaML IV. 401. a. 651/1943. Pécs, 1943. nov. 30.; MNL BaML IV. 401. a. 689/1943. Pécs, 1943. dec. 23.; MNL BaML IV. 401. a. 5/1944. Pécs, 1943. dec. 31.; MNL BaML IV. 401. a. 136/1944. Pécs, 1944. febr. 22.; MNL BaML IV. 401. a. 406/1944. Pécs, 1944. jún. 7.

¹²² A be nem jelentett DJ-csoportokra ugyanis az egyesületek egyenruha viselésére vonatkozó belügyminiszteri körrendeletek (72.390/1922 B. M. sz.; 257.349/1930 B. M. sz.) voltak irányadók.

¹²³ MNL OL K 28 108. cs. K 28-209-1941-21082. Páskándy miniszteri (o.) tanácsos (Belügyminisztérium) a miniszterelnöknek. Bp., 1941. szept. 1.

Országos viszonylatban a bejelentési kötelezettség elmulasztására mindazonáltal szép számmal akadt példa. Még azután is, hogy az Országos Ifjúságvezetőség kérésére a bejelentési határidőt a minisztérium 1943. szeptember 15-ig meghosszabbította. További halasztásra azonban Huber újabb megkeresése ellenére sem volt már hajlandó.¹²⁴ Ez a hosszú intervallum mindenesetre a minisztérium előzékenységét mutatta. A gyakorlatot illetően volt példa hiányos adatokra a névjegyzékek kapcsán, s a Levente, illetve a tanintézetek felé kötelező bejelentések sem történtek meg mindenhol a legnagyobb rendben. Másrészt az Országos Ifjúságvezetőség hatáskörébe tartozó – a helyi csoportok bejelentéséhez hasonló alapossggal megkövetelt – járási és területi összesítések megküldése sem történt meg mindig időben, mivel Huber a vezetők névsorát az SS-hez történő bevonulások lezárása után kívánta csak megküldeni a minisztériumba, ami a VKM nem tetszését váltotta ki.¹²⁵ A mulasztások között azonban nagyobb számban voltak olyanok, amelyek nem voltak szándékosak, s inkább a figyelmetlenség számlájára voltak írandók.

Az ifjúsági szervezet ellenőrzésére is igaz volt, hogy az illetékes minisztériumok és a DJ, illetve a Volksbund legfőbb vezetése nyugodt légkörben igyekezett rendezni a kérdéses ügyeket. A legfelső szinten azonban nem volt mindig lehetőség arra, hogy az egyes informátoroktól vagy a csendőrségtől származó információk helyességéről megbizonyosodjanak. Ez azonban fordítva is igaz volt: az Országos Ifjúságvezetőségnek sem volt mindig pontos tudomása arról, hogy az egyes településeken, bizonyos konkrét esetekben a DJ kihívó, adott esetben támadó módon lépett fel, vagy épp fordítva, valójában a szervezet tagjait inzultálták.

Kilengésekre továbbra is adódtak példák. A HM és a VKM például a Volksbund, illetve a DJ vezetőinek szemére vetette, hogy Tatán erőszakos szervezések történtek, amelyekkel gátolták a vallásos ifjúság istentiszteletre járását, Mórón pedig a leventekorú ifjakat írásban szólítottak fel a DJ-be való belépésre és megtiltották számukra a tagnévjegyzék nyilvánosságra hozását. A VKM mint felügyeleti szerv a HM jelentése alapján személyesen Baschhoz fordult s felkérte a Volksbund vezetőjét arra, hogy az Országos Ifjúságvezetőséggel karöltve tegyenek meg mindent annak érdekében, hogy a „Német Ifjúság” című szervezet

¹²⁴ PA AA, Inland II C: Volksdeutsches Schulwesen in Ungarn, 1942-1944 (a továbbiakban: R 100 429). Band 4. 17. Jahresbericht des Landesschulamtes des Volksbundes der Deutschen in Ungarn vom Jahre 1942. 1942. febr. 15.; MNL OL K 28 115. cs. K 28-1943-216-34342. A vallás- és közoktatásügyi miniszter Huber Mátyásnak. 205.688/1943. sz. Bp., 1943. okt. 8.

¹²⁵ MNL OL K 28 115. cs. K 28-1943-216-34342. A Német Ifjúság Országos Vezetője a vallás- és közoktatásügyi miniszternek. R 223/1943. sz. Bp., 1943. nov. 6., A vallás- és közoktatásügyi miniszter Huber Mátyásnak, a Német Ifjúság Országos vezetőjének. 206.008/1943. sz. Bp., 1943. dec. 9.

működése minden tekintetben megfeleljen az idevonatkozó rendelkezésekben és az alapszabályokban foglaltaknak”.¹²⁶

Az Országos Ifjúságvezetőség újdonsült megbízott vezetője, a bácskai terület vezetője Kohler Róbert a minisztériumhoz hasonlóan korrekt és előzékeny hangnemben reagált a felmerülő problémákra. Levelében elismerte a Leventének történő bejelentések elmaradását, s ezek pótlásáról haladéktalanul intézkedett. A tatai és móri felvetésekre Kohler megjegyezte, hogy a DJ-nek Tatán nem is volt szervezete, sőt szervezés alatt álló csoportról sem volt tudomása. Mór esetében félreértést feltételezett, ott ugyanis szerinte csak arról volt szó, hogy a bejelentési kötelezettség miatt írták össze a tagokat, s szó sem volt a Leventétől való eltiltásról. A bejelentés elhúzódása itt szerinte a személycserével állt összefüggésben.¹²⁷

A problémák orvoslása érdekében a DJ gondoskodott arról, hogy az alapszabályzat mindenhova eljusson, hiszen sok esetben ennek nem ismeretéből adódtak a nehézségek. A magyar hatóságok jelentései is azt mutatják, hogy a rendezetlenség sok esetben abból fakadt, hogy a vezetők személye helyi szinten is folyton változott, az új vezetőknek pedig idő kellett, amíg maradéktalanul megismerték az alapszabály szerinti működést. Az ellenőrző jelentések az azt írók személyétől függően más és más hangneműek voltak, de az eddig hozzáférhetővé vált iratokban inkább a tárgyilagosságra törekvés dominál, mint a szándékos csúsztatás. Mindazonáltal előszeretettel bélyegeztek mindenkit nemzetiszocialistának, akit csak lehetett, s nem fektettek hangsúlyt annak felderítésére, hogy az illető vezetők valójában hogy viszonyultak ehhez a világnézethez.¹²⁸

Figyelemre méltó tény, hogy a már említett baranyai jelentésekben a kifogások a rend és a fegyelem, illetve az államhűség terén (magyar államra vonatkozó ismeretek közlése, Horthy-kép hiánya stb.) főleg az első időszakra voltak jellemzők, ami akár természetesnek is vehető egy olyan szervezet megalakulása esetén, amely nem rendelkezett semmiféle előzménnyel. Bizonyos mulasztásokat viszont a kényszer szült, s a kiskorúak vezetőbeosztása, az összevont csoportok, a koedukáltság, a névjegyzékek bizonytalansága a szervezet működési zavarait mutatták.¹²⁹ (Aligha tévedünk, ha a baranyai helyzetképet az ország egész területére nézve jellemzőnek tekintjük.)

Baranyában a legtöbb esetben éppen a visszacsatolt Baranya-háromszögben fordultak elő mulasztások, de később itt is normalizálódott a helyzet. 1943 végén

¹²⁶ MNL OL K 28 115. cs. K 28-1943-216-34342. A vallás- és közoktatásügyi miniszter az MNSZ elnökének. 205.734/1943. sz. Bp., 1943. okt. 22.

¹²⁷ MNL OL K 28 115. cs. K 28-1943-216-34342. A Német Ifjúság országos vezetője a vallás- és közoktatásügyi miniszternek. R 225/1943. sz. Bp., 1943. nov. 15.

¹²⁸ Az ellenőrző jelentésekből levonható következtetések forrása: Balázs Ferenc jelentései. Lásd a 121. jegyz.

¹²⁹ Uo.

Balázs Ferenc már arról számolt be, hogy ugyan a nemzetiség együttélése a magyarsággal még nem tekinthető ideálisnak, de „már a tűrhető egymásmelletti-ség fokát” elérte.¹³⁰ Mindenesetre a magyar közigazgatási rendszer kevésbé olajozott működését bizonyítja – nem kizárva ezúttal a szándékosságot sem –, hogy a településeken a tanárok és a lelkészek teljesen tájékozatlanok voltak a Német Ifjúságot illetően. A tájékozatlanság nemritkán tudatos távolságtartással társult, ami az érintettek saját elmondása szerint elősegítette a Volksbundban és a DJ-ben tagságot nem vállaló németekkel való jó kapcsolat megőrzését. A hivatalos jelentések is gyakran problematikusnak tartották, hogy ezek az emberek (hasonlóan a lakosság nagy részéhez) általánosítva szemlélték a DJ-t, és érzelmi alapon viszonyultak hozzá. Nem tettek különbséget a központi vezetés és a felsőbb vezetők egyértelmű náci irányultsága, valamint az alsóbb vezetők és a tagság csak részlegesen vagy egyáltalán nem jellemző nemzetiszocialista beállítottsága között. Különösen nagy jelentősége volt az értelmiségiek hozzáállásának azokon a területeken, ahol több nemzetiség élt együtt, mint például Dél-Baranyában. Az ország más részéről odakerülő fiatal tanárok, orvosok érdektelensége, teljes elzárkózása nem segítette elő a helyben jelentkező problémák megoldását. Ugyanakkor a közigazgatási hatóságok magatartása ezen a déli területen minden jel szerint nem adott okot hasonló panasza.¹³¹

Voltak azonban olyan esetek is – Baranyában éppen a visszacsatolt részen –, amikor a tolerancia hozzásegített az eltérő szemléletek békés egymás mellett éléséhez. A DJ-be tömörült és az oda nem tartozó német ifjúság itt közeledett egymáshoz, s rendezvényeken közösen is részt vettek.¹³² A jelentések szerint volt példa arra is, hogy a DJ részéről „a magyar nemzeti életbe való nagyobb mérvű beilleszkedés észlelhető” – ebből azonban nem voltak le messzemenő következtetéseket.¹³³ A DJ törvényes megalakulása, a szervezet kiépülése és a kezdeti kóros jelenségek visszaszorulása pozitív változást hozott, s a korábbi bizonytalan, illegálisan működő, ezért jóval nagyobb ellenszennvel figyelt volksbundista ifjúsági szervezkedés legalizálása az aggályokkal szemben inkább pozitív megoldásnak bizonyult.

Ez a körülményekhez képest kedvező helyzet az ország 1944. márciusi megszállásáig maradt fenn; attól kezdve ugyanis nagyobb számban fordultak elő ösztetűzések.¹³⁴ Balázs nem is annyira a megszállásban, mint inkább a szabadságos SS-katonák negatív hatásában látta ennek az okát. A legnagyobb konfliktusforrás immár a Leventéhez való viszony volt, mert a német jelenléttel a német ifjak

¹³⁰ Uo.

¹³¹ Uo.

¹³² Uo.

¹³³ Uo.

¹³⁴ Uo.

elérkezettnek látták az időt arra, hogy megszabaduljanak ettől a kötelezettségüktől. Helyenként a Wehrmacht tudta csak higgadt magatartásra bírni őket. Balázs a felfokozott hangulatban nem látta folytathatónak az ellenőrző körutakat, mivel már többnyire eleve ellenséges hozzáállással fogadták. Egyik utolsó jelentésében kétségbeejtő képet tárt felettesei elé: „A lakosság és az értelmiség között, legalábbis annak nagyobb hányada között mélyen gyökeredző bizalmatlanság, sokszor a gyűlöletig és kölcsönös megvetésig fokozódott ellentét van, amelyik ma semmiképpen át nemidalható: de mélyebb lett a szakadék e vidéken a legtöbb helyen a népi német és a mozgalmon kívül álló németiség között is.”¹³⁵

***

A magyarországi németiség feje felett, a magyar és a német kormány által megkötött népcsoport-egyezmény megnyitotta az utat ahhoz, hogy megalakulhasson egy etnikai alapon szerveződő német ifjúsági szervezet, amely bő tíz éve állt már ekkor a magyarországi német követelések középpontjában. Amíg azonban a magyarországi német mozgalom ebben az etnikai revitalizáció, a német „népiség” megerősítésének lehetőségét látta, addig Berlinben mindenekelőtt a Harmadik Birodalom háborús érdekeinek szolgálatát várták tőle.

Miközben a Volksbund az egyezményt követően a tanfolyamok intenzívébé tételével, otthonok berendezésével igyekezett megteremteni a szervezetalapítás helyi feltételeit, addig a magyar kormány csak 1941 márciusában – magyarországi és birodalmi német nyomásra – szánta rá magát arra, hogy engedélyezze a Német Ifjúság nevet kapó szervezetet, amely ezt követően alakult meg 1941 nyarán, ünnepélyes formában, az országos ifjúsági nap keretében.

A háborús körülmények közepette önmagában véve is komoly nehézségek okozott a szervezet kiépítése, ráadásul a magyar kormány a legalizálás elhúzásával és a német fiatalok alternatív szervezetekbe csábításával (KALOT, Levente német tagozata) akadályozta is a DJ tényleges létrejöttét és aktivitását. Németország a Fegyveres-SS toborzásaival, a humán erőforrások rendszeres elvonásával szintén megnehezítette a szervezet kiépítését és hatékony működését.

Mindezek következtében a jogilag érvényes csoportalapítások inkább 1942-ben, nagyrészt pedig 1943-tól valósultak meg, amikor a háborús fordulat után már amúgy is minden a széthullás irányába mutatott. A Volksbund által célként kitűzött kétszáz ezres monolit ifjúsági szervezet így nem valósulhatott meg, talán ennek ha a negyedét elérte a DJ-tagság nagysága. A szabályos egyesületi tevékenység sem bontakozott ki igazán, amint arra a szigorú ellenőrzések is

¹³⁵ Uo.

rávilágítottak. A szervezet vezetése és Berlin által is elsődleges célként számontartott nemzetiszocialista indoktrináció ezért csak korlátozott mértékben valósulhatott meg, miközben tény, hogy a magyar államhoz való lojalitás érzése rendkívüli módon meggyengült a DJ-tagság körében. A helyi csoportok és a közigazgatás, a Levente-egyesület és a mozgalomtól távolmaradó németek közötti konfliktusok az egész időszak alatt napirenden maradtak.

THE BEGINNINGS OF THE “GERMAN YOUTH” IN HUNGARY

Authorization, Legalization, State Control

By Zsolt Vitári

SUMMARY

Right from the outset the German movement in Hungary regarded the youth as the guarantee of their own survival as an ethnic group. Due to rejection by successive governments, however, the organization of the young generations proved impossible within the framework of the German Association for People's Education in Hungary in the 1920s and 1930s. The organization intended for teenagers was only realised during the activity of the Volksbund, as the German minority's exclusive legal representative in Hungary in 1940. The German Youth (DJ) was established in the summer of 1941. However, the government refused to ratify its statutes for several months, and thus the DJ was organized illegally at first. By supporting other youth organisations, the government tried to draw young Germans away from the orbit of the DJ, while attempting to halt its functioning through a strict control system. This strict control, however, made it obvious that during war conditions the local groups, which did not become legal until 1943, were unable to do more than very limited social work.

Horváth Illés

REPREZENTÁCIÓ ÉS KEGYESSÉG

Luxemburgi „Szent” Zsigmond váradi temetése és emlékezete*

Luxemburgi Zsigmond magyar király és német–római császár Szent László iránti mély devóciója korántsem ismeretlen a történettudományban, azonban az uralkodó váradi temetkezéséről, valamint *pompa funebris*éről már annál kevesebbet tudunk. A levéltári források hallgatnak róla. Az uralkodó halálával kapcsolatban a krónikák pedig többnyire mindössze azt emelik ki, hogy Zsigmond a szent királyt egész életében szívesen és alázatosan tisztelte, ezért mellette és első felesége, Mária királyné mellett helyezték végső nyugalomra. A kutatást tovább nehezíti, hogy a 17. század elején a váradi Szűz Mária-székesegyházat lebontották. Így Szent László tumbája a fejedelmi, a főpapi, illetve a világi főúri síremlékekkel egyetemben a föld alá került. Tanulmányomban elsősorban azt vizsgálom, hogy Zsigmond király milyen módon kívánta kialakítani leendő nyughelyének környezetét, s ezzel kapcsolatos rendelkezései mögött milyen törekvések húzódtak meg. Kimutatható-e valamiféle párhuzam a Szűz Mária-katedrális és a prágai Szent Vitus-székesegyház, illetve IV. Károly német–római császár és Zsigmond temetési szertartásai között? Megjelenik-e az uralkodó hatalmi reprezentációjában egyfajta szentségre való törekvés, vagy *post mortem* van-e arra utaló nyom, amely esetlegesen azt igazolja, hogy a késő középkor vagy a kora újkor folyamán Zsigmondot szentként tisztelték?

*A depositio ad sanctos szokásának kialakulása
a váradi Szűz Mária-székesegyházban*

„Környölfekesznek téged császárok, püspökök, kerályok és jobbágyurak”,¹ olvashatjuk egy 1470 körül keltezett Szent László-énekben. Az ókeresztény idők-től kezdve a hívek szívesen választották végső nyughelyüket a szentek sírjainak közelében (*depositio ad sanctos*),² így érthetően a 13. századtól kezdve a magyar

* A tanulmány a Nemzeti Tehetség Program NTP-NFTÖ-19-B-0021 számú pályázat támogatásával készült.

¹ „Te circumcingunt imperatores, praesules, reges, clari barones”. Régi Magyar Költők Tára 1. Közzéteszi Szilády Áron. Bp. 1877. 204.; *Balogh Jolán*: Varadinum II. Bp. 1982. 50–52.

² *Peter Brown*: A szentkultusz kialakulása és szerepe a latin kereszténységben. Bp. 1993. 152–190.; *Fedeles Tamás*: Isten nevében utazunk. Zarándokok, búcsújárás, kegyhelyek a középkorban. Pécs 2015. 11–38.

királyi család tagjai, valamint az egyházi és a világi főurak is gyakran fejezték ki végrendeletükben azon óhajukat, hogy a földi létük végén Szent László vagy legalábbis az ő sírjának közelében kívánják végső nyughelyüket meglelni. E törekvés már II. Andrásnál is megmutatkozott, azonban a király váradi temetkezése ellen először a pilisi ciszterci apát emelte fel a szavát, aki azt kívánta elérni, hogy a Szűz Mária-székesegyház helyett az uralkodó testét első felesége, Merániai Gertrúd királyné (†1213) mellett, a pilisi ciszterci apátságban helyezték nyugalomra.³ Ugyanakkor a test elhelyezéséért rövidesen igazi per bontakozott ki, hiszen az egresi ciszterci apát is bejelentette igényét András földi maradványaira⁴ ugyanazon érv alapján: a király maradványainak az egresi ciszterci apátságban második felesége, Courtenay Jolán királyné (†1233) mellett a helye. A döntést végül IV. Béla hozta meg, aki az egresi ciszterci apátságot jelölte ki apja nyughelyéül. A 14. századtól az Anjou-dinasztia és udvaruk tagjai is szívesen választották temetkezési helyül a váradi Szűz Mária-székesegyházat. E jelenség elsőként I. Károlynál figyelhető meg, aki harmadik feleségét, az 1319. november 11-én⁵ elhunyt Luxemburgi Beatrixet a váradi székesegyház⁶ Szent Vince-oltára elé temettette, amely mellett hamarosan egy új oltárt is alapított Toulouse-i Szent Lajos tiszteletére.⁷ Károly ezzel valószínűleg hagyományt is teremtett. Az őt követő egyházi és világi főurak valamennyien az általuk emelt oltár előtt jelölték meg végső nyughelyüket. Forrásaink alapján a sort vélhetően Nεκsei Sándor kőrösszegi várnagy (1321–1323)⁸ nyitotta meg, aki ebben az esetben ugyan némi kivételt is képez, hiszen az 1326-ban bekövetkezett halálával kapcsolatosan nincs adatunk oltáralapításra. Ám Ivánka váradi püspök (1318–1329) esetében már ismert, hogy halála (†1329) előtt oltárt emelt Szent Erzsébet tiszteletére, és nyughelyét is amellet jelölte meg.⁹ Ugyancsak kivételként tekinthetünk Kopasz

³ *Klanczay Gábor*: A Szent László-kultusz kialakulása. In: Nagyvárad és Bihar a korai középkorban. Tanulmányok Biharország történetéről. Szerk. Zsoldos Attila. Nagyvárad 2014. 149–158.

⁴ *Bácsatyai Dániel*: Az egresi ciszterci monostor korai történetének kérdései. *Századok* 149. (2015) 263–298.

⁵ „Hoc anno [1319] circa festum beati Martini obitus dominae Beatricis reginae Ungariae”. Die Königsaller Geschichts-Quellen mit den Zusätzen und der Fortsetzung des Domherrn Franz von Prag. Hrsg. Johann von Loserth. Wien 1875. 410.

⁶ „Anno Domini Mo CCCo XVIIIo accepit rex dimonom Beatricem filiam regis Romanorum sororem regis Bohemorum de terra Luchumburgensi, que in revulutione eiusdem anni obdormivit in Domino et Waradini in cathedrali ecclesia tumulatur.” *Scriptores rerum Hungaricum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II*. Ed. Emericus Szentpétery. Bp. 1937–1938. Reprint: Szovák Kornél – Veszprémy László. Bp. 1999. 490.

⁷ *Marosi Ernő*: Der heilige Ladislaus als Ungarischer Nationalheiliger. Bemerkungen zu seiner Ikonographie im 14–15. Jahrhundert. *Acta Historiae Artium* 33. (1988) 201.; *Lóvei Pál*: Sírkövek, sírkötoredékek. In: *Váradi kötoredékek*. Szerk. Kerny Terézia. Bp. 1989. 169.

⁸ *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Bp. 1996. II. 174.

⁹ *Bunyitay Vincze*: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. Nagyvárad 1883. 166.

nádor (1306–1314) testvérére, Istvánra (†1333),¹⁰ akiről tudjuk, hogy temetkezési helyéül a Szűz Mária-székesegyházat választotta, azonban oltáralapításról az ő esetében sem szólnak a források. Ezzel szemben 1360-tól ismét számos temetkezés adatható. 1360 és 1370 között Opoliai László nádor (1367–1372)¹¹ is igyekezett felesége, Erzsébet¹² számára az egyik legelőkelőbb nyughelyet megválasztani, viszont a templom átépítése miatt hitvesét ideiglenesen kénytelen volt Szűz Mária kisebbik egyházának főoltára mellett eltemetni. Ellenben a nádor még halála előtt új oltárt alapított a székesegyház kápolnakoszorújában, melyet Szent Erzsébet tiszteletére szenteltetett fel, s meghagyta, hogy az oltár elkészülte után felesége testét nyomban szállítsák át Szent László templomába. Futaki Demeter püspök (1346–1372)¹³ ugyancsak hasonlóan járt el: a még épülőfélben lévő kápolnakoszorúban névadó szentjének, Szent Demeternek a tiszteletére oltárt alapított¹⁴ s később saját mauzóleumát is kialakította. Az őt követő Bebek Domonkos püspök (1373–1374)¹⁵ is igyekezett minél közelebb kerülni a szent király maradványaihoz, ezért halála előtt szintén a kápolnakoszorúban Szent Domonkos tiszteletére oltárt alapított s nyughelyét amellet jelölte meg.¹⁶

„egyéb szándékok mellett ... ezen élet bevégeztével testünket a föld ölének átadjuk”¹⁷

A váradi Szűz Mária-székesegyház a Zsigmond-korban továbbra is kedvelt temetkezési helynek számított, ám az új dóm építése, a templomtér kialakítása,¹⁸

¹⁰ Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. II. 132.

¹¹ Uo. I. 3.; Csukovits Enikő: László 5. (Opuliai László) In: Korai Magyar Történeti Lexikon. Szerk. Kristó Gyula. Bp. 1994. 396–397.

¹² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 66828.

¹³ Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 78.; Cameralia documenta pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae I. (Obligationes, Solutiones), II. (Visitationes, Quindennia, Rationes, Annatae, Oblig. part., Legationes, Varia, Taxae). Szerk. Lukcsics József – Tusor Péter – Fedeles Tamás. Bp.–Róma 2014. 137. sz.; Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi, sive Summorum Pontificum, S.R.E. Cardinalium, ecclesiarum Antistitum series I–VIII. Ed. Guilelmus van Gulik et al. Monasterii-Patavii 1913–1978. (a továbbiakban: Cameralia) 32. sz.

¹⁴ Bathányi Ignác: Leges Ecclesiasticae Regni Hungariae et Provinciarum Adiacentium III. Claudio-poli 1827. 246.

¹⁵ Bunyitay V.: Váradi püspökség i. m. 74.

¹⁶ Uo. 198.; Balogh J.: Varadinum i. m. II. 283.

¹⁷ László király emlékezete. Szerk. Kurcz Ágnes. Bp. 1977. 67–70.

¹⁸ Takács Imre: Váradi Árpád-kori székesegyháza. In: Váradi költörredékek. Szerk. Kerny Terézia. Bp. 1989. 21.

a zsolozsmák elrendelése,¹⁹ a számos búcsúengedély²⁰ és királyi adomány²¹ alighanem egyetlen célt szolgált: az aacheni és a prágai minták alapján²² egy császári katedrális megépítését, ahol akár az uralkodó saját kultusza is gyökeret ereszthet.

A Zsigmond-kori váradi temetkezések sorát Mária királyné (1382–1395) korai és tragikus halála nyitotta meg. 1395. május 17-én a királyné lovasbalesetet szenvedett a Vértesben, és az esés következtében megindult szülésbe belehalt. Luxemburgi Zsigmond – I. Károlyhoz hasonlóan – feleségét Szent László sírja mellett helyezte nyugalomra. A hazai szakirodalom úgy tartja, hogy Zsigmond és Mária házassága korántsem volt felhőtlen. Mályusz Elemér szerint, noha a király elkísérte Mária testét Váradra, a korabeli szokással ellentétben semmiféle misealapítványt nem tett a királynő lelki üdvéért.²³ Ennek az állításnak azonban némileg ellentmond Zsigmond 1429. december 18-án V. Márton pápához benyújtott supplikációja, amelyben a király éppen azt sérelmezte, hogy a váradi kanonokok nem teljesítették alapítványának feltételeit, többek közt az elhunyt Mária királynő emlékére elrendelt miséket sem celebrálták, ezért azt kérvényezte a pápától, hogy az alapítványi összfeladatok ellátására küldjön más egyházi személyt.²⁴ A források arra engednek következtetni, hogy ez a probléma a későbbi-

¹⁹ „Statuimus et dispoimus, et prefati capitulum et cannonici cunctis diebus seculi in altari sub nomine Praecelsae Dei Genitricis Virginis Marie in eadem Ecclesia ex novo constructo ac per nos pie ac celebriter fundato horis debetis et congruentibus unam Missam pro peccatis et aliam pro fundato Defunctis dicere et legere, tertiam vero de die occurenti pulchre et sincera devotione decantare teneantur et debebunt, postquam autem divina officia peracta fuerint. Psalterium seu Psalmi Davidis alternatis vocibus in medio ecclesie predictae per decem et octo clericos [...] per prefatos capitulum et cannonicos ad id deputatos et substitutos sine interruptione et intermissione aliquali [...] decantentur.” MNL OL Diplomatikai Fénygyűjtemény (a továbbiakban: DF) 278607.

²⁰ Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni magyar okirattár. Series I. Tom. I–VI. Bp. 1887–1891. I/4 214., 232., 283., 365., 376., 477.; *Lukács Pál*: XV. századi pápák oklevelei I–II. Bp. 1931–1938. II. 333. sz.

²¹ *Keresztury Alajos József*: Compendiaria descriptio foundationis, ac vicissitudinum Episcopatus et Capituli M. Varadinensis. Magno-Varadini 1806. 197–198.

²² *Horváth Illés*: Szent László kultusza Luxemburgi Zsigmond uralkodói reprezentációjában. *Aetas* 32. (2017) 1. sz. 135–139.

²³ *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437. Bp. 1984. 46.; *C. Tóth Norbert*: Királynőből királyné. Mária és Zsigmond viszonya a források tükrében. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica* 2011. 132. szám 59–70. – A misealapítványokra lásd *Pásztor Lajos*: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Bp. 2000.; *Fedeles Tamás*: „Medicina contra peccata mundana”. Késő középkori főúri misealapítványok. *Századok* 148. (2014) 443–469.

²⁴ „Sigismundi, regis Romanorum et Hungarie, qui sepulturam suam in eccl. S. Ladislai regis Warad[iensis]. elegerat et eidem eccl[esi]e. et eius capitulo et canonicis tres villas et quedam alia bona, inter ipsos canonicos dividenda donavit et assignavit, ut canonici tenerentur singulis diebus tres missas celebrari facere et ut annuatim anniversarium dive memorie Marie, Hungarie regine, sue consortis celebrarent. Cum autem canonici missas celebrari non curarent, supplicat Sigismundus aliquem ecclesiasticum virum a sede ap[ostolice] deputari, qui dona a dictis capitulo et canonicis auferat et aliis ecclesiis et personis transferat, que voluntatem regis exsequerentur.” *Lukács P.*: XV. századi pápák oklevelei i. m. I. 1328. sz.

ekben is fennállhatott, hiszen Zsigmond 1430. január 7-én benyújtott folyamodványában ismét azt olvashatjuk, hogy a váradi kanonokok továbbra is vonakodtak teljesíteni a király akaratát, ezért az uralkodó ismét kérvényezte V. Mártontól, jelöljön ki egy alkalmas papot misealapítványai elvégzésére, továbbá engedélyezze, hogy a káptalantól a korábban nekik adományozott javakat visszavonhassa és azokat a kápolnaispánnak adományozhassa.²⁵

A váradi temetkezések sorában maga az uralkodó tüntette ki leginkább a székesegyházat, amikor 1406. október 19-én úgy határozott, hogy végső nyughelyét Szent László sírja mellett jelöli ki, ezzel is kifejezve hódolatát a szent király előtt:²⁶

„[...] egyéb szándékok mellett látogatásunkban részeltetve azt a helyet, mely az oly dicső test állandó jelenlététől sugárzik, és sok más szent ereklye révén kelt tiszteletet, szívünk régi vágyát megfogadva kinyilvánítuk, hogy tudniillik temetkezésünk helyéül a váradi székesegyházat választottuk. [...] Az előrebocsájtott rendelkezésekre tehát nem érdemtelenül szántuk el lelkünket, hanem főleg abból a reményből és alázatból fakadóan, amellyel az üdvösség, az örök jutalom elnyerésében erősen bízva a mi Megváltónk legdicsőségesebb szülőanyja, országunk gyámola és egyedüli szószólója iránt viseltessünk, akinek nevére maga a váradi egyház szenteltetett, és amelyet a legboldogabb László király iránt táplálunk, akinek dicső teste és tiszteletre méltó ereklyéi ugyanebben az egyházban boldogan nyugszanak, és különféle csodákkal tűnnek ki, amikor mi magunk is mint előrebocsájtottuk, ugyanezt az egyházat választottuk, hogy benne ezen élet bevégeztével testünket a föld ölének átadjuk: nem a magunk érdemből, hanem a legdicsőségesebb Istenanya imáinak támogatása által, melynek segítségével a múlandó uralom gyepőlőt igazgatjuk, az örök birodalom boldogságához eljutni igyekezve.”²⁷

A későbbiekben Zsigmond ezen akaratát többször is kinyilvánította és megerősítette.²⁸ A következő évben, 1407. július 13-án pedig birtokot adományozott a váradi káptalannak,²⁹ továbbá elrendelte, hogy az általa alapított új főoltárnál

²⁵ „Sigismundi, regis Hungarie, de conc. revocandi donationem per eum ipsum capitulo Warad. factam dictum capitulum enim et eius canonicí voluntatem regis exsequi negligunt, quam ob rem suppl. Sigismundus a sede ap. etiam quendam idoneum sacerdotem deputari, qui comes capelle perpetuis futuris temporibus nuncupetur et cui ville et omnia bona a dicto capit. ablata cum condicionibus exsequendi voluntatem regis transferantur.” Uo.; *Horváth I.: Szent László kultusza* i. m. 135–139.

²⁶ „facta nempe electione nostrae sepulturae in basilica cathedrali Varadiensi”. Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius I–V. Kiadják Nagy Imre – Paúr Iván – Ráth Károly – Véghely Dezső. Győr 1865–1873., VI–VIII. Kiadják Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Véghely Dezső. Bp. 1876–1891. VII. 204.

²⁷ *László király emlékezete*. Bp. 1977. 67–70.

²⁸ *Horváth I.: Szent László kultusza* i. m. 132–133.

²⁹ *Keresztury A.: Compendiaria descriptio foundationis* i. m. 197–198.

– amely korábban a tűz martaléka lett – naponta három misét, két csendeset és egy énekeset mondjanak. Mindemellett pedig úgy rendelkezett, hogy a káptalan nem kevesebb mint tizennyolc papot jelöljön ki arra, hogy váltakozó hangon, a székesegyház közepén Dávid zsoltárait énekeljék.³⁰ 1424-ben a cseh huszita veszély miatt dinasztikus szentjének, burgundi Szent Zsigmondnak az ereklyéit Karlsteinből Váradra szállíttatta, ahol oltárt is alapított tiszteletére.³¹ Ennek fényében aligha lehet kétséges, hogy Zsigmond rendelkezéseiben kivétel nélkül egy majdani nagyszabású temetésre irányuló, illetve méltó nekropolisz kialakítását célzó előkészületek szándéka munkált.³²

Az uralkodót reprezentációjában Andrea Scolari váradi püspök (1409–1426) is követte, aki 1426. január 24-én távozott az élők sorából.³³ Január 14-én keltezett végrendeletének végrehajtásával unokatestvérét, Ozorai Pipo temesi ispánt

³⁰ „Statuimus et dispoimus, et prefati capitulum et canonici cunctis diebus seculi in altari sub nomine Praecelsae Dei Genitricis Virginis Marie in eadem Ecclesia ex novo constructo ac per nos pie ac celebriter fundato horis debetis et congruentibus unam Missam pro peccatis et aliam pro fundato Defunctis dicere et legere, tertiam vero de die occurrenti pulchre et sincera devotione decantare teaneantur et debent, postquam autem divina officia peracta fuerint. Psalterium seu Psalmi Davidis alternatis vocibus in medio ecclesie predictae per decem et octo clericos [...] per prefatos capitulum et canonicos ad id deputatos et substitutos sine interruptione et intermissione aliquali [...] decantentur”. DF 278607.

³¹ *Georgius Pray*: Epistolae exegeticae. Pestini 1784. 116.; *Miracula sancti Sigismondi martyris, per ipsum in sanctam Pragensem ecclesiam manifeste demonstrata*. In: *Catalogus codicum hagiographicorum latinorum antiquorum saeculo XVI qui asservantur in Bibliotheca Nationali Parisiensi*. Ed. Bollandist III. Brussels 1893. 62–69.; *Urkundliche Beiträge des Hussitenkrieges*. Bd. 1 (1419–1428). Hrsg. Franz Palacký. Prag 1873. 12.; *Antonín Podlaha*: Chrámový poklad u sv. Víta v Praze 1903. LXVIII.; *Georg Leidinger*: Veit Arnpeck. Sämtliche Chroniken. München 1915. IV. Lib. Cap. 7. 200.; *Alexander Belohlavek*: Die böhmischen Krönungsinsignien. Zeitschrift für Kunstgeschichte 53. (1992) 214.; *Paul Crossley*: The Politics of Presentation: The Architecture of Charles IV of Bohemia. Courts and Regions in Medieval Europe. Eds. Sarah Rees Jones – Richard Bruce Marks. Woodbridge 2000. 99–172.; *David C. Mengel*: Remembering Bohemia's Forgotten Patron Saint. In: *The Bohemian Reformation and Religious Practice*. Vol. 6. Eds. Zdenek V. David – David R. Holeton. Prague 2007. 26.; *Fedeles Tamás*: „Ad visitandumque sepulchrum sanctissimi regis Ladislai”. Várad kegyhelye a késő középkorban. In: „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Szerk. Bagó Dániel – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs 2012. 163–182.; *Ferdinand Seibt*: Slyšte Nebesa: eine hussitische Propagandaschrift. In: *Hussitica: Zur Struktur einer Revolution*. Köln 1965. 25.; *Uő*: Hussitenstudien: Personen, Ereignisse, Ideen einer frühen Revolution. München 1987. 57–98.; *František Šmabel*: Die hussitische Revolution. Hannover 2002. 37–41.; *Horváth Illés*: „Ó, micsoda tiszteletreméltó, drága és leírhatatlan ajándék, gyengeség teljes megsegítője, Szent Zsigmond teste!” Vallástudományi Szemle 12. (2017) 135.

³² *Kerry Terézia*: Zsigmond király temetése és temetkezőhelye. Zsigmond és a váradi székesegyház. In: *Uralkodók, királyi szentek. Válogatott ikonográfiai és kultusztörténeti tanulmányok*. Bp. 2018. 483.

³³ *Cameralia* 515., 538.; *Fügedi Erik*: A XV. századi magyar püspökök. *Történelmi Szemle* 8. (1965) 477–498.; *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 76., 79.; *Fedeles Tamás*: Az uralkodó, a Szentszék és a magyar főpapok Luxemburgi Zsigmond korában. In: *Mesterek és Tanítványok 2. Tanulmányok a bölcsész- és társadalomtudományok területéről*. Szerk. Czeferner Dóra – Böhm Gábor – Fedeles Tamás. Pécs 2018. 130.

bízta meg.³⁴ A testamentum tanúsága szerint Várad főpapja igen bőkezűen gondoskodott híveiről: a kápolnai pálosokra nagy értékű faliszőnyegét hagyta, amelyre Szent Apollónia legendája volt festve (*unum pannum intextum et pictum de Istoria sancte Apollonie*). Templomuk oltárának – melyet korábban ő maga alapított³⁵ – pénzt adományozott, hogy a szükséges egyházi kellékeket, kelyheket és miseruhákat beszerezhessék. 400 forintot adományozott a várad-vadkerti Szent Mihály templom (*ecclesia parochialis sancti Michaeli sin Vatchert Varadino*) újjáépítésére. Emellett további pénzádományban részesítette a minoritákat, klarisszákat, Ágoston-rendieket és a Szent Erzsébet ispotályt.³⁶ A végakarát szerint Pipót azzal bízta meg, hogy építtessen egy új oltárt a székesegyházban és testét amellel helyezze végső nyugalomra.³⁷

1437. december 9-én az előrehaladott köszvénytől gyötört, 69 éves Zsigmond császár éppen Znojmban tartózkodott, amikor életének utolsó órája elérkezett. Ezért magához hívatta leghűségesebb híveit és ismertette végakarátát, majd felvéve a betegek kenetét, eltávozott az élők sorából. Zsigmond haláláról és temetéséről meglepően kevés egykorú forrásunk van. Ennek oka elsősorban abban rejlik, hogy az uralkodó halálával aggasztó bel- és külpolitikai helyzet állt elő: a trónutódlás kérdése, amely jelentős hatással volt Közép-Európa hatalmi struktúrájára.³⁸ Az aggodalom, hogy az ország stabilitása meginoghat, a korábbi hatalmi viszonyok pedig átrendeződnek, sokkal inkább foglalkoztatta a történetírókat, mint az uralkodó által elrendelt temetési ceremónia. A Zsigmond haláláról szóló beszámolók közül a legrészletesebb betekintést udvari történetírója, Eberhard

³⁴ DF 289064.; A végrendeletéről újabban lásd *Mikó Gábor*: Andrea Scolari váradi püspök végrendelete és annak hitelesítése. Adatok a hiteleshelyi és közjegyzői intézmények együttműködéséhez. In: Nagyvárad és Bihar a Zsigmond-korban. Tanulmányok Biharország történetéről 8. Szerk. Zsoldos Attila. Nagyvárad 2020. 195–226.

³⁵ Itt vélhetően arról az oltárról van szó, melyről a következőt írják: „altare Sanctae Apolloniae, quod in hoc monasterio fundavit Andreas, episcopus Waradiensis”. *Gyéressy Béla*: Documenta artis paulinorum I. Bp. 1975. 192.

³⁶ *Bunyitay V.*: Váradi püspökség i. m. II. 438., 483., 487.; *Skorka Renáta*: A váradi ferences rendi kolostorok topográfiaja. In: Nagyvárad és Bihar az Anjou-korban. Tanulmányok Biharország történetéről 5. Szerk. Zsoldos Attila. Nagyvárad 2018. 159–182.

³⁷ *Prajda Katalin*: Andrea di Filippo Scolari váradi püspök. Andrea Scolari váradi püspök (1409–1426) és firenzeiek a Zsigmond-kori Erdélyben. In: Táguló horizont. Tanulmányok a fiatal művészettörténészek marosvásárhelyi konferenciájának előadásából. Szerk. Kovács Zsolt – Orbán János. Marosvásárhely–Kolozsvár 2013. 21–32.

³⁸ DF 287532., DF 287533.; Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Sigismund 1435–1437. Hrsg. Gustav Bechmann. Göttingen 1888. 260–263.; *Gustav Beckmann*: Der Kampf Kaiser Sigismunds gegen die werdende Weltmacht der Osmanen. Eine historische Grundlegung. Gotha 1902. 2–93.; *Fraknói Vilmos*: Az első Habsburg-király trónra jutása Magyarországon. Századok 47. (1913) 247–264.; *Baranyai Béla*: Zsigmond király ú.n. Sárkány-rendje. Adalék a magyar trónöröklési kérdés történetéhez. Századok 60. (1926) 59–60.

Windecke gazdagon illusztrált emlékirata nyújtja, melyben a történetíró következőképpen ad számot az uralkodó utolsó óráiról:

„Hallhattad tehát, hogy amint Zsigmond császárnak meg kellett halnia, azt nem kevés alázattal és megfontoltsággal tette. Azon a napon, amikor távoznia kellett az élők sorából, megparancsolta, hogy római császárhoz méltóan, reggel adják rá albáját, evangélium- és leckeolvasó ruháját, valamint karingét és császári koronáját, majd misét hallgatott. A mise után megparancsolta, hogy vetkőztessék le, s így szólt: »Adjátok rám azt a ruhát, amiben majd eltemetnek«. Miután ez megtörtént, egy trónra ültették, és eltávozott az élők sorából, de jegyezd meg, hogy mielőtt meghalt volna, azt parancsolta, halála után két-három napon át hagyják ülve a trónszékben, amelyben meghalt, hogy mindenki megtekinthesse és láthassa, hogy minden világok ura halott, és eltávozott az élők sorából. [...] egy kocsira helyezték, és Morvaországból Magyarországra, Pozsonyba, onnan Komáromba, onnan Esztergomba, onnan Visegrádra, onnan Vácra, onnan Budára, onnan pedig Váradra vitték. Itt helyezték végső nyugalomra első felesége, Mária királynő mellé a dicső uralkodó, Szent László templomában, akit a fent nevezett császár minden időben tisztelt és szívesen szolgált.”³⁹

Noha Windecke beszámolója igen szűkszavú, a lényegi kérdésekben annál beszédesebb. A leírásból kitűnik, hogy Zsigmond még végóráiban gondosan rendelkezett saját temetéséről. Először felvette az utolsó kenetet és misét hallgatott az evangélium- és leckeolvasó ruhájában, majd mielőtt az élők közül eltávozott volna, megparancsolta, hogy adják rá azt a bíborszínű brokátselyem felöltőjét, amelyben majd eltemetik. Ezt követően hívei trónra ültették valamennyi koronájával és felségjelvényével egyetemben, majd mielőtt távozott volna az élők sorából, megparancsolta, e trónon két vagy három napig hagyják ülve. Tehát testének közszemlére tételéről (*ostensio corporis*) is határozott. A szokatlan ceremóniát valószínűleg Nagy Károly aacheni temetésére vonatkozó hagyományok, valamint a *renovatio imperii* eszmetörténeti, illetve reprezentációs gyökerei inspirálták.⁴⁰ Ugyanakkor a prágai emlékek is meghatározók lehetnek számára, hiszen apja, IV. Károly német–római császár (1355–1378) is igen hasonló módon rendelkezett temetéséről, valamint testének felravatalozásáról.⁴¹ 1378. november 29-én,

³⁹ Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról. Ford., s. a. r., bev. Skorka Renáta. Bp. 2008. 335–337.

⁴⁰ Helmut Beumann: Grab und Thron Karls des Großen in Aachen. In: Karl der Große. Lebenswerk und Nachleben IV. Hrsg. Wolfgang Braunfels – Percy E. Schramm. Düsseldorf 1967.

⁴¹ František Šmabel: Zur politischen Präsentation und Allegorie im 14. und 15. Jahrhundert. München 1994. 1–54.

Károly a halála előtt utasította híveit, hogy testét a királyi palotában ravatalozzák fel és valamennyi koronáját, felségjelvényét helyezték el mellette.⁴² Hasonlóan Zsigmondhoz, Károly is határozott a *corpus* közszemlére tételéről, így testét négy napon át körmenetben kísérték Prága újvárosának utcáin. Azt is elrendelte, hogy temetésén a gyászolók fekete felöltőt viseljenek, és kezükben gyertyával kísérik végső útjára. Figyelmet fordított a temetési menetben résztvevők sorrendjére is: a gyászmenetet az asszonyok vezessék, élükön Pomerániai Erzsébet királynéval, őket hű lovagjai kövessék koronáival, kardjával és különféle birodalmi jelvényeivel, valamint hermelin sapkájával. Őket a főpapok, prépostok, kanonokok, a prágai egyetem professzorai, a diákok s végezetül a város nagyhírű céhmesterei kísérik.⁴³ E tekintetben tehát Zsigmond bizonyosan apja példáját követte. Ugyanakkor a leírásból még egy nagyon fontos szándék is kitűnik: mindkét uralkodó szentségre való törekvése, ami a test közszemlére bocsájtása kapcsán jelenik meg. A szokatlan ceremónia célja ugyanis kimondatlanul is az lehetett, hogy bizonyosságot nyerjen az a tény, hogy Károly és Zsigmond teste halálukat követően sem mutatják a romlás jeleit, azaz a két császári test romolhatatlan. Ezt igyekszik illusztrálni Windecke kéziratában az uralkodó testének közszemlére tételéről készült, vízfestéssel színezett tollrajz is. A kor szokásaival ellentétben a kép nem csupán azért meghökkenítő, mert az elhunyt császárt trónján ülve ábrázolja, hanem azért is, mert a számos Zsigmond-portré és kriptoportré közül ez az egyetlen olyan képmás, amelyen az illusztrátor a már halott uralkodót jeleníti meg.⁴⁴ A kép pedig nem egy elgyengült, végső békére lelt császárt mutat, hanem egy olyan uralkodót reprezentál, aki még halálában is erős, dicsőséges és legyőzhetetlen. Ugyanakkor a kép nem nélkülözte a halott királyt övező egyházi és transzcendens elemeket sem, hiszen a kompozíció alighanem a mennyei császárságra utaló *Maiestas Domini*-típusú ábrázolásokból táplálkozik.⁴⁵ Végezetül Windecke megjegyzi, hogy miután Zsigmondot közszemlére tették és eltelt a három nap, testét egy kocsi helyezették, és Morvaországból a Pozsony–Komárom–Esztergom–Visegrád–Vác–Buda útvonalon Váradra szállították, ahol Mária királyné mellé temették. Az uralkodó krónikása beszámolójában fontosnak tartotta megjegyezni, hogy Zsigmondot a Szűz Mária-székesegyházban helyezték végső nyugalomra, hiszen az elhunyt király mindig nagy tisztelettel és szívesen

⁴² Károly számára kiváltképp ismert lehetett nővére, Bonne példája, akit 1349-ben ugyanígy ravataloztak fel. Lásd *Ralph E. Giesey: The Royal Funeral Ceremony in Renaissance France.* Genéve 1960. 155.

⁴³ *Paul Crossley–Zoë Opačić: Prague as a new Capital.* In: *Prague. The Crown of Bohemia 1347–1437.* Eds. Barbara Drake – Jiří Fajt. The Metropolitan Museum of Art. New York 2005. 72–73.

⁴⁴ Österreichische Nationalbibliothek, Handschriften- und Inkunabelsammlung, Cod. 13 975. fol. 439r.

⁴⁵ *Kerny T.: Uralkodók i. m.* 486.

szolgált a szent királyt, ezzel is kiemelve Zsigmond személyes és sírig tartó őszinte tiszteletét Szent László iránt.

Zsigmond temetésének szempontjából ugyancsak kitüntetett figyelmet érdemel Thuróczy János *Chronica Hungarorum*, amely – habár fél évszázaddal később született – meglepő részletességgel ad számot az uralkodó haláláról. A mű 219. fejezetében olvashatunk Zsigmond császár életének utolsó óráiról.⁴⁶ Leírásában megemlíti, hogy a király távollétében ismét fellángolt a háborúskodás a husziták és a katolikusok között, viszálykodásuk pedig felrázta az öreg és meggyötört uralkodót, aki utoljára útra kelt szülőföldjére, hogy békét teremtsen a csehek közt. A császár éppen Prágában tartózkodott, amikor állapota jelentősen megromlott: öregség és bánaságból fakadó gyengeség lett úrrá rajta. Ezért nyomban magához hívatta a főurakat és tudatta velük, hogy nyomasztja őt: hogyan tudja majd biztonságban hazajuttatni udvarát. Thuróczy szerint a király elrendelte, hogy másnap szakállát és haját hozzák rendbe, fejét díszítsék koszorúval és ültessék trónusra, melyet helyezzenek egy gyaloghintóra, és így meneküljenek ki Prágából. A krónikairó megjegyzi, hogy miután Zsigmond elmondta utolsó kívánságát, könny csordult ki a szeméből. A magyarok nem tétlenkedtek. Az éj leple alatt összeszedtek minden szükséges úti holmit és kivárták a hajnalt, amikor útra kelhettek. Thuróczy szerint Zsigmond ősz haját virágkoszorúval ékesítették, s amikor végigvitték a városon, a lakosok kiszaladtak az utcákra és könnyes szemmel figyelték királyukat, hisz tudták, hogy már többé nem látják viszont. Ezért megadva neki a tiszteletet térdhajtással és szívélyes szavakkal illették urukat. Azonban a beteg uralkodó ekkor már csupán feje biccentésével tudott felelni nekik.⁴⁷ Thuróczy így folytatta elbeszélését:

„Kijutott tehát Prága városából, óhajtott hazájába azonban már nem érkezhett meg, hanem Znaimba, Morvaország városába érve az ezernégyszázharminchetedik évében a Boldogságos Szűz Mária fogantatásának ünnepén, életének hetvenedik esztendejében [...] meghalt. Később övéi bőséges sírásától kísérvé Magyarországra szállították, és a váradi egyházban ugyanolyan tisztelettel temették el, mint elődeit. Zsigmond császár elég tekintélyes ember volt, ami nemes arcvonásait és öles termetét illeti; a világ legfőbb Teremtője szép orcával, göndör és kékesfekete hajjal, derűs tekintettel áldotta meg. Az egykor hosszú szakállt viselő magyarok iránti vonzalomból terjedelmes szakállt hordott.”⁴⁸

⁴⁶ Thuróczy alapvetően összemosta az 1436. augusztus 23-ai, illetve 1437. december 9-ei eseményeket.

⁴⁷ *Thuróczy János: A Magyarok Krónikája.* Ford. Bellus Ibolya – Kristó Gyula. Bp. 2001. 262.

⁴⁸ Uo. 263.

Thuróczy elbeszélése minden bizonnyal Windecke emlékiratára támaszkodik, azzal az eltéréssel, hogy a Zsigmond krónikása által leírt znojmoi eseményeket, pontosabban az *ostensio corporis* Prágába helyezte. Ugyanakkor Windeckével ellentétben ő már pontos dátumhoz kötötte Zsigmond halálát, igaz, kisebb csúsztatással, hiszen megjegyzi, hogy az uralkodó a boldogságos Szűz Mária fogantatásának ünnepén, december 8-án hunyt el. A halál időpontjának elcsúsztatásában vélhetően nagy szerepet játszott a krónikaíró azon ambíciója, hogy a császár távozását egy jeles ünnephez kösse, s ezzel tegye érzékletesebbé a körülményeket. Thuróczy megjegyzi, hogy amint az uralkodó eltávozott, hívei könnyeket hullatva kísérték végső útjára, és a váradi egyházban helyezték nyugalomra, ugyanolyan tisztelettel, mint elődeit. Míg Windecke hozzátette, hogy abban a székesegyházban temették el, melyet Szent László alapított, s akit minden időben szívesen tisztelt, Thuróczy egyáltalán nem emelte ki Zsigmond személyes devócióját a szent király iránt, pusztán csak fizikai vonásaira és a magyarok iránti szeretetére koncentrált.

Antonio Bonfini 1497-ben hagyta félbe a *Rerum Ungaricarum decades* című krónikáját. Az itáliai származású történetírót Mátyás király bízta meg 1488 májusában, hogy humanista stílusban és méltó módon írja meg a magyar történelem tizedeit.⁴⁹ Művében hosszasan részletezte Zsigmond uralmát, ám temetésének épp olyan csekély teret szentelt, mint elődei, hiszen Windeckéhez és Thuróczyhoz hasonlóan elsősorban ő is a trónutódlás kérdéskörére koncentrált. Azonban a császár haláláról írt sorai közt fellelhető olyan információ is, amely eltér a korábbi beszámolóktól. Bonfini szerint az orvosok Prágában közölték Zsigmonddal a hírt, hogy sürgősen rendezze el a korona ügyeit, mert hamarosan meg fog halni. Ezért az uralkodó azonnal Znojmóba utazott, hogy még életében utoljára láthassa leányát, Erzsébetet és vejét, Albertet. Mivel érezte halálának közeledtét, magához hívatta hű báróit, és közölte velük, hogy Prágában azért kérte, hogy haját és szakállát fésüljék ki, fejét pedig koszorúzzák meg, hogy betegségét eltitkolhassa a csehek elől, akik – elmondása szerint – a magyar bárók vérére és vagyonára szomjaztak.⁵⁰ Ezt követően a következőképpen folytatja beszámolóját:

„Másnap, amikor az isteni szűz fogantatását ünnepelték, Zsigmond elrendezte földi életének dolgait, ellátta magát minden szentséges útravalóval, mely a túlvilági utazáshoz szükséges, és mindenki legnagyobb bánatára távozott az emberek közül, Znaimban. [...] Halála után mindenki megsiratta, olyannyira, hogy a németek sóhajtoztak, a magyarok zokogtak, a csehek könnyeztek, a katolikus egyház magasztalta,

⁴⁹ *Kulcsár Péter*: Antonio Bonfini és műve. In: *Uő*: Humanista történetírás Magyarországon. Bp. 2008. 94–107.

⁵⁰ Uo. 300.

az egész keresztény társadalom, meg az utókor a legnagyobb dicséretekkel halmozta el és emlegette. Született becsületességű férfi volt, császári nemzetségből, jó arcú, nagy termetű, daliás alkatú, ami nagyon is illett császári méltóságához, haja arany színű, ifjúságától göndör, tekintete derült, szeme kék, hosszú szakálla nagyban fokozta komolyságát, erről azt állítják, hogy a magyarok szimpátiájának elnyerése végett, az ő kedvükért növesztette és viselte, mert azok hosszú szakállt hordtak; a nép nagyon kedvelte, a természet pedig semmi mást sem tudott hozzátenni testi szépségéhez. Lelkülete rendkívül magasztos és fenséges volt, áradóan bőkezű és nagyvonalú [...] sírva fakadtak, amikor eszükbe jutott a legkegyelmesebb Zsigmond királynak, mindnyájuk jótevőjének temetése. Azt mondták, nem lehet érdemeihez méltó gyással leróni a végtisztességet. A pozsonyiak méltón fogadták a testet, megadták a tisztességet, és nyilvános gyással siratták a magyar nemzet legkegyelmesebb atyját. Aztán Budára vitték, majd – amint még életében meghagyta – Váradra, mert az isteni László szellemét mindig tisztelte. A köznép és az előkelők népes tömege előtt végbement a gyászszertartás, és végrendelete szerint László bazilikájában helyezték el.⁵¹

A leírásból azonnal megállapítható, hogy Bonfini elsősorban Windecke emlékiratait, valamint Thuróczy *Magyarok Krónikáját* használta elsődleges forrásul.⁵² Mindezt kellően igazolja a halál időpontjára tett utalás (mely nem más, mint a boldogságos Szűz fogantatásának ünnepnapja), a sírva gyászoló bárók és alattvalók, valamint a király testi felépítésére vonatkozó megállapítások. Ami azonban új információ, azok a király utolsó szavai, amelyek már Windecke soraiban is felsejlenek, ám lényegesen eltérő körülmények között. Bonfini krónikája szerint Zsigmond halála előtt árulta el a báróinak, hogy Prágában csupán azért kérte testének felékesítését, hogy a csehek előtt titokban tartsa betegségét. Ugyancsak fontos részlet Zsigmond életútjának ismertetése is, amelyben Bonfini – a csodákat leszámítva – minden olyan attribútummal felruházta az uralkodót, amely a szentség jegyeit bizonyíthatja. Továbbá még a *nemzet legkegyelmesebb atyja* (*paterem Ungaricae gentis pientissimum*)⁵³ címmel is kitüntette. Zsigmond érdemei kapcsán e szövegrész erős hasonlóságot mutat IV. Károly gyászbeszédével, amelyben Adalbertus Ranconis de Ericinio ugyancsak e jelzővel méltatta az elhunyt uralkodót.⁵⁴ Ugyanakkor megemlékezésének végén Bonfini – Windecke emlékiratainak soraiból merítve – megjegyezte, hogy a császárt Váradon helyezték nyugalomra, ugyanis az isteni László királyt mindig is nagy tiszteletben tartotta.

⁵¹ Uo. 300., 325.

⁵² Uo. 573.

⁵³ *Antonii Bonfinii: Rerum Hungaricarum Decades Quinque*. Posonii 1744. 320.

⁵⁴ *Sermo factus per dominum Adalbertum Ranconis de Ericinio post mortem imperatoris Caroli IV*. In: *Fontes rerum Bohemiarum III*. Hrsg. Ferdinand Tadra. Prag 1882. 433–441.

A 16. században a székesegyház pusztulásáig megfogyatkoznak az említések Zsigmond temetéséről és sírjáról, a fennmaradt forrásokban csak elvétve találunk utalást róla. Oláh Miklós, a későbbi esztergomi érsek 1536-ban írt *Hungaria* című történeti munkájában feljegyezte, hogy Zsigmond „nyughelye mellett éjjel-nappal, a császár alapítványa szerint, Dávid zsoltárait éneklék az egymást váltó énekesek”.⁵⁵ Olybá tűnik, hogy – legalábbis a *Hungaria* tanúsága szerint – Zsigmond végül sikerrel járt misealapítványa ügyében, hiszen halálát követően az általa alapított mise és zsoltáréneklés továbbra is a mindennapi liturgia része maradt, de nem a templom közepén, ahogy ő egykoron előírta, hanem közvetlenül a sírja mellett végezték. Néhány esztendővel később, 1552-ben írta Tinódi Lantos Sebestyén *Zsigmond király és császárnak krónikája és lött dolgai renddel irattatnak* című énekes históriáját,⁵⁶ azonban a mű csak 1574-ben, némi megszüpítő korrekcióval, Heltai Gáspár énekeskönyvében jelent meg.⁵⁷ A didaktikusan moralizáló és a politikai célzatosságot egyáltalán nem nélkülöző alkotás elsősorban a török elleni küzdelem relevanciáját hangsúlyozza. Abban az évben, amikor a Porta nagyszabású offenzívába kezdett és ádáz hitvédelmi viták dúltak Magyarországon,⁵⁸ a témaválasztás egyáltalán nem volt meglepő, hiszen a korszak, amelyben az énekes históriás élt és alkotott, sok szempontból jelentős hasonlóságot mutatott Zsigmond korával. Habár Tinódi roppant kritikusan meséli el Zsigmond uralmát, haláláról és temetéséről a következőket tartotta fontosnak megjegyezni:

„Boldogasszony fogadása napjában, Zsigmond császár Snama nevű városban, Nagy szépen meghala az ő ágyában, A császárné asszony vagyon fogságban. | [...] Az testtel sietnének bé Pozsomba, Onnát sietének kéncses Budába. | Tésznek mindenütt nagy óhajtásokat, Nagy Jaj-szóval vonsznak sok harangokat, Bihar-Váradon temeték urokat, Tésznek számtalan misemondásokat. | Úgy forgódnak nagy sok rendbéli papok, Ott lobognak nagy sok viasz istápok, Verítékeznek kövér nyakú barátok, Mert pendülnek nagy sok arany forintok. | Öltették egy korporsóban zselliben, Koronájában, szép öltözetiben, Mondják hamar írták szentek köziben, Varrják a két kezét, hogy érjen egybe.”⁵⁹

⁵⁵ „in qua die, noctuque, ex eiusdem caesaris fundatione, psalmi Davidici ad eius tumbam mutatis per vices personis concinuntur.” *Nicolaus Olahus: Hungaria – Athila*. Ed. Carolus Eperjessy – Ladislaus Juhász. Bp. 1938. 27.

⁵⁶ Régi Magyar Költők Tára III. Közzéteszi Szilády Áron. Bp. 1877. 321–358.

⁵⁷ *Heltai Gáspár: Cancionale, azaz históriás énekeskönyv*. Kolozsvár 1574. A kísérő tanulmányt írta és a faksimile szövegét gondozta Varjas Béla. Bp. 1962. 23.

⁵⁸ *Antonius Verancsics: Memoria rerum quae in Hungaria a nato rege Ludovico ultimo acciderunt qui fuit ultimi Ladislai filius*. Pest 1857. 1–203.; *Kerny T.: Uralkodók* i. m. 493.

⁵⁹ Régi Magyar Költők Tára III. i. m. 356–357.

Az énekes história elbeszéléséből nyomban kitűnik, hogy Tinódi két forrást használt, vélhetően az 1488-ban Brünnben, majd később Augsburgban kiadott *Chronica Hungarorum*ot, valamint a *Rerum Hungaricarum decadest*. Krónikás elődeihez hasonlóan ő is megemlíti, hogy Zsigmond december 8-án, Szűz Mária fogantatásának ünnepén halt meg. Testét sietve vitték Pozsonyba, majd Budára, ahol imával és harangszóval búcsúztatták a királyt. Ugyanakkor megjegyzi, hogy a kor szokásaihoz híven a temetés napján a főurak számos misealapítványt tettek a császár lelki üdvéért. Külön figyelmet érdemel az, hogy a korábbi krónikákkal szemben a császár trónon való felravatalozását ő már Váradra kapcsolatban említi. Erre utal az „Öltették egy koporsóban zselliben” kezdetű sor is, amiből egy mozgó trónra gyanakodhatunk, amit Zsigmond temetése kapcsán a test közszemlére tételéhez használtak. Hiszen míg a koporsó szavunk adott s nem igényel összetettebb magyarázatot, a műben említett „zseli” szavunk a latin *selaból* származtatható, amelynek jelentése trón, illetve gyaloghintó. Így valószínűleg itt is egyfajta mozgó trónról lehet szó, amelyen Zsigmondot Váradra szállították, s amelyen a Szűz Mária-székesegyházban felravatalozták. Ugyanakkor, ami talán még ennél is nagyobb figyelmet érdemel, az a „Mondják hamar írták szentek köziben” sor, mely alapvetően azt az illúziót keltheti az olvasóban, hogy Zsigmondot halála után ténylegesen szentté avatták. E részlet gyaníthatóan egy számunkra ismeretlen váradai néphagyományból származhat. Annyi azonban bizonyos, hogy a pompás császári temetés vélhetőleg egyfajta legendaképződést indíthatott el. A néhai uralkodó személye minden bizonnyal felkelthette a Váradra zárandoklók figyelmét, amit felerősített az is, hogy sírjánál – rendelkezése szerint – naponta zsolozsmáztak. Ez alighanem közrejátszhatott abban, hogy Szent László mellett akár már Zsigmondot is szentként tarthatták számon. Azonban e császárkultusról gyaníthatóan Tinódinak már csak hallomásból lehetett tudomása, bár nem tartható kizártnak, hogy kassai tartózkodása során még hozzájuthatott olyan antik forrásokhoz, amelyek az uralkodó szentségét,⁶⁰ helyi tiszteletét vagy a császár személye és a sírja körül kialakuló spontán kultusz jelenlétét igazolhatták. Érdekes adalék, hogy a 16. század végétől több jel is arra mutat: a Báthory Zsigmond (1573–1613) erdélyi fejedelem által nagyra becsült burgund Szent Zsigmond alakja és kultusza különös szinkretizmusba került a luxemburgi uralkodó személyével, aminek a gyökerei már Luxemburgi Zsigmond művészeti reprezentációjában is megmutatkoztak.⁶¹ E szinkretizmust

⁶⁰ Mikó Árpád – Molnár Antal: A váradai középkori székesegyház kincstárának inventáriuma (1557). Művészettörténeti Értesítő 52. (2003) 303–318.

⁶¹ Bertalan Kéry: Kaiser Sigismund: Ikonographie. Wien 1972. 42–43.; Lavin Aronberg: Piero della Francesca's Fresco of Sigismondo Pandolfo Malatesta before St. Sigismund. The Art Bulletin 56. (1974) 354–356.; Dragos Gheorge Nastasiu: Political Aspects of the Mural Representations of Sancti

tovább erősítette Báthory Zsigmond csodáktól tarkított élete is. A források alapján ismert, hogy a fejedelmet körülvevő jezsuiták igyekeztek a *miles christianus*⁶² ideálját rászabni, amelyhez olyan példaképeket állítottak, mint a magyar szent királyok: Szent István, Szent Imre és Szent László. Mellettük pedig ugyancsak ideálként állították számára Hunyadi Jánost és Corvin Mátyást. Ám e Pantheonból a jezsuiták leginkább Luxemburgi Zsigmond személyét emelték ki. Szántó Arator István, jezsuita tanár XIII. Gergely pápának (1572–1585) benyújtott, *De collegio Hungarico in urbe erigendo* című művének *Oratio*jában Zsigmond császárt a magyar szent királyok egyikeként, az ország uralkodóinak legnagyobb és legbölcsebbikeként említette, akit a huszita eretnekek ellen vívott harcai, a pápa tekintélye, valamint a kereszténység egységben tartása kapcsán méltatott.⁶³ Szent Zsigmond mint magyar szent király 1595-ben több ízben is segítségére volt kegyeltjének, Báthory Zsigmond fejedelemnek a Szinán nagyvezír ellen vezetett hadjárata során. A beszámolók szerint október 17-én, Szent Zsigmond napján (*in festo Sancti Sigismundi*),⁶⁴ mikor a fejedelem sátrát állították, kevéssel hajnal előtt egy fénylő fáklyához hasonló jelenség tűnt fel az égen. Miután ezt őfelsége észrevette, értesítette az apostoli nuncius urat, hogy neki is megmutassa.⁶⁵ A forrásokból ismert, hogy korábban egy másik csoda is történt: egy hatalmas sas ereszkedett alá a Királykőről az erdélyi hadak táborába, mely először a románok által állított keresztre, majd a fejedelem sátrára repült.⁶⁶ Vélhetően a Szent Zsigmond által

---

reges Hungariae in the Fourteenth and Fifteenth Centuries. Annual of Medieval Studies at CEU 16. (2010) 93–119. A Zsigmond-kori kultuszt illetően lásd *Kumorovitz L. Bernát*: A budai várkapolna és a Szent Zsigmond-prépostság történetéhez. In: Tanulmányok Budapest múltjából 15. Szerk. Gerevich László – Tarjányi Sándor. Bp. 1963. 113–114.; *Végh András*: Adatok a budai kisebb Szűz Mária, más néven a Szent Zsigmond templom alapításának történetéhez. In: Budapest Régiségei 33. Bp. 1999. 25–34.; *Kubinyi András*: A budavári Szent Zsigmond káptalan a késő középkorban. In: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp. 1999. 225–226.; *Tóth Péter*: „Szent Zsigmondnak azt felnevezteté.” Zsigmond és a magyarországi dinasztikus kultusz. Századok 139. (2005) 367–383.; *Kiss Gergely*: Királyi egyházak a középkori Magyarországon. Pécs 2013. 119.; *Kiss Andrea – Laszlovszky József*: Árvíz hullámok a Dunán? A Duna árvizei és a visegrádi ferences kolostor a késő középkorban és a kora újkorban. Korall 2013. 53. sz. 36–65.; *Horváth Illés*: „Ó, micsoda tiszteletreméltó...” i. m. 29–50.

⁶² *Andreas Wang*: Der miles christianus im 16–17. Jahrhundert und seine mittelalterliche Tradition. Frankfurt am Main 1975. 23.

⁶³ *Kruppa Tamás*: Tradíció és propaganda keresztútján. Fejezetek Báthory Zsigmond udvarának kultúrájából. Szerk. Jankovics József. Bp. 2015. 49.

⁶⁴ A burgund Szent Zsigmond ünnepnapja a Zsigmond-kori Magyar Királyságban május 1-jén volt. Missale Strigoniense 1484. Monumenta Ritualia Hungarica. Szerk. Déry Balázs. Bp. 2009. 381., XXXVI.; Csehországban ugyancsak május 2-án ünnepelték. NK. Knihovna metropolitní knihovny. C 5. f. 64v.; A 16. századi Breviarium Strigonienseben Szent Zsigmond ünnepét október 17. napjára tették, lásd *Kruppa Tamás*: Tradíció i. m. 49.

⁶⁵ Monumenta Antiquae Hungariae II. (1580–1586). Ed. Ladislaus Lukács. Romae 1976. 162–163.

⁶⁶ A sas és a kereszt motívumát vélhetően a korban széleskörben ismert, 1484-ben készült Reformatio Sigismundi inspirálta, melyben az ismeretlen szerző Luxemburgi Zsigmond 1403. május 24-ei pozsonyi látomását adja közre. A jelenés tartalma szerint a királyhoz egy égi hang szólt, amely arra kérte

küldött jel bátorította fel az erdélyi hadakat, hogy tovább folytassák a korábban bizonytalanak tűnő hadi vállalkozásukat és hatalmas győzelmeket arassanak a török felett. A csodáról Alfonso Visconti pápai nuncius is számot adott, amelynek következtében a fényjelenség, valamint a sas szerves részévé vált Báthory Zsigmond reprezentációjának, a Szentszék pedig az *avvisi politici* röpiratban szorgalmazta, hogy a fejedelem vezesse az új kereszties hadjáratot.⁶⁷

A császári sír helye és mellékletei

A váradi Szűz Mária-székesegyház lebontásával Zsigmond síremléke, valamint földi maradványai az enyészeté lettek. A sírnek sem az anyaga, sem pedig külalakja nem ismert. Mindössze annyi információval rendelkezünk, hogy egy *tumba* lehetett, amely feltehetően Andrea Scolari püspök sírjával mutatott párhuzamot. Magáról a sírről semmilyen írott forrásunk nincs. Csupán Thomas Ebendorfer *Chronica Regum Romanorum* című krónikájából ismert, hogy Zsigmond sírján egykoron a következő sírvers szerepelt:

„Íme, ki császárodként nem karddal, hanem a kegyesség erejével irányítottam a Róma által megszentelt birodalmat. Három elvetésével egy főpapot állítottam, s a skizmát elutasítva megtisztítottam az erkölcstelen világot. A törököket elnyomtam és a barbár népeket elűztem. Gazdag területeket fogott össze kezem. További országaim is vannak, Magyarország és Csehország. Békében nyugodj itt, kegyes Zsigmond. Lezárta előttem az utat Znojmban a keserű halál. Az igazhitű nyájjal együtt haladok át a jó határon. 1437. december 9-én.”⁶⁸

E sírfeliratról egy 17. századi utazó, Martinus Zeiler *Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn* című művében is megemlékezik, némi formai különbséggel.⁶⁹

őt, hogy legyen az eljövendő papkirály hírnöke. Noha az említett papkirály III. Frigyes német–római császár személyét takarta, a látomás szerint az uralkodó zászlaján a sas lesz és mellette a kereszt. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Kézirattár. Inc. 3084.; Aegidius Sadeler Báthoryról készített metszeten a fejedelem felett látható a sas és a Szent Zsigmond napi csoda fényjelensége.

⁶⁷ Farkas Gábor Farkas: Az 1595-ös rejtélyes csillag. Magyar Könyvszemle 122. (2006) 197.; Kruppa Tamás: A Báthoryak szentkultusza és a pietas Báthoryana. Magyar Könyvszemle 126. (2010) 337–340.

⁶⁸ „Caesar et Imperium tuus en ego Roma sacratum Rexi | non ense, sed pietatis ope.|| Pontificem summum feci spretis tribus unum lustravi | mundum Schisma negando malum.|| Turcos oppressi et barbaras gentes excussi.|| Ampla dominia contulit manus mea.|| Et sunt Ungaria mea regna, Bohemia plura.|| Pace Sigismundus hic requiesce pius.|| Ac iter in Znayma michi mors preclusit amara.|| Cum grege catholico transeo fine bono.|| Anno M quater C ter X adde, ac VII mensis Decemberis, dieque VIII.” Thomas Ebendorfer: Chronica regum Romanorum. T1. In: Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum Nova Series.18. Hrsg. Harald Zimmermann. Hannover 2003. 830.

⁶⁹ Martin Zeiler: Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn. Leipzig 1664. 314.

Habár a sírvers hitelessége megkérdőjelezhető, a költemény jól mutatja, hogy Zsigmond személye és nyughelye hosszú ideig foglalkoztatta az utazók fantáziáját. A sír pusztulásának idejét sűrű homály fedi. Megrongálása gyaníthatóan 1565. június 22-én következhetett be, amikor a fanatizált protestáns reformátorok János Zsigmond fejedelem (1540–1571) hallgatólagos beleegyezésével betörték a székesegyházba és összetörték az oltárokat, a sírokat pedig kifosztották. Ugyancsak a fejedelem jóváhagyásával felnyitották Szent László sírját, és csontjait kiszórták a szent király templomából. Vélhetően hasonlóképp járt valamennyi királysír is. A következő évben, 1566. december 13-án, a szebeni országgyűlésen a protestánsok azzal indokolták tettüket, hogy „azok megrontattak az bálványozásoknak okáért”.⁷⁰ Ettől a pillanattól kezdve Várad nemcsak hogy katonai létesítménnyé vált, de még a partiumi reformátusság is székhelyének választotta a várost. Emiatt a káptalan tagjai hamarosan elhagyták a székesegyházat.⁷¹ Ezt követően Várad további csapások sorát volt kénytelen elszenvedni: 1598 és 1606 között két török támadás, majd 1603-ban, 1604-ben, illetve 1614-ben három súlyosabb földrengés is meggyötörte a város épületeit. Miskolczy István lelkész 1609-ben írt beszámolója szerint a székesegyház még ellenállt a megpróbáltatásoknak, sorsa azonban csakhamar megpecsételődött, mivel útjában állt Bethlen Gábor erdélyi fejedelem hatalmi és reprezentációs törekvéseinek,⁷² aki hamarosan elrendelte Szent László templomának teljes elpusztítását, hogy helyet teremtsen új fejedelmi palotája számára. A bontással párhuzamosan a néhai székesegyház körül megkezdődött az építkezés. A templom valamennyi elemét maradéktalanul beépítették az újonnan épülő palotába, a királyi sírokat pedig örökre elföldelték. Néhány év elteltével Szent László és Zsigmond sírja legendává vált. 1638 decemberében egy különleges hír kapott szárnyra. I. Rákóczi György fejedelem (1630–1648) az általa elrendelt palotaszárny építésekor egy kincsekkel megrakott fejedelmi sírt talált. A híradás szerint az építkezések során a kőfaragók a néhai székesegyház főoltárának közelében leástak az alapokig, és ott egy sírboltra (*Grufi*) lettek figyelmesek, amelyben egy királyi koporsó (*königlicher Sarg*) volt. A szarkofágot felnyitották és abban egy arany, drágakövekkel kirakott koronát (*goldene, mit Edelsteinen reich besetze Krone*) találtak. Amellett pedig egy jogarra (*Szepter*), egy monstranciára (*Monstranz*), valamint egy aranyozott mise-, illetve papi ruhára lettek a kőfaragók. A beszámolók szerint a korona mellett egy

⁷⁰ Monumenta comitialia Regni Transylvaniae II. 1556 sept. – 1576 jan. Bp. 1876. 326–327.

⁷¹ Balázs Mihály: „A hit... hallásból lészön.” Megjegyzések a négy bevett vallás intézményüléséhez a 16. századi Erdélyben. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Bp. 2002. 51–73.

⁷² Balogh J.: Varadinum i. m. II. 321.

ragyogó gyémántot is találtak, amely méreteiben akkora volt, mint egy tyúktojás.⁷³ Mindezek mellett ezüst padok (*Bänke*), és rudak (*Stangen*) kerültek napvilágra. A királyi kincsek megtalálásának híre csakhamar bejárta a világot, a fáma szerint e királysír nem lehet másé, csakis Szent Lászlóé. Az öröm azonban nem volt osztatlan. A fejedelem igyekezett a hírt eltitkolni és a híveket csillapítani, hiszen az erdélyi katolikusokat már a székesegyház elpusztítása is megbotránkoztatta, Szent László sírjának ismételt kifosztása pedig még inkább sértette volna őket. Ezért 1638. január 31-én jelentésében Debreczeni Tamás sárospataki prefektus a következőképp fejezte ki aggodalmát a sírral kapcsolatban:

„kerde aztis teollem... az Zent Lazlo kirali koporsojat ha Nagysagod nem bontotta volte fel, mert ugy irtak volt neki az Zathmari Vicekapitan Kallay kapitan, hogy latta volna Nagysagod az koporsoot és megh paranciolta hogy senki hozza ne is niuljon seot az Sirbennis ha mi fogiatkozas vagion mingiarast meg eppiciek ereosiciek, s eletek veztese alat senki hozza ne merjen niulni jegiet tewen az helnek, be cinnalliak hogy rajta semmi jaras ne lehessen, had Niugodniek az Zent Kiralnak teste eo megh irta eo felsegenek, es felette nagy diciretet teottek az eo felsege Tanaciaban erette Nagysagodon.”⁷⁴

Az idézett szövegből kitűnik, hogy a prefektus aggályait fejezte ki a sír felnyitásával kapcsolatban, és egyúttal reménykedett, hogy ezt semmilyen körülmények között nem tették meg, hiszen a fejedelem nem engedte volna. A beszámolóból igen erős kettősség érződik, hiszen Debreczeni megjegyezte, hogy Rákóczi nem nyitatta fel, azonban a sír tulajdonosa és tartalma az udvarban már mindenki számára ismert volt. Így nem véletlen, hogy a prefektus beszámolójában emlékeztette Rákóczit egy korábbi rendeletére, melyben úgy határozott, hogy aki a sír mellékleteit megbolygatja, azt halálbüntetéssel sújtja. Egyáltalán nem ismert, hogy a sír mellékleteivel később pontosan mi is történt. A beszámolóból mindössze arról értesülünk, hogy a szent király sírja mellett a szarkofág felnyitását követően visszatemették, hogy a test békében nyugodhasson.

1660. augusztus 27-én a vár török kézre került, amivel kezdetét vette Várad 32 évig húzódó hódoltságának időszaka. A török pusztításnak ekkor esett áldozatul Szent László lovas- valamint a három magyar királyszent bronzszobra. A törökök gyakorlatilag minden olyan szentekhez köthető emléket elpusztítottak, amelyeket Bethlen és Rákóczi fejedelemsége még érintetlenül hagyott. Várad megmaradt középkori arculata egyszor és mindenkorra eltűnt. Végül 1692. június 5-én

⁷³ „darunter auch ein hell leuchtender Diamant, so gross wie ein Hühnerrei”. Uo. 172.

⁷⁴ MNL OL Magyar Kamarai misszilisek 10.

az osztrák és magyar csapatok visszafoglalták a várost, a vár pedig a bécsi Udvari Haditanács által kinevezett generálisok kezére került, és ettől kezdve kaszárnyaként működött. A Váradra visszamerészkedő lakosságban már emlékek sem maradtak a néhai székesegyházzal. Voltak olyanok, akik az egykori dóm helyét a vár falain kívül, Olaszi és Velence városrészek területén keresték. Végül 1755 júliusában, egy szerencsés kútásás közepette, a vár belső udvarán, néhány méter mélyen a föld alatt a katonák egy nagyméretű falazott üregre bukkantak, mely igen becses fejedelmi kincseket rejtett. Charles-Joseph Canon Marquis de Ville generális július 13-án levélben értesítette az eseményről Mária Teréziát, majd július 17-én újabb levelet intézett öfelségéhez, amelyben tudatta az udvarral, hogy további leleteket talált.⁷⁵ Az üreg pontos helyét egy mérnök által készített metszeten is megjelölte. A leletegyüttesben szerepelt egy liliomos korona, amely hat sérült tagból állt. Az ékszerkompozícióhoz eredetileg tíz kőfoglalat vagy tizenkét gyöngyszem tartozott. A korona nagyfoglalataiba tartozó vezérvövek maradéktalanul eltűntek. Tizenkilenc további kőfoglalat szintén hiányos. A koronát díszítő gyöngyök közül csupán egy maradt meg.⁷⁶ Ugyancsak a gödörből került elő egy országalma, amely rokon vonásokat mutat Windeckének a halott uralkodót ábrázoló képén található almával. Mindemellett előkerült egy brokátselyem maradvány (*avec de l'orfisée*), valamint egy aranyozott csat (*bouche d'or*), melyen egy sárkány függött.⁷⁷ E leletek egykoron valószínűleg Zsigmond *pompa funebris*ének mellékletei lehetnek, azonban a test, illetőleg a tumba lokalizációja továbbra is ismeretlen maradt. Habár 1881-ben, 1883-ban, valamint 1911–1912-ben több ásatás is érintette a néhai kút környékét, a sírmellékleteken, illetve Mária királyné feltételezett sírhelyén kívül nem szolgáltak újabb ismeretekkel, amelyekből további következtetéseket lehetne levonni a kutatásokhoz.⁷⁸ Zsigmond nyughelyének felfedezése tehát továbbra is várat magára.

⁷⁵ Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses XVI. Hrsg. Heinrich Zimmermann und Alphons Lhotsky. Wien 1895. Nr. 12618.

⁷⁶ Kovács Éva: Magyarországi Anjou koronák. *Ars Hungarica* 4. (1976) 7–19.; *Uő*: A gótikus rondobosse zománc a budai udvarban. *Művészettörténeti Értesítő* 31. (1982) 89–94. Lásd még Sigismundus Rex et Imperator. *Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1378–1437*. Szerk. Takács Imre. Bp. 2006. 94–95.

⁷⁷ Lásd 76. jegyz.

⁷⁸ *Gyalókey Jenő*: A nagyváradi várban 1911–12-ik évben folyt ásatások eredménye. (Die Ergebnisse der Ausgrabungen in der Burg zu Nagyvárad in den Jahren 1911–12. B.) Biharvárad 1913. 53.

REPRESENTATION AND PIETY

The Obsequies of “Saint” Sigismund of Luxemburg at Várad and his Remembrance

By Illés Horváth

SUMMARY

When examining the cult of Saint Ladislaus within the power representations of Sigismund of Luxemburg, King of Hungary and Holy Roman Emperor, the most often reminisced memory is the pious donations that the ruler made in 1406 in favor of the Blessed Mary cathedral of Várad. With these, the king designated the cathedral as his final resting place, alongside the tomb of the king. Yet sources reveal that the restructuring of the dome, the formation of its internal structure, the church services ordered to be made at the future tomb, and the several royal grants together followed the models of Aachen and Prague in laying the foundations for an imperial cathedral to eventually serve as a site for the cult of Sigismund himself. The present paper examines the way in which Sigismund prepared his future resting place, and how the tradition of the chronicles preserved the circumstances of the emperor’s death and his *pompa funebris*. It also addresses the question of whether the *ostensio corporis*, that is, the special exposition of the imperial body could be interpreted as part of Sigismund’s effort at canonization.

BAK JÁNOS
(1929 – 2020)

Bak János 2020. június 18-án bekövetkezett halálával a középkori Európa történetének meghatározó jelentőségű tanára és kutatója távozott az élők sorából. Élete és tudományos pályája egyaránt bővelkedett fordulatokban: több országban élt, sok barátja és tanítványa volt szerte a világban, mind kutatóként, mind tanárként maradandót alkotott. Élete és pályája a 20. századi magyar értelmiség sorsának számos elemét magában hordozza.

Nehéz jobban összefoglalni az életét, mint ahogy ő tette egy beszélgetés során: „Az Újlipótvárosban nőttem fel, mint annyi más asszimilált zsidógyerek, a Lukácsban úsztam, a Honvéd utcában korcsolyáztam, a 311. Vörösmarty cserkészcsapattal túráztam. A Berzsényi Gimnázium első »zsidóosztályába« jártam nyolc esztendő, és nagyon jól megtanultam latinul. Ezért lettem középkorász; az akkor még Pázmánynak nevezett egyetemre jártam, annyira, amennyire kommunista pártmunkám mellett ráértem. De 1950-ben kirúgtak a Pártból, behívtak két évre a seregbe, utána, főleg Sztálin halála után, iskolában taníthattam. Aztán hatvan évig történelmet tanítottam, ahol engedtek. Főleg közép-európai középkort. Pestújhelyen, Göttingában, Marburgban, Newarkban, Vancouverben és végül a CEU-n. Nem sok könyvet írtam, bár ezt illetet volna, inkább a diákjaimmal törődtem. Megérte.”

A rövid összefoglalót érdemes kiegészíteni azok számára, akik nem ismerték őt. A Berzsényiben Borzsák István volt az osztályfőnöke és latintanára, innen a kiváló latintudás. A békés budapesti gyerekeknek a zsidóüldözés vetett véget. Ezt az időszakot családjával együtt Budapesten bujkálva élte túl. A háború utáni évek lendülete gyorsan a MADISZ-ba és a kommunista mozgalomba sodorta, majd 1946-ban a Pázmány Péter Tudományegyetemen kezdte egyetemi tanulmányait. Az egyetemi éveket nagyrészt gimnáziumi osztálytársával és jó barátjával, Litván Györggyel együtt járta végig. Hallgatta Alföldi Andrást, Deér Józsefet, Váczy Pétert és Szentpétery Imrét, szociológiát tanult Szalai Sándortól. Az egyetemen ismerte meg H. Balázs Évát is, kettejük szoros kapcsolata az utóbbi haláláig tartott. 1950-ben a pártfegyelmi eljárás és a kizárás következett, majd a frissen megszerzett tanári diplomájával Bak János budapesti általános és középiskolákban tanított.

1956 tavaszától részt vett a közeli barátai által szervezett Petőfi Kör rendezvényein. A forradalom napjaiban külföldi segélyszállítmányok szervezésében, illetve az újjászerveződő cserkészszövetség és a Nagy Imre-kormány közötti kapcsolatfelvételen segített. Szoros kapcsolatban volt a Nagy Imre köréhez tartozó

Markos Györggyel és Heltai Györggyel, így jobbnak látta, ha 1956 december elején elhagyja Magyarországot.

Rövid ausztriai tartózkodás után Németországba került, és ekkor döntött úgy, hogy folytatja középkori tanulmányait. Deér József és Bogyay Tamás tanácsára 1957-ben Göttingenbe ment Percy Ernst Schrammhoz, aki ebben az időben a középkori politikai szimbolika egyik legelismertebb kutatója volt. Bak János Schramm tanácsára a középkori magyar rendiséggel kezdett foglalkozni, a rendiségnek az uralkodóváltások során betöltött szerepét vizsgálva.

A göttingeni évek alatt az '56-os forradalom emlékének megőrzésével foglalkozó brüsszeli Nagy Imre Intézet külső munkatársa lett, és visszatérő szerzője az intézet *Szemle* című folyóiratának. A doktori képzés után pénzkereseti célból, de nyilvánvalóan a kalandvágtyól is hajtva, a cserkészként szerzett morze-tudását hasznosítva elszegődött rádiótávíráshoz Észak-Amerikába tartó teherhajókra. Ahogy többször elmesélte, egy-egy kikötőből küldte el Schrammnak a disszertációja fejezeteit. A doktori dolgozata 1960-ra készült el, amely majd jóval később, 1973-ban *Königtum und Stände in Ungarn im 14–16. Jahrhundert* címmel könyvként is megjelent.

A doktorátus megszerzése után két év oxfordi ösztöndíj következett, ennek révén megismerkedhetett az angliai középkortudomány képviselőivel. Hallgatta Richard Southern óráit, tanult Walter Ullmantól és Carlile Aylmer Macartneytől, találkozott a generációjába tartozó angol kutatókkal, valamint az angliai magyar emigráció különböző irányzatainak képviselőivel.

Oxford után a németországi Marburgban kapott állást, az ott működő, kelet-európai történelemre fókuszáló Herder-Institut jó alapot jelentett Bak János regionális kapcsolatrendszerének kialakításához. Rendszeres résztvevőjévé vált a Reichenau szigetén működő *Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte* megbeszéléseinek. Mivel azonban a marburgi pozíció nagyrészt modern történeti oktatással kapcsolódott össze, Bak János a tengerentúlon keresett lehetőséget arra, hogy középkort taníthasson. 1966-ban a University of Delaware, majd két évvel később a University of British Columbia tanára lett Vancouverben, ahol végül két és fél évtizedig dolgozott. Itt nyílt módja arra, hogy megvalósítsa saját tanári, kutatói és tudományszervezői elképzeléseit.

Az 1968-os diákmozgalmak kisugárzása sem maradt hatástalan, Bak János érdeklődése a középkor hagyományos megközelítése felől más szempontok felé fordult. A kivetettek és a társadalmi hierarchia alján lévők világával kezdett foglalkozni, ide vezethetők vissza parasztságtörténeti kutatásai is. A német parasztháború 450. évfordulója 1975-ben jó alkalmat adott ezek bemutatására. Szerkesztője lett a *Journal of Peasant Studies* című folyóiratnak, megismerkedett a témakör kutatóival, többek között Rodney Hiltonnal és Eric Hobsbawmmal.

Bak János Kanadában élve sem szakadt el a magyarországi történetírástól és kutatástól. Az 1960-as évek elejétől kezdve recenziókban számolt be az újabb magyarországi publikációkról, és a hetvenes évek második felétől hazai folyóiratokban is megjelentek az ismertetései. Az emigrációban élő magyar történészek közül az első között vette fel a kapcsolatot a hazai szakmai körökkel és kollégákkal. Először 1972-ben tért vissza Magyarországra, amikor részt vett egy Székesfehérváron tartott konferencián.

Bak János barátjával és kollégájával, Richard Ungerrel együtt kezdeményezője és motorja volt a Vancouverben 1971-től évente megrendezett középkortudományi műhelykonferenciáknak (*UBC Medieval Studies Workshop*). Ide meghívta a kelet- és közép-európai, illetve a magyar középkorkutatás számos jeles képviselőjét, vendége volt például Aron Gurevics, Magyarországról pedig Fügedi Erik, Klaniczay Gábor és mások. Szakmai értékítélete kivételesen megbízható volt. Már az emigráció évei alatt szoros kapcsolatot épített ki Bónis Györggyel, Szűcs Jenővel, Engel Pállal, Kubinyi Andrással. Emellett épp egykori magyarországi tanára, H. Balázs Éva javaslatára hallgatva igyekezett felvenni a kapcsolatot a fiatalabb történészgenerációk képviselőivel is. Az általa nagyra tartott pályatársak munkásságának ismertté válását azzal is igyekezett elősegíteni, hogy angolra fordította és kötetbe rendezve kiadta például Fügedi Erik és Aron Gurevics tanulmányait.

Doktori témavezetője, P. E. Schramm módszertanát megújítva és területi hatókörét kiszélesítve fordult az érdeklődése a középkori hatalmi szimbolika és uralmi rituálé kutatása felé. 1985-ben Torontóban konferenciát szervezett, majd 1990-ben ennek anyagát *Coronations: Medieval and Early Modern Monarchic Ritual* címmel megjelentette egy tanulmánykötetben. Ugyanebben a szakmai körben született meg a Bak János szívügyének számító társaság, a *Majestas (International Association for the Study of Rulership)*, illetve az azonos című folyóirat is. Ehhez a témakörhöz a későbbiekben is számos alkalommal visszatért, élete utolsó hónapjaiban Pálffy Gézával együtt írt és halála után megjelent kötete a magyar korona és koronázások történetét vizsgálja (*Crown and Coronation in Hungary 1000–1916 A.D.*).

Bak János munkásságának mennyiségileg és minőségileg is meghatározó részét jelenti az elsősorban német és angol lexikonokba és kézikönyvekbe írt, a középkori Magyarországra és Közép-Európára vonatkozó szócikkek és fejezetek hosszú sora. A többek között a *Lexikon des Mittelalters* és a *Dictionary of the Middle Ages* számára írt szócikkek száma önmagában másfélszázra tehető, a *Handbuch der europäischen Geschichte* vagy a *New Cambridge Medieval History* megfelelő köteteibe írt fejezetei pedig megkerülhetetlen kiindulópontot jelentenek mindazok számára, akik magyarul nem tudva szeretnének tájékozódni a középkori magyar történelemben.

Bak János több mint három évtizeden keresztül fáradhatatlanul dolgozott az élete egyik nagy teljesítményének számító *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae*

sorozatának kötetein. Bónis Györggyel, James Ross Sweeney-vel, Engel Pállal, Banyó Péterrel, Martyn Radyval és másokkal együtt négy kötetben megjelenette a középkori magyar törvények és Werbőczy Hármaskönyvének kétnyelvű, latin-angol kiadását.

Egész életében nagy odaadással dolgozott a kezdő hallgatók és fiatal kollégák munkáját megkönnyítő segédletek és bevezetések elkészítésén. Berlieni kollégájával és barátjával, Heinz Quirinnel németül, majd angolul is kiadták a középkori elbeszélő források repertórium-jellegű listáját (*Medieval Narrative Sources. A Chronological Guide, Mittelalterliche Geschichtsquellen in chronologischer Übersicht*). Bak János a két kiadás megjelenése után sem fejezte be az ezzel kapcsolatos munkát, hanem negyedszázzal később naprakésszé téve, tanulmányokkal kibővítve korábbi tanítványával, Ivan Jurkovičcsal együtt ezt ismét kiadta (*Chronicon: Medieval Narrative Sources. A Chronological Guide with Introductory Essays*), majd életének utolsó évében ismét egy frissített változatot tett közzé, immár online formában.

Az 1980-as évektől egyre többet tartózkodott Magyarországon, és a hazai középkorászok mellett folyamatosan tartotta a kapcsolatot az 1956 emléke iránt elkötelezett barátaival is. Gyakran lakott régi barátja Hegedűs B. András Gerlóczy utcai lakásában, ahol 1988-ban megalakult a rendszerváltás előkészítésében fontos szerepet betöltő Történelmi Igazságtétel Bizottság is. Az életében az újabb nagy fordulatot Nagy Imre és társai 1989. június 16-ai újratemetése, illetve az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutató Intézetének másnapi megalapítása hozta. Ekkor döntötte el, hogy hazatér Magyarországra. Tudományos tanácsadóként csatlakozott az Intézethez, ezt követően több, az 1956-os forradalommal kapcsolatos munkán is dolgozott. Litván Györggyel közös könyve több nyelven is megjelent (*Az 1956-os magyar forradalom. Reform – felkelés – szabadságharc – megtorlás, Die Ungarische Revolution 1956: Reform – Aufstand – Vergeltung, The Hungarian Revolution of 1956. Reform – Revolt – Repression 1953–1963*). 1989 után néhány évig kétlaki életet élt, majd, végleg Magyarországra költözött, miután 1993-ban visszavonult a vancouveri állásából.

Magyarországra visszatérve bekapcsolódott a hazai középkortudomány vérkeringésébe is. Kurzust tartott az ELTE-n, interjú jelent meg vele az *Aetas*-ban, rendszeresen írt recenziókat az új középkortudományi kiadványokról a hazai szakmai folyóiratok számára. 1993-ban a könyvtárának a középkorra vonatkozó részét, mintegy 560 kötetet az ELTE Bölcsészettudományi Kar (akkori néven) Középkori Egyetemes Történelmi Tanszéke könyvtárának adományozta. Ez a gyűjtemény máig is az egyik alapját jelenti az ELTE-CEU Középkortudományi Könyvtára anyagának.

Bak János élete utolsó majdnem három évtizedét meghatározta a Közép-európai Egyetem Középkortudományi Tanszékének létrehozása és működtetése.

Klaniczay Gáborral együtt 1992-ben kidolgozta a képzés programját, és a következő időszakban minden erejét ennek az ügynek szentelte. A több évtizedes egyetemi oktatási tapasztalatait itt hasznosította, és széles kapcsolatrendszerét mozgósítva sokat tett azért, hogy a Középkortudományi Tanszék integrálódjon a középkortudomány nemzetközi vérkeringésébe. Bak János szerepe és személye nélkülözhetetlen volt ahhoz, hogy egy-egy előadást vagy kurzusokat tartani, netán épp egy konferenciára Budapestre jöjjenek a középkortudomány olyan jeles képviselői, mint Susan Reynolds, Aron Gurevics, Henrik Birnbaum, Ihor Ševčenko, Felicitas Schmieder, James Ross Sweeney, Walter Pohl, Patrick Geary, Giles Constable és sokan mások. A Tanszéken több kutatást is kezdeményezett, az egyik legfontosabb ezek közül a közép- és kelet európai nemességgel kapcsolatos, Engel Pállal együtt vezetett program volt. Tanítványai, a tanszéken az 1990-es évektől felnőtt kutató generáció útját élete végéig figyelemmel kísérte; különösen szoros kapcsolatot tartott fenn a horvát középkorkutatás új nemzedékével.

A tanítás és az egyetemszervezés mellett sokan a konferenciákon tartott előadásai révén vagy épp konferenciák kezdeményezőjeként ismerték meg őt. Bak János előadásai sose voltak unalmasak, nem nélkülözték a figyelemfelhívó, a közönség érdeklődését ébren tartó elemeket. Érvelési módja és gondolatmenete gyakran eltért a bejáratott sémáktól, kiváló előadói képességének köszönhetően mindig érdekessé tudta tenni az előadásait. Épp a kiváló tanári munkáját ismerte el a Medieval Academy of America az aktív tanítástól való visszavonulása évében, 2007-ben a Bak Jánosnak ítélte *Excellence in Teaching Medieval Studies* kitüntetéssel.

Bak János munkásságában az 1980-as évek óta jelen volt a középkor recepció-története iránti érdeklődés, amikor akár az ezeréves alkotmány koncepciójának a továbbélésével, akár a Feszty-körképpel foglalkozott. Részt vett a Collegium Budapest 2007–2008-ban működő, Patrick Geary és Klaniczay Gábor által szervezett *Medievalism, Archaic Origins and Regimes of Historicity* nevű kutatási programjában, majd társzerkesztője volt a 19. századi hamisításokról szóló tanulmánykötetnek (*Manufacturing a Past for the Present. Forgery and Authenticity in Medievalist Texts and Objects in Nineteenth-century Europe*).

A Közép-európai Egyetemhez, illetve az egyetem kiadójához (CEU Press) kötődik a Bak János által kezdeményezett, a közép-európai elbeszélő források kétnyelvű, latin–angol kiadását célul kitűző program. A *Central European Medieval Texts* sorozatában olyan szerzők művei szerepelnek, mint Anonymus, Kézai Simon, Spalatói Tamás, Rogerius, Prágai Kozma, Gallus Anonymus, Luxemburgi IV. Károly, valamint itt jelent meg a Képes Krónika kétnyelvű kiadása, illetve két hagiográfiai anyagot közlő gyűjteményes kötet is.

A 70. születésnapjára barátai, tanítványai és pályatársai által kiadott angol nyelvű kötet címe az *Odüsszeia* kezdősorainak A. T. Murraytól származó angol

fordításából ered: *The Man of Many Devices, who Wandered Full Many Ways...* A sokunk számára Devecseri Gábor magyar fordításából ismert szöveg („Férfiről szólj nékem, Múza, ki sokfele bolygott, s hosszan hányódott...”) angol változata a sok utat bejáró, sok mindenhez értő ember alakját idézi. Bak János utazásai közvetlen és átvitt értelemben még két évtizedig folytatódtak.

A 80. születésnapra összeállított kötet (*Studying Medieval Rulers and their Subjects. Central Europe and Beyond*), amely Bak János 1964 és 2009 között jelent tanulmányaiból ad válogatást, jól tükrözi a szerzőnek a kutatási témái iránti elkötelezettségét. A tizennyolc tanulmány közül többet nem eredeti formájában közölt, hanem azokat átírta, naprakésszé tette, frissítette. Megadatott neki, hogy szellemi frissességét megőrizve élete végéig tudományosan aktív maradjon, a 90. évéhez közeledve is számos fontos tanulmányon dolgozott. Mindannyiunk szerencséjére ezeket le is tudta zárni, a kiadási terveit meg tudta valósítani.

Bak János életének túlnyomó részében Közép-Európa középkori történetét tanította, az összehasonlító közép-európai középkorkutatás iránti elkötelezettsége végigkísérte egész pályáján. A 85. születésnapjára szervezett budapesti konferencián 2014-ben jött létre a *Medieval Central Europe Research Network (MECERN)* nevű szakmai szervezet, amely két évente megrendezett találkozóin Közép-Európa középkori történetét helyezi tevékenysége középpontjába. Kollégái és tanítványai 90. születésnapja alkalmából egy róla elnevezett ösztöndíjat alapítottak a Közép-európai Egyetemen (János M. Bak Research Fellowship on Medieval Central Europe) a középkori Közép-Európa kutatása iránt elkötelezett fiatalok számára. Az első díjazott kiválasztásában még ő is részt tudott venni.

Talán nem csak véletlen időbeli egybeesés, hogy Bak János élete akkor ért véget, amikor egyik fő műve, a barátaival és kollégáival együtt létrehozott és nagy odaadással működtetett tudományos és szellemi műhely, a Közép-európai Egyetem Középkortudományi Tanszéke a kényszerű költözés miatt befejezte budapesti működését.

Bak János elkötelezett tanár volt, vele dolgozni kihívást jelentett a diákjainak és kollégáinak egyaránt. Akik személyesen ismerték, azok nem felejtik összetéveszthetetlen alakját, tengerészsapkáját és az ünnepi alkalmakon viselt csokornyakkendőjét, hanghordozását, esetenkénti indulatos felfortyanásait, párját ritkító intellektusát, kimeríthetetlennek tűnő energiáját, élete szinte utolsó pillanatáig megőrzött kíváncsiságát. Azon tudósok közé tartozott, akik megkérdőjelezhetetlen nyomot hagytak maguk után. Írásaival és személyes kapcsolatrendszerével, szerkesztői munkásságával és intézményszervező tevékenységével, személyes állásfoglalásaival és tanítványai révén egyaránt aktív módon alakította mindazt, ami számára történésként fontos volt.

Nagy Balázs

János M. Bak – Géza Pálffy

CROWN AND CORONATION IN HUNGARY 1000–1916 A.D.

BTK Történettudományi Intézet – Magyar Nemzeti Múzeum, Bp. 2020. 264 oldal

A magyar Szent Korona és a hozzá kapcsolódó koronázások kutatása a királyi jelvény 1978. évi hazatérése után egyre intenzívebbé vált, nem utolsósorban azért, mert a kutatók a korábbi, fekete-fehér felvételek helyett a koronát és a jelvényegyüttes további darabjait végre kézbe vehették és számos roncsolásmentes vizsgálatot is elvégeztek rajta. Nem meglepő, hogy az utolsó nagy monográfiát közreadó kitűnő tudós, Deér József monográfiája (*Die Heilige Krone Ungarns*. Wien 1966.) majd két évtizednyi késéssel jelent meg (2005), és már a fordítás idején elavult volt, így mára inkább csak historiográfiai mérföldkönek tekinthető a koronakutatás évszázadaiban.

Előljáróban megjegyezzük, hogy a medievista recenzens észrevételei túlnyomórészt a korai időszakra korlátozódnak, noha a kötet napjainkig követi nyomon a korona történetét. Mentségére legyen mondva, hogy az írott forrásokban és tárgyi emlékekben gazdagabb, mégis a legutóbbi évtizedekig méltatlanul feledésbe merült kora újkori és újkori időszak kutatásának legfrissebb eredményei a médiában is nagy nyilvánosságot kaptak és erős társadalmi visszhangot váltottak ki. Az évtizedek óta zajló kutatásokban az igazi áttörést a kötet társszerzője, Pálffy Géza vezette, 2012-ben létrehozott Lendület Szent Korona Kutatócsoport működése hozta meg. A csoport tagjai az elmúlt években a hazai gyűjtemények mellett számos európai levéltárban és múzeumban végeztek alapkutatásokat, publikációk, filmek és riportok tucatjait tették közzé, aminek eredményei jelen kötetben is olvashatók. Azonosították a korona legkorábbi, 1550-es évekből származó hiteles ábrázolását, megtalálták a legkorábbi Szent Koronával díszített országzászlót (1618) az Esterházyak fraknói gyűjteményében, egy bécsi aukcióban pedig előkerült a koronázási udvarmesteri pálcá I. Ferenc 1792. évi budai koronázásáról. Nyomon követték a koronáláda kalandos történetét, többszöri elásásának (1849, 1944–1945), valamint felnyitásának és lezárásának körülményeit. Eredményeik szerint a láda 1638. évi feltörése vezethetett a korona keresztjének elferdüléséhez (amit persze még ma is sokan kételkedve olvasnak). Külön meg kell említeni, hogy 2018 augusztusában az Országgyűlés Hivatala megjelentette minden idők legalaposabb és legszebben illusztrált Szent Korona-könyvét. Ebben a Magyar Nemzeti Múzeum kutatója, Tóth Endre a koronázási jelvényegyüttes eredetét, létrejöttét és átalakításait mutatta be saját, több évtizedes kutatásaira és publikációira alapozva. Kötetének alaptézise: a magyar koronázási jelvényegyüttes szinte minden egyes tárgyát (korona, kereszt, országalma, jogar) mögött egy valós, korai 11. századi tárgyat lehet feltételezni. Mindez az itt ismertetett kötetben is megjelenik, persze már az eltérő nézetekkel ütköztetve.

Az említett eredményekhez már csak egy nemzetközi ismeretszerű medievista, Bak János kellett, aki még a nagynevű Percy Ernst Schramm mellett tanulta ki az uralkodói szimbolika-kutatás és inszignológia módszertanát. A kötet remek angolsága is részben őt, részben a fáradhatatlan lektort, Frank Schaert dicséri. Amikor 2011-ben Bak János válogatott tanulmányait ismertettem a *Századokban* (*Studying Medieval Rulers and Their Subjects – Central Europe and Beyond*. Variorum Collected Studies Series. Burlington 2010., *Századok* 145. [2011] 1029–1030.), recenziómat azzal zárhattam, hogy a szerző életműve még nincs lezárva. Jelen kötet és annak ismertetése egyúttal tisztelgés Bak János emléke előtt, aki már nem élhette meg a könyv megjelenését, de korrektúráit még láthatta. A középkori részeket értelemszerűen Bak János, az új- és legújabb koriakat pedig Pálffy Géza írta.

Az angol nyelvű kötet népszerűsítő stílusban a nemzetközi nagyközönséget igyekszik tájékoztatni a magyarországi korona- és koronázáskutatás legújabb fejleményeiről, de a munka természetesen a szakembereknek is tud újat mondani. A kötet ennek megfelelően

igényes kivitelben, remek képvalogatással, olvasmányos formában, lábjegyzetek nélkül, ám bő irodalomjegyzékkel jelent meg.

A munka alapos és informatív bevezető fejezete elhelyezi a magyar történelemben királyainkat és koronázásait, Szent Istvántól egészen a Habsburgok fiági örökösödésének törvénybe iktatásáig, majd a magyar olvasó számára is érdekes, számos vonatkozásban a legújabb eredményeket is feldolgozó fejezetek jönnek: a koronázás helye és időpontja, köztük a hazai királyi *entrée* vizsgálatával. Ezt követi a koronázások és felkenések, az ünnepi koronaviselés (*Festkrönung*), a királyné-koronázások, majd a koronázási szertartások világi elemeinek szintén sok újdonságot felvonultató bemutatása. A kötet terjedelmes záró fejezetei a koronázási jelvényegyüttes egyes darabjait, azok történetét tekintik át. Külön fejezetet kapnak a korábban mellőzött koronázási zászlók, keresztek, érmek. Meg kell jegyezni, hogy a szerzők – különösen a tudományos kérdések sorát fölvető korai időszakot áttekintő Bak János – elegánsan, mértéktartóan és visszafogottan kommentálják az egyes eltérő, sokszor egymással gyökeresen szembenálló elméleteket és felfogásokat, a kérdéseket sok esetben nyitva hagyva és utat kínálva a jövőbeli kutatások számára.

A kötet használatát a nem magyar olvasók számára nagyban megkönnyítette volna néhány térkép és genealógiai tábla, amelyeket akár a kutatócsoport korábbi kiadványaiból is át lehetett volna venni. Szintén zavaró, hogy a szó szerinti idézetek pontos forrásmegjelölés, lábjegyzet nélkül maradtak. Végül, érdemes lett volna az irodalomjegyzéket némileg kommentálni (*bibliographie raisonnée*), hiszen így óhatatlanul egymás mellé kerültek a komoly tanulmányok és a népszerűsítő vagy éppen egyéni nézeteket képviselő munkák, valamint az elavultak és az új elméleteket felvetők. Ember legyen a talpán, ha nem szakértő, aki szét tudja őket válogatni, illetve az egyes írásokat a kötetben szereplő egyes megállapításokhoz tudja társítani. A munka szövege talán csak egy helyen, egy a jogar hegyikristályáról értekező doktori disszertáció esetében utal a szakirodalomra (250.), miközben Tóth Endre vonatkozó írásai pontos hivatkozás nélkül szerepelnek. Hasonlóképpen „névtelenek” maradtak Bak János alap kutatásai, de Hegedűs András szintén hasznosított címertani tanulmánya is. Véleményem szerint helyes, hogy a főszövegben az elméletek név nélkül szerepelnek (talán csak Deér József a kivétel), de a bibliográfiában nevesíteni lehetett volna őket.

A terjedelmi korlátok és a népszerűsítő jelleg, valamint az idegen nyelvű megjelenés miatti hiányokat, különösen a magyar nyelvű szakirodalom vonatkozásában nincsen túl sok értelme sorra venni. Ennek ellenére tennénk néhány apró megjegyzést, elsősorban a korai időszakot tárgyaló fejezetrészekhez kapcsolódóan. Talán érdemes lett volna jobban hangsúlyozni azt a tényt, hogy az alattvalók csak nagyon ritkán láthatták a koronát, s ennek megfelelően nem is ábrázolhatták azt hitelesen. Ebben a vonatkozásban a német birodalmi koronára is lehetett volna utalni, amelyet a magyarhoz hasonlóan mindmáig a legkülönbözőbb korszakokba datálnak a kutatók, ráadásul hiteles képe hasonlóképpen csak akkor vált ismertté, amikor Dürer 1510 körül megfestette. Érdekes, hogy a legelső koronával foglalkozó könyvben, Révay Péter munkájában (1613, 1659) a korona rajza részleteiben még nem precíz, s 1790-ben az egykorú szemlélők megdöbbenek, hogy mekkora a különbség a korábbi, részben fiktív rajzok és a valóságos tárgy között. Nem kevésbé érdekes, hogy a korona megtekintése a 18. századra turisztikai eseménnyé vált. Az utazók (Edward Brown, Martin Schmeitzel) érdeklődtek a tárgy iránt, igaz, az eredetit nem pillanthaták meg; jobb esetben házi és halotti koronák kerültek a szemük elé, amelyeket a Szent Korona hiteles másolatainak hittek.

Részletesebben most csak egyetlen témakört, a hagyományosan trónszéknek (*solium*) értelmezett építmény kérdését érintjük, amelynek Bak János is szentelt néhány sort. (137.) A hazai olvasók számára jól ismert I. Béla király dömösi *solium*ának leomlása, amely később a király halálához vezetett. A szó megfelelő értelmezésével talán közelebb lehetne jutni a tragédia megértéséhez. Áruklodó párhuzamot szolgáltat Német Lajos király esete, aki csak a

szerecsének köszönhetően élte túl, amikor 870-ben udvarházában rádólt *solariuma*. A *Fuldai évkönyv* mellett a krónikás Regino is tud minderről, aki a balesetet a fagerendák korhadt állapotával és a király nagyszámú kíséretével magyarázza. A kifejezés minden bizonnyal az uralkodói udvarházakra (Pfalzokra) jellemző kétszintes építészeti megoldásra vonatkozik, amit nyilván Magyarországon is átvettek, bár ennek nyomát eddig nem találták meg. A korabeli nyugat-európai galériák szimbolikus szerepéről mára azonban többet lehet olvasni (lásd *Mayke de Jong: Charlemagne's Balcony: the „Solarium” in Ninth-Century Narratives*. In: *The Long Morning of Medieval Europe*. Ed. Jennifer R. Davis – Michael McCormick. Burlington, VT 2008. 277–289.). A *solium* és *solarium* kifejezések megfelelőire korábban csak Du Cange szótára utalt, napjainkra azonban jelentős irodalma van. Dömös kapcsán már Thoroczkay Gábor is hangsúlyozta az európai példák követését (Fons 19. [2012] 413.). Nem tűnik alaptalannak, ha a leomlott *soliumban* az udvarházhoz kapcsolódó reprezentatív, a palotakápolnákra emlékeztető emeletes építményt, galériát látunk.

A kötetben több alkalommal szó esik a királyi kincstárról, amelyben számos koronát őriztek. A középkori magyar királyi kincstárra vonatkozó legkorábbi forrásunk az 1270-es „műkincsrablás” leírása, valamint az azzal szorosan összefüggő prágai székesegyházi leltárak sora. Deér József helyesen hangsúlyozta, hogy Anna hercegnő révén számos kincs került Prágába, de a leltárakat nem nézte végig (lásd *Anton Podlaha – Eduard Šittler: Chrámový poklad u sv. Víta v Praze. Jeho dějiny a popis*. Praha 1903.), amint arra korábban Thoroczkay Gábor is utalt. Szent István nevéhez nemcsak a kard tartozik, hanem egy görög feliratos *pectorale* is, amely a protomártír Szent István, azaz az államalapító magyar király névadó szentje ereklyéjét is tartalmazta a Szent Kereszt egy töredékével együtt. Ez meggyőzően sejteti, hogy jelentős mennyiségű ereklyekincs volt a királyi kincstárban, másfelől pedig olyan bizánci eredetű tárgyak meglétére utal, amelyek között a mai korona görög része is helyet kaphatott. Persze a kincstárra vonatkozóan érdemes lett volna külön is említeni a namuri Szent Albanus templom alapításának jól ismert forrását vagy a Leo Marsicanus krónikájában (II. 65.) említett, Monte Cassinóba küldött aranykeresztet, de oroszországi hadjárataiban (1152) II. Gézán is feltűnik egy mellkereszt, amely talán Szent Istvántól származott.

Utolsó megjegyzéseim már igazán csak apróságok: a koronázási palást kapcsán azért szívesen olvastuk volna magát a latin feliratot, amely mégiscsak az első hazai hexameterben írott szövegünk. Kálmán tengerfehérvári koronázása kapcsán Gál Juditnak az ottani királyi *entré*kre vonatkozó eredményeit is hasznosítani lehetett volna, a fehérvári királyi palota létezésével (48.) kapcsolatban pedig Zsoldos Attila fogalmazott meg legutóbb markáns különvéleményt. Az aacheni *evangelarium* feltételezett Szent István-ábrázolása esetében pedig – bár a szerző itt olvasható érvelésével maximálisan egyetértek – lehetett volna utalni az értelmezések sokszínűségére. Ezek mára olyan szerteágazóak, hogy nemrég egy monográfia foglalta őket össze (lásd *Stefan Heribert Huppertz-Wild: Otto III., Adalbert von Prag und das Herrscherbild im Aachener Liuthar-Evangeliar*. Krefeld 2018.).

A szerzők és a kötet kiadói jól érzékelték, hogy mostanra érkezett el az a pillanat, amikor érdemes a nem magyar, leginkább az angolszász olvasóközönség kezébe olyan történeti összegzést adni, amelyből képet kap arról, hogy a hazai kutatás intenzív, az utóbbi években nemzetközi együttműködésben folytatott munkája milyen eredményeket hozott. Az idegen nyelvű könyvkiadásban hiánypótló (Fügedi Erik és Benda Kálmán hasonló tematikájú könyve képek és névmutató nélkül, kilenc tételes irodalomjegyzékkel 1988-ban jelent meg), a téma szintézisét kínáló kötet azonban a hazai olvasók számára is hasznos, gondolatébresztő és élvezetes olvasmány.

Veszprémy László

Ovidiu-Victor Olar

LA BOUTIQUE DE THÉOPHILE

Les relations du patriarche de Constantinople

Kyrillos Loukaris (1570–1638) avec la Réforme

Centre d'Étude Byzantines, Neo-Helléniques et Sud-Est Européennes,
Paris 2019. 398. oldal

Ovidiu-Victor Olar a fiatal román történészgenerációnak olyan tagja, akinek munkássága a magyar szakemberek számára is érdekes lehet. Olar a jászvásári és a bukaresti egyetemeken szerzett történész diplomát, majd a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales, Centre d'Étude Byzantines, Néo-Helléniques et Sud-Est-en doktorált. Jelenleg a Román Tudományos Akadémia Nicolae Iorga nevét viselő bukaresti Történelemtudományi Intézetének a munkatársa. Részt vesz a bochumi Ruhr-Universität *Historiography in Ottoman Europe* című nemzetközi kutatási projektjében is, melynek célja a 15–18. századi Oszmán Birodalom területén készült kéziratos és nyomtatott történeti művek bibliográfiai adatbázisának létrehozása. Mivel a projekt résztvevői Erdélyt és a magyarországi hódoltságot természetesen az Oszmán Birodalom részének tekintik, ezért várhatóan ennek a kutatásnak bőven lesznek magyar vonatkozásai is.

Az itt tárgyalt kötet a szerző doktori disszertációjának sajtó alá rendezett változata. A kötet hét nagy fejezetből áll, melyekben a szerző időrendben mutatja be Kirill Lukarisz konstantinápolyi pátriárka életútját. A munka kiemelt hangsúlyt fektet Lukarisznak a korabeli nyugat-európai reformátorokkal való kapcsolatára. A kötet használatát bibliográfia és névmutató segíti.

A 17. század egyik legellentmondásosabb, ugyanakkor lenyűgöző személyiségéről, Kirill Lukarisz konstantinápolyi pátriárkáról magyarul eddig mindössze két tanulmány jelent meg, jöllehet a pátriárka egyházi és politikai-diplomáciai tevékenységének számos magyar vonatkozása van. Örvendetes módon Olar monográfiája e kérdések tárgyalásának is bő teret szentel. Lukarisz az akkor Velencéhez tartozó Kréta szigetén látta meg a napvilágot 1570. november 13-án. Tanulmányait Velencében és Padovában végezte. Egyházi karrierje gyorsan ívelt felfelé: 1601-ben alexandriai, majd 1620-tól haláláig (1638) konstantinápolyi pátriárka volt. Lukarisz igazi *eruditus* volt: műveit és leveleit három nyelven, görögül, latinul és olaszul írta. A korabeli ortodox klérus tagjaitól eltérően nemcsak a keleti egyházatyák, hanem a nyugat-európai egyházi szerzők műveit is ismerte. Írásaiban találunk hivatkozásokat többek között Aquinói Szent Tamásra, Erasmusra, Roberto Bellarminóra, Kálvinra, Girolamo Zanchira vagy akár a holland remonstráns Jacobus Arminiusra is. Jó kapcsolatot ápolt a konstantinápolyi holland (Cornelius Haga) és angol (Sir Thomas Roe) követekkel, levelezett a canterburyi érsekkel, valamint a korszak olyan jelentős értelmiségeivel, mint Justus Lipsius, Johannes Wtenbogaert vagy a Bibliát elsőként olaszra fordító genfi Jean Diodati. A legnagyobb vihart Lukarisz hitvallása kavarta. A *Confessio fidei reverendissimi Domini Cyrilli patriarchae Constantinopolitani* 1629-ben jelent meg először a franciaországi Sedanban, latinul. Nyomban óriási botrány lett belőle, hisz nyíltan protestáns elveket hirdetett: a keresztény egyház feje nem a pápa, hanem Jézus Krisztus, csak két szentség van, az eucharisztia és a keresztség, a hit a lélek keze, mellyel megragadjuk Krisztust, a purgatórium kohlomány, az ember hit által és nem cselekedeteiből igazul meg stb. 1633-ban kiadta a *Confessio* görög nyelvű változatát is, megtoldva még négy ponttal, amelyekben a keleti egyházban olyan nagy szerepet játszó szentképkultusz ellen érvelt. A protestánsok ujjongtak, a katolikusok a sötétség és a pokol gyermekének nevezték Lukariszt. Az ortodoxok egyelőre csendben maradtak, de a pátriárka halála után, a 17. század folyamán tanait négy zsinaton is kiátkozták. A pátriárka akkora tiszteletre tett szert később a protestán-

soknál, hogy Genfben a Reformáció Nemzetközi Múzeumának (Musée International de la Réforme) predestinációs termében arcképét közvetlenül Kálvin portréja mellett helyezték el.

Már az is érdeklődésre tarthat számot a magyar kutatók körében, ahogy a szerző Lukarisz és a reformáció viszonyát tárgyalja. Ennél fontosabb azonban az, hogy Olar részletesen értekezik Lukarisz és Bethlen Gábor fejedelem kapcsolatáról, amely 1620-ban kezdődött. A nemzetközi Lukarisz-szakirodalomban ez a mozzanat eddig teljességgel ismeretlen volt. 1620. július 31-én a holland Jan Rutgers Prágából megküldte Axel Oxenstierna svéd kancellárnak Lukarisz egyik Bethlen Gábornak címzett levelét. Az utóbbi szövege sajnos ismeretlen, bizonyosan fennmaradt azonban az a levél – Pfalzi Frigyes diplomatájának, Abraham von Dohnának (1579–1631) a gyűjteményében –, amelyet Lukarisz 1620. március 24-én a havasalföldi Targovistéből írt a fejedelemnek. A levélben a kötelező udvariassági formulákon túl azonban csupa hétköznapi dologról esik szó: a fejedelem 20–30 000 juhot és nagyobb mennyiségű gabonát szeretett volna eladni Havasalföldön és ehhez a pátriárka segítségét kérte. 1620. augusztus 6-án Besztercebányáról a fejedelem ismét írt a még mindig Havasalföldön tartózkodó pátriárkának. Bethlen azt szerette volna, ha Lukarisz közben jár a lengyelországi ortodoxoknál, hogy azok ne akadályozzák esetleges lengyelországi terveit.

Időközben Lukarisz konstantinápolyi pátriárka lett. A megválasztása körüli véres eseményeket Olar körültekintően és alaposan mutatja be. Ezekből az is sejthető, hogy Lukarisz nemcsak pusztán önzetlen keresztényi szeretettől vezérelve kereste Bethlennel a kapcsolatot 1620-ban. Könnyen elképzelhető, hogy a Portán nagy befolyással bíró erdélyi fejedelem támogatására is számított a megválasztása körül kirobbant botrány elsimításában. Elterjedt ugyanis a hír, hogy Lukarisz ellenjelöltjét Cornelius Haga felbérelt orrgyilkosai megmérgezték. Nehéz eldönteni, hogy a híresztelésből mennyi igaz, az mindenesetre valószínűnek látszik, hogy a szeráj embereit Haga fizette le Lukarisz támogatása érdekében.

A II–III. fejezetek igazi kémregénybe illő izgalmas leírásokat tartalmaznak arról, hogy a pátriárka miként próbálta megóvni személyét és egyházát az oszmán hivatalnok, valamint a protestáns (főként Hollandia) és katolikus országok (elsősorban a Franciaország és a Vatikán) diplomatáinak és misszionáriusainak intrikái közepette. A pátriárka kezdetben nem zárkózott el a Rómával való uniótól, de 1620 után egyre közelebb került a protestánsokhoz. Olar szerint Lukarisz irányváltásában kulcsszerepet játszott a svájci származású Antoine Lèger, aki 1628-ban Hollandia megbízottjaként érkezett Konstantinápolyba.

A IV. fejezet a monográfia egyik legértékesebb része, a szerző ugyanis részletesen elemzi benne Lukarisz *Confessióját* és annak 17. századbeli fogadtatását. Bebizonyítja, hogy a katekizmusban kifejtett tételek nagy része nem mondott ellent a görögkeleti egyház tanításainak. Támadta viszont a katolikusokat: a pápa tekintélyét, az átlényegülés és a purgatórium tanát. Ugyanakkor volt benne néhány olyan állítás, mely élesen szemben állt a keleti egyház tanaival, mint például a *sola scriptura* elv hangoztatása. Lukarisz tehát azt állította, hogy a Szentírás tekintélye nagyobb, mint az Egyházé. Az 1633. évi görög kiadáshoz fűzött négy kérdésben Lukarisz ennél még tovább ment a keleti egyház tanainak támadásában: a Biblia szabad olvasását és értelmezését hirdette, a szentképekről pedig azt állította, hogy tisztelni lehet azokat, de imádni nem.

Olar a hitvallás megjelenésének kontextusában elemzi a Lukarisz és Bethlen Gábor között újra feléledő kapcsolatot is. Ennek egyik kulcsmomentuma Lukarisz 1629. szeptember 2-án kelt, Bethlennek írott levele, amelyből kiderül, hogy a fejedelem korábban a pátriárka segítségét kérte az erdélyi románok megreformálásában. Lukarisz a fejedelem kérését óvatosan bár, de visszautasította. A levelet Szilády Áron és Szilágyi Sándor közölte 1869-ben (Török-magyarokori állam-okmánytár II. Pest 1869. 138.), és mára szédületes karriert futott be a román szakirodalomban, elsősorban azért, mert a levél egyes részeiben arról van szó, hogy az erdélyi, valamint a moldvai és havasalföldi románokat valamiféle közös vérségi és érzelmi-etnikai tudat

köti össze. Jómagam korábban felvettem, hogy a levél egyes részeit a híres hamisító Kemény József írta, mivel ezek nem illeszthetők be ellentmondásmentesen a 17. század elejének kontextusába. A gyanút megerősíti, hogy a levélnek nincs meg az eredetije, csupán azt a példányát ismerjük, melyet Kemény másolt le egy ma már szintén nem létező gyűjteményből. Olar jelzi ugyan, hogy a levél hitelességével kapcsolatban kétségek merültek fel, de a kérdés részletezésébe nem megy bele. Annyi azonban kétségtelen, hogy a hitelesség kérdése csak további kutatások révén tisztázható.

Ugyanakkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy a levélben lévő ellentmondások magyarázhatóak akár Lukarisz alakoskodásaival is. Olar is ezt sugallja azzal, hogy részletesen bemutatja Lukarisz mesterkedéseit, és sokszor saját elveinek is ellentmondó viselkedését. Így például a pátriárka az 1625-ben a római görög kollégiumból Konstantinápolyba érkező Canachio Rossival éveken keresztül elhitette, hogy kész elfogadni az uniót Rómával. 1627 őszén, amikor kiderült, hogy a pátriárka becsapta Rossit, a Hitterjesztés Kongregációja totális háborút indított Lukarisz ellen. A francia követet, Philippe Harlay-t, Césy grófját is mozgósították, akinek az lett volna a feladata, hogy diszkreditálja Lukariszt a szerájban és rávegye a szultánt, hogy zárassa be Lukarisz nyomdáját. VIII. Orbán pápa legbefolyásosabb bíborosai (Bandini, Barberini, Millini, Ludovisi, Magalotti) 1627. november 3-ai összejövetelükön elhatározták, hogy kiadnak egy újjörög nyelvű katolikus katekizmust, és szélteben-hosszában hirdetik majd, hogy Lukarisz eretnek kálvinista.

Miután Lukarisz latinul és görögül is kiadta kálvinista hitvallását, a lembergi ruszinok azt kérték tőle, hogy írja meg nekik: valóban kálvinistává lett-e? Íme néhány részlet Lukarisz válaszából (1634. december 4.), melyet Olar részletesen elemez könyvében: „mi mindig állhatatosan megtartottuk a Keleti Egyház ortodox hitét”, „ellenségeink azzal vádolnak, hogy kálvinistává és eretnökké lettünk, de ezzel csak saját álnokságukat és rosszakaratukat akarják leplezni [mivel ezzel a kijelentésünkkel] Isten és az igazság ellen beszélnek”, „minden eretnekségnek [értsd a kálvinizmusnak is] ellenálltunk”. A pátriárka mindezt azután írta a lembergi ruszinoknak, hogy néhány hónappal korábban (1634. március 15.) Tenedosz szigetéről (ahol épp száműzetését töltötte) a következőket közölte Antoine Lèger-vel: „ha meghalok, ortodox katolikusként, a mi Urunk Jézus Krisztus hitében és az evangélikus tanításban halok meg, mely hit a *Confessio Belgica*, az én, valamint a többi evangélikus egyház hitvallásával egyezik; irtózom a pápisták tévedéseitől és a görögök babonáitól, osztom és támogatom a legkitünőbb tudós, Kálvin János és az őt követők tanait.” (235–236.)

Ki volt tehát Lukarisz: „Próteusz, Nikodémus, elvtelen balkáni fanarióta?”, teszi fel a kérdést könyve végén mindezek után Ovidiu-Victor Olar. Némi „kultúrfölnyes pozícióból” már a pátriárka nyugat-európai kortársai (Daniel Tilenus, Hugo Grotius) is egyértelmű igennel válaszoltak erre a kérdésre. Olar azonban felhívja a figyelmet a Lukarisz sorsában rejlő tragikumra is. Azaz arra a kétségbeesett harcra, mellyel a kálvinista és a katolikus kihívásra válaszul a pátriárka úgy próbált meg reformokat bevezetni a keleti egyházban, hogy közben annak identitását is megőrizze. A bemutatott kötet a magyar olvasók számára különösen Lukarisz és Bethlen Gábor levelezésének megismerése, valamint a pátriárka európai értelmiségiekkel (Justus Lipsius, Andreas Rivetus, Hugo Grotius stb.) való kapcsolata miatt fontos, akik szorosan kötődtek 17. század eleji jelentős erdélyi és magyarországi személyiségekhez. Ovidiu-Victor Olar monográfiája nagyszerű kiindulópont lehet a téma kutatásához a magyar szakemberek számára is.

Nagy Levente

GÖRGEI ARTÚR VÁLOGATOTT ÍRÁSAI

Értekezések, vitairatok, cikkek, interjúk 1848–1915

Vál. és s. a. r. Hermann Róbert

Zrínyi, Bp. 2018. 520 oldal

Görgei Artúr halálának 100., valamint születésének 200. évfordulója kapcsán számos tudományos konferenciát rendeztek, múzeumi kiállítások emlékeztek meg a szabadságharc hadvezéré-ről, és több kiadvány is napvilágot látott. Utóbbiak közül kiemelkedik Hermann Róbert forráskiadványa, amely Görgei publicisztikai tevékenységének termését gyűjti össze. A kötet már küllemében is tetszetős: kemény borítású, a címlapon az öreg tábornok portréja, a hátlapon pedig a fiatal hadvezér látható, a képek háttérében Görgei kézírásával. Ha megnézzük a borítóbelső, Nagy Béla kitűnő térképén áttekinthetjük az 1849. augusztus 11–13. közötti katonai helyzetet. Ez és a kötetben található többi katonai térkép mind arra szolgál, hogy az olvasó el tudja rajtuk helyezni a közölt források adatait, tényeit, és megszerzett ismeretei alapján saját véleményt alkothasson a szabadságharc eseményeiről, Görgei szerepéről és tevékenységéről, döntéseinek lehetséges alternatíváiról. Mert végső soron az egész kötet célja az, hogy élénk tárja a tábornok jól vagy kevésbé ismert írásait, megszólalásait, mind 1848–1849-ből, mind az utána következő hosszú külföldi, majd hazai száműzetést jelentő időszakból, szinte életének utolsó pillanataig, így téve teljesebbé a róla alkotott képet. „Itt az ideje, hogy a tábornok születésének 200. évfordulóján végre elfoglalja azt a helyet a magyar nemzeti Pantheonban, amely méltán megilleti őt” – fogalmaz Hermann Róbert. (47.)

A kötetet sajtó alá rendező Hermann Róbert, ahogy azt illik, *Görgei Artúr, a publicista* címmel bevezető tanulmányt írt a közzétett források elé, amelyből megismerhetjük a kötet keletkezésének történetét is. Eszerint Katona Tamás, Görgei emlékiratainak újrafordítója és kiadója tervbe vette a tábornok más írásainak közzétételét is, de végül nem jutott rá ideje. Az általa összegyűjtött anyagot Hermann Róbertnek adta át, aki tovább gyarapította a forrásanyagot, és a 2018-as évfordulóra meg is jelentette. A bevezető tanulmány további részében a kötetben közreadott művek keletkezéstörténetéről, fogadatasáról és forrásértékéről olvashatunk elemzést.

Ezután következik – 11 fejezetre bontva – Görgei publicisztikája. A szövegek kiadója gondos jegyzetapparátussal látta el az egyes írásokat és minden esetben arra törekedett, hogy a korabeli hivatkozásokat a mai olvasó is követni tudja. Külön jelzi, melyek a saját, melyek Görgei jegyzetei, a már modern kiadást megélt műveknél azok adatait is közli, és minden esetben össze is veti az egykorú idézeteket az eredeti szövegekkel. Így jár el Hermann a tábornok emlékirataira történő hivatkozásoknál, ahol mindig szerepelnek Katona Tamás modern fordításának adatai is.

Az első közreadott szöveg Görgei 1848. évi kémiai értekezése, *A kókuszdióolaj szilárd és folyékony zsírsavjairól*, melyet Riedel Miklós az új közlés számára újrafordított. A fordító – aki maga is kémikus, nyugalmazott egyetemi oktató – az évfordulók kapcsán rendezett konferenciákon több kitűnő előadásban hívta fel a figyelmet a tábornok vegyészeti tevékenységére, és ezekből egyértelműen kiderült, hogy személyében az első, nemzetközileg jegyzett magyar kémikust is tisztelhetjük. Sőt, Görgei saját vallomása szerint, katonai sikereihez is jelentősen hozzájárult kémikusi tevékenysége, az ott szerzett „értelmi fegyelmézettsége”, hogy döntéseit megfontoltan hozza meg és megfigyeléseit, információit mindig több oldalról ellenőrizze.

A második fejezetben az 1848–1849. évi újságcikkek, kiáltványok és beszédek kaptak helyet, összesen 21 tételben. Ezek közül az elsőt és az utolsót szeretném kiemelni. Kevésbé ismert, de Görgei politikai nézeteit jelzi első magyar nyelvű írása, amely 1848. június 5-én jelent meg a radikális *Marczius Tizenötödike* című lapban. Ekkor már megindult a honvédség szervezése, és Görgei írásában azt az elképzelést bírálta, mely a honvédtiszteknek drága egyenruhát írta

elő. Egyértelmű, hogy itt saját példájára gondolt, hiszen császári-királyi hadseregbeli szolgálata idején ő maga kérte, hogy inkább a Nádor-huszárokhoz helyezték, mert ott kevésbé volt díszes az egyenruha. A cikk megjelenése után néhány nappal maga is a honvédség kötelékébe lépett. A fejezet utolsó szövege Görgei beszéde az aradi haditanácson a fegyverletétel kilátásairól. Ennek befejező sorai egyértelműen bizonyítják, hogy nem voltak illúziói a döntés következményeit illetően, és a fegyverletételről nem egymaga határozott: „Magukra hagyom most önöket, nehogy jelenlétemtől zavarva javaslatomat kevésbé alaposan vizsgáltsák meg minden oldalról, és a lehetséges következtetéseket kevésbé gondosan mérlegeljék; és mindenekelőtt arra kérem önöket – kötelezve magam, hogy határozatuk értelmében fogok cselekedni –, hogy ne áltassák magukat rózsás reményekkel, mert lehet, hogy utunk a vérpadra vezet.”

A kötet következő három fejezete az 1860-as évek publicisztikai termését teszi közzé. Ezek közül kiemelkedik az 1867-ben (majd később még háromszor) önálló kötetben is napvilágot látott *Gazdátlan levelek*. Berzenczey László, volt 1848-as kormánybiztos klagenfurti látogatása alkalmával folytatott beszélgetéseket Görgeivel, ezek ihlették a fiktív levelekké formált írást, mely a tábornok véleményét közli az olvasóval saját 1848-as szerepéről, az 1849. augusztusi szőlői (világosi) fegyverletételéről és emlékiratairól. A következő fejezetben olvashatjuk az 1867. év további termését. Ezek a szövegek egyértelművé teszik, hogy a tábornok Deák Ferenc politikájával értett egyet, kiállt a kiegyezés szükségessége mellett, a hadsereg jövőjére vonatkozóan két memorandumot is összeállított a politikus részére, Kossuth Lajoshoz pedig nyílt levelet intézett, melyben kérte, hagyjon fel a kiegyezés elleni izgatással.

A következő, leghosszabb fejezet egy komplett hadtudományi értekezést tesz közzé, Görgeinek Demár János álnéven írt tanulmányát Henryk Dembiński 1873-ban németül, majd a következő évben magyarul megjelent emlékiratairól. A későbbi kutatás kiderítette, hogy a szöveg inkább az azt közzé tevő Danzer F. Alfonz munkája, mintsem a lengyel tábornoké, de Görgei ezt még nem tudhatta, és a megjelent írásra reagálva 1875 és 1877 között gondolatait hat részben jelentette meg a *Budapesti Szemlében*. Görgei kritikája, amely emlékiratai után a második legterjedelmesebb munkája, egyben az első olyan szaktanulmány volt 1848–1849 hadtörténetéről, amely a modern történettudomány szabályainak megfelelően, visszakereshető hivatkozásokkal tárgyalta témáját. Legalaposabban a kápolnai csatát, valamint Dembiński 1849. április–májusi észak-magyarországi „tevékenységét” elemezte. Ennek a tanulmánynak a publikálása – véleményem szerint – Hermann forráskiadványának egyik legnagyobb erénye. Ebben a munkájában Görgei kristálytisza logikával, némi cinizmussal megfűszerezve elemezte Dembiński magyarországi „tevékenységét”, hadvezéri csődjét, alkalmatlanságát. Nem elégedett meg a pusztá bírálattal, hanem azt is igyekezett bemutatni, mely hadtudományi alapelveket nem vett figyelembe a lengyel tábornok s így miért volt sikertelen. Ugyanakkor ebben a munkájában az 1852-ben megjelentetett emlékirataihoz képest sokkal tárgyilagosabban írt 1848 más szereplőiről, katonákról és politikusokról egyaránt. A tanulmány olvasása a mai történésznek is tartogat fontos tanulságokat, és közreadásával az érdeklődő olvasó számára is könnyen elérhetővé válik e fontos szakmunka.

A hetedik fejezet tárgya a *Mit köszönünk a forradalomnak?* című írás, melyben a tábornok az 1875-ben megjelent, konzervatív múltszemléletű *Értsük meg egymást!* című röpiratra reagált, megvédelmezve az 1848–1849-es küzdelem jogszerűségét és indokoltságát.

A következő két fejezet Görgei Kossuthal folytatott 1880-as évekbeli polémijának két szövegét teszi közzé, a szintén a *Budapesti Szemlében* megjelent *Kossuth és Görgei*, valamint a *Még egyszer Kossuth és Görgei* című írásokat. Ezekben a tábornok Kossuth *Irataim az emigrációból* címmel megjelent kötetekre, pontosabban az őt ért vádakra reagált. Kitért a Függetlenségi Nyilatkozat és a trónfosztás kimondása kapcsán felmerülő kérdésekre, saját diktatori ambícióinak cáfolatára, valamint a szabadságharc eseményeivel kapcsolatos téves állítások helyreigazítására. A hadászati kérdésekben Hermann szerint Görgei írásai helytállóak, ami azonban a függetlenség

kimondásával kapcsolatos politikai kérdéseket illeti, már nem ennyire egyértelmű a helyzet. A két interpretáció itt annyira eltér egymástól, hogy egyéb források hiányában nehéz megállapítani, kinek az előadása hitelesebb. Annyi azonban bizonyos, hogy e két írásra már nem érkezett Kossuthtól válasz – bár egy publikálatlan válaszkezdemény fennmaradt a volt kormányzó irathagyatékában –, Görgei publicisztikai munkássága pedig ezzel tulajdonképpen lezárult.

A kötet utolsó két fejezete a már idős tábornokkal készült interjúkat (22 tétel az 1884 és 1915 közötti évekből), valamint az általa írt, pályafutására, a szabadságharc szereplőire, eseményeire visszaemlékező leveleket (12 tétel az 1891 és 1908 közötti évekből) adja közre. Ezek rengeteg apró adalékot tartalmaznak Görgei időskori gondolkodásáról, szellemi frissességéről, az általa átélt eseményekről, életéről és általában a szabadságharc történetéről. A szövegek gondos publikálása, az egyes tévedések helyreigazítása lábjegyzetek segítségével itt is – a kötetben már megszokott módon – igen magas színvonalú. Hermann Róbert megkíméli az olvasót a félreértésektől, melyeket nem egyszer a riport készítőjének hozzá nem értése okozott. A főhős közel kerül az olvasóhoz, és egyértelművé válik, hogy az egykori hadvezér pontosan tisztában volt 1848–49-es szerepével, ahogy Marczali Henriknek többször is megfogalmazta: „1848-ban Kossuth a nagy ember, ki nélkül nem történt volna semmi. Ő maga [Görgei] csak buborék, kit fölvetett az események árja.” Emellett pontosan értette saját tevékenységének jelentőségét, és a maga módján büszkén emlékezett hadműveletei sikerességére, és azt is tudta, a rá osztott áruól szerep szükséges volt a nemzet továbbélése, továbblépése szempontjából. Abban is bizonyos volt, hogy a későbbi korok történelemszemlélete már helyén fogja kezelni személyét, szerepét és tevékenységét.

A kötetet végül levéltári és könyvészeti rövidítések jegyzéke, személynév-, helynév- és tárgymutató zárja.

1848–1849 legnagyobb magyar hadvezére írásainak közzététele fontos lépés a Görgei-kutatásban, de Hermann Róbert történelmi munkásságában is. Kosáry Domokosnak a Görgei-kérdésről írott kétkötetes munkája (*A Görgey-kérdés története I–II. Bp. 1994.*), Katona Tamásnak a tábornok emlékiratait közzé tevő kötetei (*Görgey Artúr: Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben I–II. Bp. 1988.*), valamint Kossuth és Görgei 1848–1849-es levelezésének ugyancsak Hermann általi megjelentetése (Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése, 1848–1849. Bp. 2001.) után egy újabb kötet nyújt modern, tudományos alapaossággal segítséget egy érdekes személyiség életpályájának, gondolatainak jobb megismeréséhez. A kötetet a szaktörténészek és az érdeklődő olvasóközönség mellett a középiskolák tanulói és az egyetemi hallgatók is haszonnal forgathatják.

Solymosi József

Bartha Ákos

BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE

Életút és utóélet

MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp. 2019. 657 oldal

E kötet révén újabb fontos és színvonalas opusszal gazdagodott az utóbbi években ismét örvendetesen gyarapodó történelmi életrajzok sora. Bartha Ákos munkája régi hiányt pótol. Bajcsy-Zsilinszky Endre életéről, politikai pályájának egyes szakaszairól vagy fontos momentumairól, illetve történelmi szerepének halála utáni értékeléséről számos monografikus feldolgozás, tanul-

mány és forrásközlés látott napvilágot. Bartha könyve jelenti azonban az első olyan, az élet- és politikusi pálya teljességét áttekintő, kiterjedt levéltári kutatásokra és sajtófeltárássra támaszkodó munkát, melyből valóban teljes képet kap az olvasó az ellentmondásos személyiségű politikusról. Bartha Ákos tulajdonképpen két könyvet adott ki egy kötetben. A nagymonográfiát kitevő, 9 fejezetre és 31 alfejezetre tagolt, mintegy 470 oldal terjedelmű életrajz mellett az utóéletet tárgyaló két fejezet is kitesz ugyanis egy kismonográfiát. A két rész szervesen összetartozik, de mindkettő önállóan is megállja a helyét – kiváltképp, ha a szerző a későbbiekben újabb kutatási eredményekkel kívánja kiegészíteni azokat.

E terjedelmes és tartalmi szempontból gazdag munka minden elemére nem térhetünk ki a rövid recenzió keretében, csupán általános vélemény megfogalmazására és néhány, példaként kiemelt résszel kapcsolatos reflexióra van lehetőség.

Jóllehet az élet- és politikai pályáról sok mindent tudhattunk már az eddigi szakirodalomból, Bartha munkája e tekintetben is fontos új elemekkel vagy azok részletesebb és árnyaltabb ismertetésével, értő elemzésével gazdagítja az olvasót. Nemcsak az események, Zsilinszky megnyilatkozásainak, politikai akcióinak ismertetésével, hanem a vizsgált témakör megközelítése és kifejtésének módja tekintetében is. Elsősorban ugyanis nem közölni akar, hanem megérteni és megértetni egy valóban bonyolult, ellentmondásos pálya hátterét. Ennek érdekében nemcsak a politikusi tevékenységét vizsgálja, hanem annak mozgatórugóit is: a személyiséget és a változó társadalmi-politikai környezetet, melyek egyszerre befolyásolták főhősének működését. Ilyen értelemben fontos korrajzot is ad; a gazdasági, társadalmi viszonyok és a politikai normák, módszerek mellett számos esetben jelezve a hétköznapi élet jellegzetes momentumait, illetve egyes társadalmi csoportok viselkedési normáit, melyek Bajcsy-Zsilinszky mozgásterét is behatárolták. S mindezt a szerző lenyűgözően gazdag forrásbázis feldolgozásával teszi, amelynek tételeit 37 oldalon sorolja. Alaposságára jellemző, hogy ezekre 3396 lábjegyzetben hivatkozik, melyek jelentős része hasznos kiegészítő, értelmező információt is tartalmaz. Ennél is fontosabb azonban, hogy kútfőit szakszerű forráskritikával, azokat (Zsilinszky önvallomásainak ellentmondó elemeit is) konzekvensen ütköztetve vonja le következtetéseit, s alkot tárgyilagos értéktételeket egy-egy – gyakran vitatott – kérdésben. Ennek során rendszeresen, meggyőző adatalással jelzi a korábbi szakirodalomban olvasható hibás adatokat, értékeléseket is.

A szlovák apától és magyar anyától származó Bajcsy-Zsilinszky Endre személyiségének, politikai alkatának megértését kiválóan alapozza meg a szerző a családi gyökerek és az iskolai hatások sokoldalú, árnyalt bemutatásával. Nem önmagában, hanem a környezet, gyermekkora helyszíne, a Dél-Alföld gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai viszonyainak szentitív felvázolásával. Finom érzékkel bogozza ki „a történész számára nehezen nyomon követhető identitáskonstrukciók” (15.) összegubancolódot szálait, s jelzi előre azok várható hatásait. Közben gondosan figyel arra, hogy egyértelművé tegye, mely következtetések alapja lehet bizonytalan.

Mindezek ismeretében még inkább meggyőzőnek bizonyul a szakirodalomban, a publicisztikában, sőt a szépirodalomban is vitákat kiváltó Áchim-ügy részletes elemzése és az abból levont következtetések sora. Bartha ezt is megalapozza a persorozat iratanyagának és más levéltári dokumentumoknak, a legkülönbözőbb pártállású lapok reflexióinak, illetve egyéb korabeli megnyilatkozásoknak az alapos vizsgálatával, mindkét fél nézőpontjából közelítve az igazsághoz. Így jut el a végkövetkeztetéséhez: „Zsilinszky Endrét és Zsilinszky Gábort tehát magánlaksértés és – mindenekelőtt – egy ember életének kioltásáért börtönbüntetésre kellett volna ítélni” – azt is jelezve, hogy ez eleve lehetetlenné tette volna a későbbi karriert. (81.) Ez a konklúzió már a kötet elején bizonyítja Bartha egyik fontos kutatói erényét. Gyakori ugyanis, hogy a szerzőben erős érzelmi viszony alakul ki témája iránt. S ha a téma történelmi személyiség, akkor főhőse iránt is. Bartha Ákost láthatóan nem kísértették ilyen emóciók – vagy ha igen, felül tudott emelkedni rajtuk.

Zsilinszky nézeteinek alakulásában különösen nagy szerepet játszottak az Árva vármegye közigazgatásában eltöltött évek, a tartalékos huszárhadnagyként a nagy háború frontjain szerzett élmények és különösen a forradalmak aktív szerepvállalást (MOVE, szegedi ellenforradalmi szervezkedés) kiváltó eseményei. Bartha Zsilinszky 1919–1922 közötti politikai tevékenységének áttekintése mellett ekkorra kialakult nézeteinek esszenciáját is felvázolja („*Kiáltó szó*” a *forradalmak idején* című fejezet, 96–110.) főként a sajtóban (leginkább a *Szózatban*) közölt cikkei alapján. Ezek is meggyőzően bizonyítják, hogy a politikus nézeteit elsősorban az agrarizmus, a militarizmus, az antiszemitizmus, a szociális kérdések fontosságának hangsúlyozása és „Drákón” (106.), azaz a diktatórikus kormányzás követelése, külpolitikai tekintetben pedig Trianon revíziója és a háború előtti németországi viszonyok iránt érzett szimpátia jellemezte. Érdemes lenne ekkori világlátásának részletesebb és mélyebb elemzését is elvégezni, akár egy önálló alfejezetben. Ezzel lehetne – mintegy kiindulópontként – még jobban megalapozni későbbi politikai fordulatának jellemzését és értékelését, melyek kapcsán nemcsak aktuális reflexiók formájában, hanem önálló alfejezetekben, összefoglaló jelleggel is bemutatja a szerző hőse akkori nézeteinek lényegét (lásd például *Az ideológus*, 245–268.; *Népiség és fajvédelem*, 311–315.; *Ideológiai harcok, sajtópolémiaiak*, 377–387.).

Emiatt hiányolja a recenzió, hogy Bartha a kötetben nem vette alaposan górcső alá a Zsilinszky korabeli véleményét legteljesebben összefoglaló ekkori írást, a *Nemzeti újjászületés és sajtó* című broszúrát. Ebben a dualizmus kori gazdasági és társadalmi folyamatokról – s nemcsak a zsidóság, hanem a keresztény magyar középosztály szerepéről is – kritikus véleményt mond. Segítségével pontosan lehetne érzékeltetni, miben tért el az ő fajfelfogása és fajvédelme nemcsak a biológiai fajvédelem képviselőinek érveitől, hanem a vele együttműködő Gömbösétől és társaitól is. Ha másban nem, az elemzés mélységében mindenképpen, ami a problematika árnyaltabb kezelését is eredményezte. Nem beszélve arról, hogy a következő években kiterjedt publicisztikai és lapszerkesztői tevékenységet kifejtő Zsilinszky ebben fogalmazta meg programszerűen a sajtó szerepével, felelősségével kapcsolatos bírálatát, illetve az annak átalakításával általa kívánatosnak tartott teendőket is.

Korabeli felfogásának alaposabb ismerete révén válhat még inkább érthetővé részvétele a Gömbös körül kialakult fajvédő mozgalomban és a Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Pártban. A pálya e korszakát tárgyaló alfejezet (131–152.) a könyv egyik legérdekesebb és legizgalmasabb része. Elsősorban azért, mert gazdagon adatolt, szemléletes és korrajzként is remek képet kapunk egy fajvédő ellenzéki képviselő helyzetéről. De nem csak Zsilinszky „lehetetlen küldetésének” tárgyalása miatt. Kevés olyan munka van, mely hasonlólasztikus képet tár az olvasó elé arról, miként élt a bethleni kormányzat a fölüyes parlament többsége révén birtokolt hatalmi eszközeivel ellenzéki ellenfeleinek ellehetetlenítése érdekében. Az itt leírtak meggyőző bizonyítékai a rendszer autokratikus jellegének is. E tekintetben az hiányolható, hogy nincs szó arról, milyen szerepet játszott Zsilinszky a Fajvédő Párt létrehozásában, a fajvédők nyilatkozatainak, a párt programjának megfogalmazásában, akcióinak szervezésében. Pedig a négy vezéralak közül ő volt a legképzettebb és legtájékozottabb, akinek egyetemi tanulmányain, közigazgatási tapasztalatain túl németországi tanulmányútja és gyárlátogatásai során az ottani gazdasági életéről, szociális helyzetről és a mindezeket befolyásoló politikai intézkedések hatásairól is közvetlen benyomásai voltak. Ezek lenyomata pedig tetten érhető a párt programjának általa írt közjogi, kultúrpolitikai és szociálpolitikai fejezeteiben, melyek a dokumentum több mint felét teszik ki. Mindez jelzi, hogy Zsilinszky volt a fajvédők igazi szellemi vezére, jórészt a párt „Vezére”, Gömbös is az ő gondolatait ismételte.

Politikai nézeteinek és pályájának első nagy fordulata: kilépése a Fajvédő Pártból és korábbi, Németország iránti szimpátiájának feladása, németellenes nézeteinek kialakulása. Ebben fontos szerepe volt egyetemi diáktársának, Pethő Tibornak, illetve az ő közvetítő szerepe révén

kialakult új kapcsolatrendszerének. Bartha hiteles érvelése szerint azonban mindez nem jelentette fajvédő nézeteinek feladását, melyek a továbbiakban is egyértelműen tetten érhetőek új lapjában, az *Előörsben*, majd az általa szervezett Nemzeti Radikális Párt programjában is.

E pontról indulva Bartha az eddigiekhez hasonló részletességgel és meggyőző érveléssel ismerteti és elemzi Bajcsy-Zsilinszky pályájának további szakaszait, fordulatait. Plasztikus képet kapunk arról, miként reagált minden politikai eseményre és fordulatra – legyen szó a Gömbös-kormány külpolitikai lépéseiről, a nyilas mozgalom megerősödéséről, az úgynevezett „zsidótörvényekről”, a háború kirobbanásáról és Magyarország részvételéről vagy az ország német megszállásáról, Szálasi hatalomra jutásáról. Ezek során Bartha egyaránt figyel arra, miként befolyásolták tetteit és nézeteinek alakulását a változó körülmények, és miként a személyisége. Ebből a bőségesen áradó információfolyamból egy minden változásra érzékenyen reflektáló, esetenként rossz taktikai érzéket tanúsító, de – hite szerint – mindig az ország javát szolgálni akaró, ennek lehetőségeit kereső, s mindezek érdekében akár „irracionális terveket előszeretettel szövögető politikus” (301–302.) képe rajzolódik ki. Ezt mutatja nézeteinek, szellemi fejlődésének alakulása is, melyet inkább „hangsúlyeltolódások”, mint éles fordulatok jellemeznek. Következésképpen ragaszkodott politikai krédójához – a „kortársak számára alighanem már-már rögeszmének tűnő” (289.) – alapelemeihez: a fajvédelemhez, a szociális kérdés fontosságához, a Németország és a Szovjetunió elleni védelmet szolgáló Duna-vidéki magyar birodalom gondolatához. Mindez egyre inkább megfért „antiszemitizmusának lassú felpuhulásá”-val (165.), a demokratikus állam-berendezkedés elemeinek fokozatos elfogadásával. Bajcsy-Zsilinszky ezt szolgáló gyökeres változásokat, *rendszerváltást* követelt. Ebben az értelemben radikális volt – elutasította mind Gömbös, majd Imrédy diktatórikus kísérleteit, mind a nyilas mozgalmak forradalmi radikalizmusát. E célok motiválták kezdeti bizakodását az 1930–1940-es évek kormányai, illetve kormányfői iránt, majd elfordulását többjüktől, csalódása okán. Ez a politikai felfogás juttatta el a harcos fajvédőt saját párt szervezési kísérletének kudarca után előbb a kisgazdapárttal kötött szövetséghez, majd az ellenállási mozgalom keretében a liberális és munkáspártokkal történő együttműködéshez. Ennek keretében sem adta fel azt a vágyát, hogy az összefogó erők az általa megfogalmazott programot valósítsák meg.

Ez a változatos és sok vonatkozásban ellentmondásos szellemi és politikai pálya tette a kötet címszereplőjét az 1945 után kialakuló hatalmi versengésben részt vevő pártok „szabad prédájává”, s lett emléke, politikai múltja „rivalizáló narratívák” tárgya – politikai legitimációs kísérletek eszköze. Bartha ezt a jószerevel napjainkig tartó folyamatot is az életpályához hasonló alapossgal és finom elemzésekkel mutatja be, ami szervesen az előzményekre épül – mégis jól elkülönülő része a könyvnek. Ez a történet azonban már nem Bajcsy-Zsilinszky Endréről szól, hanem az 1945 utáni magyar politikai élet fordulatairól, az azokat formáló erőkről, politikusokról és az őket kiszolgáló vagy velük dacoló történészekről, írókról. Meg az általuk formált emlékezetpolitikáról és emlékezetkultúráról, melynek eszköze a különböző műfajú narratíváktól, a művészeti alkotásokon át az emléktábláig és szervezetek nevének megválasztásáig terjed.

Bartha Ákos olyan művet alkotott, mely tartalmi gazdagsága, szakszerű forráskezelése, meggyőző érvelése okán lett történelmi szakirodalmunk értékes új darabja, valamint azaz teszi igényes megformálása, forrásként is hasznosított illusztrációs anyaga is. A munkában összefoglaltak ismerete megkerülhetetlen lesz a korszak kutatói számára. Közérthető, olvasható stílusa révén pedig minden történelem iránt érdeklődő is élvezettel olvashatja. Szakmai szempontból fontos lenne az esetleges újabb kutatási eredményeket hasznosító, illetve a jelzett hiányokat pótló, bővített kiadás, amit remélhetőleg a kiadó is támogat. A nagyközönség pedig bizonyára szívesen fogadna egy – a lényegét tömören összefoglaló – rövid, népszerű feldolgozást.

Vonyó József

Johanna Gehmacher – Elisa Heinrich – Corinna Oesch
**KÄTHE SCHIRMACHER: AGITATION UND
 AUTOBIOGRAPHISCHE PRAXIS ZWISCHEN RADIKALER
 FRAUENBEWEGUNG UND VÖLKISCHER POLITIK**

Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar 2018. 596 oldal

„Miért tekintenek egy radikális nőmozgalmi aktivistára a nemzetiszocialisták követendő példaként? És miként fordulhat elő, hogy a korszakban, amikor a nők nagy része férjet keres és egyáltalán nem tartja fontosnak azt, amit csinál, valaki doktori címet szerez és karriert épít?” – e kérdéseket Johanna Gehmacher tette fel Käthe Schirmacherről publikált kötetük bemutatóján 2018. május 17-én a bécsi Urania Donausaaljában. Felvetései teljes mértékben illeszkednek azokhoz, amelyek a 2000-es évek nőtörténeti szakirodalmában megfogalmazódtak. (A recenzio szövegében oldalszám nélkül közölt idézetek a könyvbemutatón hangzottak el.)

Az ezredforduló utáni kutatások egyik legfontosabb jellemzője a „régii vagy első nőmozgalom” (*alte oder erste Frauenbewegung*) vezető személyiségeinek újrafelfedezése. E tendencia kiindulópontjaként tekinthetünk Angelika Schaser munkájára Helene Lange és Gertrud Bäumer „politikai életközösségéről” (Eine Politische Lebensgemeinschaft. Köln–Wien–Weimar 2000), továbbá – többek között – Anita Augspurg életrajzára Anna Dünnebieber és Ursule Scheu tollából (Die Rebellion ist eine Frau. München 2002) vagy Corinna Oesch Yella Hertzka-monográfiájára (2014). Az említett biográfiák a korábbiaktól eltérő perspektívákból, a nőmozgalom transznacionális vetületeinek (újra)felfedezéséhez illeszkedve, innovatív társadalom-, kommunikáció- és kultúrtörténeti kérdésselvetések mentén közelítettek a német, illetve osztrák nőjogi aktivisták életútjához. Ebbe a sorba illeszkedik legújabbán a Bécsi Egyetem Modernkori Történeti Intézetében oktató és kutató Johanna Gehmacher, Elisa Heinrich és Corinna Oesch Käthe Schirmacherről (1865 Danzig [Gdańsk] – 1930 Meran) publikált, csaknem 600 oldalas kötete, amely többéves, szisztematikus forrásfeltáró munka eredményeként látott napvilágot 2018-ban.

Schirmacherről halála óta számos írás született. Ez ellentmondásos személyiségéhez kapcsolódóan elsősorban annak tudható be, hogy a radikális nőmozgalomtól a Német Nemzeti Néppártban (Deutschnationale Volkspartei) vállalt képviselőségig hosszú utat tett meg. A róla szóló korábbi művek azonban életútjának csupán egy-egy állomására fókuszáltak: germanisztikai és romanisztikai tanulmányaira, újságírói vagy szépírói karrierjére, az 1914 előtti német és nemzetközi radikális nőmozgalomban betöltött kulcsszerepére, külföldi előadókörútjain aratott szónoki sikereire, az évek előrehaladtával mind jobban mélyülő antiszemizmusára, sovinizmusba hajló nacionalizmusára vagy éppen a nőkkel való intim, minden esetben hosszú ideig tartó élettársi kapcsolataira. Az egyeseket „csodálatra készítő”, másokat „irritáló” Schirmacherre halála után alig tíz évvel „német filozófusként”, „meggyőződéses antiszemitaként és antidemokrataként” hivatkozott Lisa Heiss, egy róla szóló életrajzi munka szerzője. (13.) Neve a második világháború után szinte teljesen feledésbe merült, azonban az 1970-es évek „új vagy második nőmozgalma” (*neue oder zweite Frauenbewegung*) ismételten magával hozta a „Schirmacher-renaisszánszot”.

Gehmacherék az ausztriai Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung által finanszírozott kutatási projektjük elsődleges céljaként nem egyszerűen egy Schirmacher-életrajz elkészítését tűzték ki. Személye sokkal inkább eszközként szolgált a monográfia szerzőinek arra, hogy részletesen elemezzék a korszak német és transznacionális nőmozgalmának konfliktusait, valamint a „gyengébb nem” oktatási, társadalmi, gazdasági és politikai egyenjogú-

ságáért folytatott harcát és az ennek dinamikájában 1918 után bekövetkező változásokat. Schirmacher példájával – aki a doktori cím megszerzését követően a női/nőmozgalmi lapok mellett a német–osztrák és a francia politikai újságírásban is érvényesülni tudott – különösen jól szemléltethették az intézményes nőoktatás kereteinek bővülését, továbbá azt, hogy egy, a korábbiakban szinte kizárólag férfiak által dominált szakma miként nyílt meg fokozatosan előttük. Életútján keresztül több aspektusból nyílt lehetőség a nők első világháborús, hátrországi szerepvállalásának bemutatására, illetőleg a nacionalizmus és a társadalmi nemek közötti összefüggés-rendszerek elemzésére.

A felhasznált forrásbázis tekintetében a szerzők helyzete egyrészt rendkívül kedvező volt, másrészt azonban számos kihívással is szembesültek. Látnunk kell, hogy az első német nőmozgalom szinte kivétel nélkül zsidó gyökerekkel rendelkező – ám vallásukat nem gyakorló – s 1933 után menekülésre (emigrációba) kényszerített vezetőinek nem maradhatott hátra egységes hagyatékuk. A 14 000 levélből, 500 fotóból, valamint összesen 55 naplóból és jegyzetfüzetből álló Schirmacher-hagyaték tehát egyedülállónak számít. Az anyag keletkezéstörténete és többszöri újrendezése ugyanakkor több kutatómódszertani problémát is felvetett, amelyekre a szerzők a fejezetek során visszatérően reflektálnak. Ennek kapcsán a kötet – magyarrá csak nagyon bajosan fordítható – három kulcsfogalma a *Selbstpositionierung*, *Selbstmarkierung* és a *Selbsthistorisierung*. Mindhárom meghatározás Schirmacher azon stratégiáival függ össze, hogy miként kívánta láttatni önmagát az utókor szemében. Az, hogy magát érdekes történelmi személyiségnek tartotta, hagyatékának tudatos kezelésével (*Nachlassbewußtsein*) pedig a későbbi emlékezetét kívánta alapvetően formálni, egyértelműen tetten érhető levélváltásaiban és naplófeljegyzéseiben. Felnőtt életének szinte minden pillanatát dokumentálta: archiválta cikkeit és beszédeit, az ezekhez készített jegyzeteit, továbbá német, angol, valamint francia nyelvű hivatalos és magánlevelezését is. Halála előtt kilenc évvel önéletrajzi regényt adott ki, amely Németországban a korszak népszerű olvasmányává vált.

Schirmacher 63 000 lapból álló hagyatékát – amelyet a Harald Fischer Verlag 2000-ben 2271 mikrofilmkockán tett elérhetővé – röviddel halála előtt a Rostocki Egyetemen helyezte letétbe. „Politikai-irodalmi hagyaték”-ához két megjegyzést fűzött: az egyik szerint az anyag „történelmi és kultúrtörténeti értéket képvisel, amelynek a német tudományt kell szolgálnia” (514.), saját magára pedig a következőképp hivatkozott: „jelentős női jogi aktivista, író, előadó és politikus”. (514.) Mindezek alapján egyértelmű volt számára a forrásanyag jelentősége, biztosra vette, hogy a későbbiekben történészek dolgozzák majd fel.

A szerzők első és legfontosabb feladata tehát a Schirmacher által saját magáról alkotott kép lebontása, illetve személyiségének dekonstruálása volt. E nélkül lehetetlennek bizonyult volna a releváns – és a három szerző mindenkor kutatási területéhez illeszkedő – kérdések megfogalmazása, differenciálása és azok megválaszolása. A forrásokkal kapcsolatban még egy metodológiai problémát kell kiemelni, jelesül azt, hogy a hagyaték fele 1989-ben még teljesen rendezetlen volt. Az újrendezés, valamint a digitalizálás nem őrizte meg a dokumentumok eredeti sorrendjét, sőt Gehmacherék esetenként azt sem tudhatták biztosan, hogy a filmkockákon olvasható jegyzetek Schirmachertől vagy a rostocki egyetem levéltárosaitól származnak-e. (517.) Az azonban véleményem szerint nem feltétlenül interpretálható „szokatlan tényként” (516.), hogy a női jogi aktivisták kimenő leveleiket is archiválták. E gyakorlat korántsem tekinthető nőmozgalmi sajátosságnak, a jelenség egyébként az osztrák–magyar polgári-liberális, feminista mozgalom vezető személyiségei körében, Schwimmer Rózsánál vagy Auguste Fickertnél is megfigyelhető. Megjegyzendő, hogy a három történész a Schirmacher-hagyatékon kívül osztrák, német, francia, svájci levéltárakból származó anyagokat is áttekintett, amelyek jobbára a Schirmacherrel kapcsolatban álló aktivisták személyi hagyatékai, továbbá egyesületi iratok voltak.

Gehmacher, Heinrich és Oesch munkamódszereiket a bevezetésben és a záró fejezetben tárgyalják részletesebben. Többször hangsúlyozzák, hogy egy életrajz elkészítése minden esetben tényleges és/vagy „virtuális együttműködés”-en, azaz kommunikáción alapszik, már csak azért is, mert nem hagyhatók figyelmen kívül az adott személyről készült korábbi biográfiák sem. A hagyaték feldolgozásánál és a kötet elkészítésénél Liz Stanley feminista (ön)életrajzírással kapcsolatos elméleti keretére, valamint Sigrid Weigelnek az életrajzíráshoz köthető irodalomtudományi koncepcióira támaszkodtak. A Schirmacher-hagyatékban található folyóiratcikket, leveleket, naplórészleteket, előadásvázlatokat, politikai felhívásokat, tudományos írásokat, broszúrákat, verseket, irodalmi műveket és színházi darabokat interdiszciplináris metodológia alapján elemezték. A diskurzus analízis mellett segítségül hívták a kommunikációtudományt, a hálózatkutatást, de merítettek az oktatástörténet és a társadalmi mozgalmak fejlődését vizsgáló kutatások módszereiből is.

A szerzők célja korántsem az volt, hogy Schirmacher életét kronologikusan dolgozzák fel. „Nem egyetlen történetet” mesélnek el a műben, hanem különböző perspektívákat tárnak fel és lehetséges konstellációkat rekonstruálnak, amelyek mentén még sok tekintetben további kutatások szükségesek. A fejezetek során azokra a helyszínekre (*Arenen*) helyezték a hangsúlyt, amelyek Schirmacher életét és munkásságát meghatározták, s amelyek között hosszú éveken át meglepően eredményesen egyensúlyozott. A rövid bevezetőt (13–36.) követően egy jómódú, liberális kereskedőcsaládba született fiatal nőt látunk magunk előtt, aki éveken át küzdött azért, hogy egyeteme(ke)n tanulhasson, majd a német nők között az egyik elsőként doktori fokozatot szerezhesen. Ezután íróként és publicistaként ábrázolják, aki mind intenzívebben kötelezte el magát a női jogokért folytatott harc mellett, s előadásain termeket töltött meg hallgatósággal. (37–158.) A harmadik rész (159–282.) Schirmacher családi kapcsolataiba és a nőkhöz való intim viszonyulásaiba enged bepillantást, majd pedig azok a politikai színterek elevenednek meg az olvasó előtt, amelyekben élete során aktivizálta magát. A nőmozgalom (283–416.) és a nacionalizmus küzdőtereit (417–512.) a szerzők a következőképpen veszik nagytító alá: egyrészt vázolják azon folyamat legfontosabb pontjait, amely Schirmachert a nőmozgalom radikális irányzatától a mérsékelt, majd pedig szélsőjobboldali politika felé vezették 1913 után, illetve azt, hogy miként változtak a női munkával, választójoggal és a prostitúcióval kapcsolatos nézetei. Míg kortársai ezt törésként (*Bruch*) értelmezték, addig Gehmacherék a változás folyamatára fektették a hangsúlyt. A szerzők záró reflexiói (513–528.) után egy rendkívül részletes függelék található a kötet végén (529–596.), amelyben Schirmacher tartózkodási- és lakhelyeit, valamint utazásai/előadó körútjai célpontjait követhetjük végig gyermekkorától haláláig. Ez azonban jóval több egy itineráriumnál, hiszen képet kaphatunk arról is, hogy mely németországi, nyugat-európai és észak-amerikai városban, pontosan mely egyesületek munkájában vett részt, kikkel épített ki lazább vagy szorosabb kollegiális, illetve baráti kapcsolatokat. A kötet végén egy *Virtuális konferencia* (*Virtuelle Konferenz*) című fejezet is helyet kapott (584–585.), amelyben azon történészek munkáit tüntették fel, akik az 1970-es évek óta Schirmacherrel foglalkoztak.

A szerzők záró gondolataik közt az életrajzírás metodológiájának kritikájára is kitértek, az ezzel kapcsolatos nézeteiket pedig különböző (poszt)feminista elméleteken keresztül interpretálták. Biztosak lehetünk azonban abban, hogy Gehmacher, Heinrich és Oesch monográfiája a közép-európai női történeti kutatásokban – beleértve természetesen Magyarországot is – mértékadó lesz. Ennek oka az alkalmazott módszertan és a kutatói kérdések mellett az, hogy még a 2020-as évek kezdetén is számos olyan nő életrajzának feldolgozása várta magára, akik az első világháború előtt csatlakoztak a nőmozgalomhoz. Magyarország vonatkozásában ezzel kapcsolatban az rajzolódik ki, hogy a női történetírás a rendszerváltást követő rövid felívelését és néhány örvendetes újabb publikációt leszámítva továbbra is elhanyagolt kutatási terület,

holott a nagyvilágban láthatóan az egyik vezető diskurzus évtizedek óta. Míg a nőmozgalom vezető aktivistáinak életrajzai a nemzetközi tudományos és tudománynépszerűsítő irodalom – nyugodtan mondhatjuk – slágertémái, addig róluk a hazai történetírás méltánytalanul megfeledezett, hiszen néhány rövid íráson, lexikonszócikken kívül nem olvashatunk róluk. Ezek pedig sok esetben sajnos az alapvető tévedésektől sem mentesek.

A magyar historiográfia számára a szóban forgó kötet tehát több szempontból is útmutató lehet: egyrészt felhívja a nőtörténészek és a társadalomtudósok figyelmét a női életutak monografikus igényű feldolgozásának elodázhatatlanságára, másrészt pedig a biográfiai metodológia területén alkalmazott innovációk átültetésére. Bár többen hangsúlyozták az elmúlt évtizedekben, hogy a nők a családi hagyatékokon kívül alig hagytak nyomot a levéltárak polcain, e megállapítás sok esetben jelentős árnyalásra szorul, hiszen több nőmozgalmi aktivista levelezése és naplója maradt ránk, ezen kívül pedig jelentős forrásbázist képeznek az egyesületi iratok is. Adósságaink törlesztésére kiváló lehetőséget nyújt például a Gehmacherék kötetében is többször feltűnő Schwimmer Rózsa, akit e helyütt azért emelek ki, mert Schirmacherhez hasonló stratégiákat alkalmazott hagyatéka archiválása során. Ennek eredménye egy több mint 600 dobozból álló kollekció, amelynek szisztematikus feltárása a közelmúltban vette kezdetét.

Czeferner Dóra

Popély Gyula

FELVIDÉK 1929–1939

A második évtized csehszlovák uralom alatt

Magyar Napló, Bp. 2017. 887. oldal

Örömmel és érdeklődéssel vettem kezembe Popély Gyula vaskos, keménykötésű, izléses kiállítású könyvét, a szerző négy részesre tervezett Felvidék-sorozatának immár harmadik kötetét (1. rész: Felvidék 1914–1920. Bp. 2010.; 2. rész: Felvidék 1918–1928. Bp. 2014.). Egy ilyen munka megjelenése azért is fontos, mert a levéltári források csak a rendszerváltás után váltak hozzáférhetővé, így a felvidéki magyarság kisebbségi története még koránt sincs teljesen feldolgozva e korszakra vonatkozóan.

A szerző a Károli Gáspár Egyetem professzora, az MTA doktora. Kutatási területe a felvidéki magyarság 1914 és 1945 közötti története, kiválóan ismeri a rendelkezésre álló forrásanyagot, valamint a szakirodalom legújabb és korábbi anyagait. Mindezen tudását jól használja legújabb könyvében is, bár meg kell jegyeznem, hogy nem tud szabadulni a sérelmi politika csapdájából. A könyvből érződik a szerző Csehszlovákiával és annak kisebbségi politikájával szembeni ellenszenvé, ez az attitűd pedig veszélyezteti a történeti objektivitást.

A tárgyalt munka a történelmi Magyarországtól 1918 után elszakított és Csehszlovákiához csatolt északi területek magyar lakosságának történetét dolgozza fel az 1929-es évtől a köztársaság 1939-es márciusában bekövetkezett felbomlásáig. Bemutatja Csehszlovákia bel- és külpolitikai helyzetét a jelzett időszakban, és ezen túlmenően tárgyalja a csehszlovákiai magyar kisebbség politikai, gazdasági és kulturális téren kifejtett önvédelmi harcát is. Érintőlegesen kitér a cseh és a szlovák viszony alakulására, összességében alapos, árnyalt, egyben kritikus képet festve a Tomáš Garrigue Masaryk és Eduard Beneš által megalkotott csehszlovák nemzetiségi

politikáról. A szerző célja, hogy támpontot nyújtson a mélyebb elemzésekhez, vagyis további kutatásokra sarkallja a kollégákat.

Mondanivalóját Popély világosan, de igen hosszan fogalmazta meg, hiszen a kötet 11 fő fejezetre tagolódik (az epilóguson kívül) és több mint 800 oldal. Bár a könyv időrendi határa mindössze tíz év, mégis mozgalmas képet láthatunk a kisebbségbe kényszerült magyarok életéről, tevékenységéről. A bevezetőben a szerző kifejti, hogy Károlyi Mihály kormányának 1918 őszén nem lett volna szabad feladnia az észak-magyarországi területeket komolyabb ellenállás nélkül. Állításával egyet kell értenem, hiszen a nemzeti önvédelemnek idővel lehetnek volna eredményei, akár a fegyveres ellenállás, akár a népszavazás révén. A magyar történészeket megosztja ez a kérdés, ami további vitákhoz vezethet. Popély jól mutat rá arra is, hogy Trianon után a magyar etnikai területek vegyes területté változtak a Felvidéken, amit a magyar lakosság egy részének Magyarországra vándorlásával, a cseh és szlovák telepések betelepítésével, illetve a csehszlovákiai iskolarendszer megerősödésével magyarázhatunk. A kötet azon megállapítása, miszerint Csehszlovákia az 1938–1939 közötti időszakban Európa beteg embere volt, felbomlása pedig, melyhez a végső kegyelemdőfést Berlinből kapta meg, törvényszerűnek tekinthető (10.), a szlovák és cseh történészek rosszallását válthatja ki. A szerző ezen állítását mindazonáltal magam is osztom, azzal a kitétellel, hogy ha a nagyhatalmi és nemzetközi politikai nyomás nem nehezedett volna a csehszlovák vezetésre, a felbomlás tovább tartott volna. A szlovák történészek számára a könyv címe, *Felvidék* megnevezés is kérdéses lehet, mivel a kifejezés a két háború közötti revíziós magyar politikára emlékeztetheti őket, jóllehet Magyarországon a terület nevét csak földrajzi fogalomként kezelik. Ennek ellenére a szlovák kollégák számára a mai napig kellemetlen hangzása van e megnevezésnek, amit a szakmai konferenciákon gyakran szóvá is tesznek.

A könyv első négy fejezetéből, mely az 1929 és 1937 közötti időkkel foglalkozik, jól nyomon követhetjük az Egyesült Országos Keresztényszocialista Párt és a Magyar Nemzeti Párt egyesülésének előzményeit. A két párt egyesítésére irányuló törekvések végigkísérték a csehszlovákiai magyar politika két háború közötti történetét, jóllehet a fúzióra csak 1936-ban került sor. Popély bemutatja ennek okait, beleértve annak előzményeit, ahogyan Esterházy János az egyesült új párt élére került. A szerző rámutat arra a tényre, hogy az 1930-as évektől a magyar kormány a kisebbségvédelmet alárendelte a revízió kérdésének. A teljes revízió azonban csak alkupozíció volt, realitást az etnikai alapú revízióban láttak. A kötet e részeiben az olvasó elmerülhet a kisebbségpolitika csehszlovákiai ügyeiben és annak szakirodalmában.

Az ötödik, hatodik, hetedik fejezet az 1938-as évvel foglalkozik, részletesen bemutatva a felvidéki magyarság követeléseit, Csehszlovákia belső viszonyait, valamint Lord Runciman tevékenységét is, aki nemcsak az ottani németiség képviselőivel, de Esterházy Jánossal is tárgyalt a magyar kisebbségi kérdés megoldásáról. A hatodik fejezet legizgalmasabb részei a müncheni rendezést, a magyar diplomácia aktivitását, a felvidéki magyarok helyzetét és várakozását, illetve a komáromi tárgyalások (1938. október 9–13.) menetét és kudarcát elemzi. Megtudhatjuk, hogy a magyar kormány és a magyar kisebbségi vezetők hogyan próbálták elérni, hogy a müncheni konferencián a német kérdés mellett a magyar ügyet is rendezzék. A cél érdekében sokrétű tárgyalásokat folytattak csehszlovákiai magyar, illetve külföldi politikusokkal és diplomátákkal. A csehszlovák külpolitika pedig mindent elkövetett (még hozzá sikerrel), hogy a két kérdést semmiképpen se kezeljék egyformán és ne essenek azok azonos elbírálás alá. Mindeközben a magyar kisebbség érdeke éppen az lett volna, hogy a csehszlovák kisebbségek helyzetét a nagyhatalmak egységes elvek szerint és egyszerre oldják meg. A magyar és a lengyel kisebbséggel a nagyhatalmak csak a müncheni egyezmény jegyzőkönyvének záradékában foglalkoztak, az ügy megoldását a felek közt három hónapon belül lezárandó kétoldalú megegyezésekre bízva. A komáromi tárgyalásokkal kapcsolatosan újdonságok is előkerülnek a kötetben, például

Rudolf Viest tábornoknak, a Szlovák Nemzeti Felkelés későbbi vezetőjének visszaemlékezései, aki maga is részt vett a tárgyalásokon. Viest szerint Jozef Tiso taktikája Komáromban kimerült az állandó halogatásban és a magyar delegáció javaslatainak visszautasításában, ami miatt a tábornok tehetetlenül érezte magát a tárgyalásokon. Viest tábornok egyetértett azzal a magyar történészek által tényként kezelt meggyőződéssel, hogy az idő rövidsége miatt Tisóék nagyon felkészületlenek voltak. Mindezzel kapcsolatosan meg kell jegyeznem: ha kétoldalú megegyezés jött volna létre Komáromban (esetleg kisebb visszakapott területekkel), a későbbi béketárgyalásokon jobb eséllyel lehetett volna védeni a magyar területeket.

A hetedik fejezetben a szerző kifejti, hogy az első bécsi döntés néprajzi alapon biztosított revíziós siker volt, s csupán a második világháború lefolyása és végeredménye, illetve Magyarország vesztes oldalra állása pecsételte meg e területek sorsát. A nyolcadik és a tizenegyedik fejezetek között Popély a kisebbségben élő magyarok helyzetét mutatja be Szlovákiában, valamint a szlovák–magyar viszony alakulását elemzi 1939 márciusáig, részletesen tárgyalva a szlovák autonómia és a szlovák államjogi függetlenség felé vezető utat. A kilencedik fejezet a kisebbségi magyar iskolaiügy kérdéseit boncolgatja, a tizedik pedig a Népszövetségben tárgyalta magyar kisebbségi kérdéseket elemzi. Az utolsó fejezet Kárpátalja kérdésén és a terület sorsának alakulását mutatja be. Popély Gyula könyve végén – kis élccel – egy érdekességre is rámutat: az európai történelemben ugyanis nincs arra példa, hogy egy szuverén állam feje aláírásával hozzájárult volna saját országa felszámolásához. 1939. március 15-én Emil Hácha köztársasági elnök mégis ezt tette, még ha német nyomásra cselekedett is. A helyzet akkori megítélése kapcsán Ladislav Karol Feierabend cseh miniszter az emlékirataiban megjegyzi: nem gondolták, hogy protektorátusi státust kapnak, legalább egy afféle önálló államban reménykedtek, mint amilyen a szlovákoké lett. (Politické vzpomínky I. Brno 1994. 150.)

A könyv egyik fontos erénye, hogy sok részkérdésre találunk benne választ, olyan ismeretekhez jutva, amelyek segítenek megérteni az 1918 óta kialakult és folyamatosan változó magyar kisebbségi helyzetet Csehszlovákiában, majd Szlovákiában. Popély Gyula könyve jó kalauza mindazoknak, akik a csehszlovákiai magyarság nemzetiségi történetét kívánják egészében vagy egy-egy összefüggésében megismerni. A munka ugyanakkor nem csupán kisebbségtörténeti összefoglaló, hanem Csehszlovákia nemzetiségpolitikai elemzését is kínálja (főként a kisebbségi magyarsággal kapcsolatos konfliktusokra, döntési helyzetekre, alternatívákra koncentráva). Kritikus elemzést ad Csehszlovákia és Magyarország történetéről, ugyanakkor nem feledkezik meg a kisebbségek saját felelősségéről sem. A szerző kicsit szomorkásan jegyzi meg ennek kapcsán, hogy a mostani szlovákiai magyar politikusok nem tanulnak a múltból, illetve „a kíméletlen nemzeti önvédelem helyett előnyben részesítik a lomha és petyhüdt megalkuvást”. (11.) A másik oldalról, Beneš politikájának kritikájaként felveti, hogy 1919–1920-ban vagy 1938–1939-ben a cseh vezetők hallani sem akartak a népszavazásról, mivel ha az megtörténik, teljesen másképpen alakította volna a Magyarországgal kapcsolatos területi követeléseiket. Tényként állapíthatjuk meg, hogy a soknemzetiségű Csehszlovákiába akarataik ellenére kerültek a nemzetiségek, így idővel a legfontosabb politikai célkitűzésük csakis az onnan való szabadulás lehetett. Emiatt a két háború közötti prágai kormányok majdnem végig harcban álltak az ország nemzeti kisebbségeivel, beleértve az államalkotó szlovákságot is. Beneš a versailles-i békerendszer öröknek és megváltoztathatatatlannak képzelte. Popély szerint „a nemzetiségi összetételben és geopolitikailag életképtelennek bizonyuló csehszlovák államot voltaképpen maga a történelem logikája zúzta szét. Az ingatag államalakulatnak már az első komoly külső fenyegetésre kiütközött valamennyi belső gyengesége.” (829.) Beneš politikájának másik hibája, s ezzel magam is egyetértek, hogy az 1930-as években a csehszlovák külpolitika nem ismerte fel a megerősödő Németország veszélyét, továbbra is bízott saját katonai erejében és kiépített erőrendszereiben, valamint a szövetséges nagyhatalmak támogatásában. Beneš nem volt képes

a megbékélésre köztársasága nemzeti kisebbségeivel és azok anyanemzeteivel, amivel Hitler erősödését és térhódítását segítette elő.

Popély Gyula alapvető és fontos könyvet írt, amely e téma iránt érdeklődő kutatók számára megkerülhetetlen hivatkozási pont lesz. A munka nagyban hozzájárul a szomszéd népek és a kisebbségi sorba került határon túli magyarok sorsáról, politikai lehetőségeiről, múltjáról és kultúrájáról alkotott képünk bővítéséhez. Ám minden tudományos mű akkor tölti be jól a szerepét, ha nem kizárólag lezárt ismereteket ad, nem megkérdőjelezhetetlen állításokat fogalmaz meg, hanem további gondolkodásra, kutatásokra indítja az olvasót, vagyis kérdéseket vet fel az érdeklődőkben. E munkának külön érdeme, hogy olyan alternatívákat is megvizsgál, melyek hozzásegítenek az események összefüggéseinek megértéséhez, s árnyalttá teszik a történelmi folyamatokról kialakult képet. A csehszlovák demokráciáról is cizelláltabb képet kapunk, valamint megtudhatjuk, hogy a magyar kisebbséget ért sérelmek jelentősebbek voltak, mint eddig gondoltuk, jóllehet, összehasonlítva a Magyarországgal határos más országokkal, a magyar kisebbségnek még mindig Csehszlovákiában volt a legjobb a helyzete.

Az olvasó eligazodását segíti, hogy a kötet elején és végén is térkép található az 1930-as és az 1938-as határokkal. A könyv végén helység- és névmutató is helyet kapott, de láthatjuk a korabeli jelentősebb politikusok arcképeit is. Előfordulnak ugyan a könyvben ismétlődő gondolatok és információk, amit érdemes lett volna kiküszöbölni, de ez inkább szerkesztési kérdés, az összkép értékét nem csökkenti. Popély könyvének kiadásával komoly lépést tettünk előre a magyar, a szlovák és a cseh nép közös történelmének megismerése felé.

Janek István

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Buzgó Gábor PhD-hallgató

DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen

Czeferner Dóra tudományos segédmunkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Egry Gábor az MTA doktora, főigazgató

Politikatörténeti Intézet, Budapest

Horváth Illés doktorjelölt

PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs

Izsák Anikó Borbála fiatal kutató

Politikatörténeti Intézet, Budapest

Janek István PhD, tudományos munkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Nagy Balázs PhD, egyetemi docens

ELTE BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Nagy Levente az MTA doktora, egyetemi docens

ELTE BTK Romanisztikai Intézet, Budapest

Neumann Tibor PhD, tudományos főmunkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Solymosi József PhD, kirendeltségvezető
HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Hadtörténelmi Levéltár Bécsi
Kirendeltsége, Bécs

Székeley Tamás tudományos munkatárs
Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung, Marburg

Veszprémy László az MTA doktora, igazgató
HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Hadtörténeti Intézet, Budapest

Vitári Zsolt PhD, egyetemi docens
PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs

Vonyó József az MTA doktora, c. egyetemi tanár
PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

THE TURNING POINTS OF HUNGARIAN STATEHOOD

- Tamás Székely*: Compromise as a Security Issue. The Age of Dualism from the Perspective of Historical Security Studies.....5
- Gábor Egry – Anikó Borbála Izsák*: Communal debts and the change of sovereignty in the Banat and Sătmăr regions 37
- Gábor Buzgó*: Nagyléta and the Border Problems. Social and Economic Changes in a Village in Bihar County after Trianon.....69

ARTICLES

- Tibor Neumann*: Election of the *Alispán* in Late Medieval Hungary 99
- Zsolt Vitári*: The Beginnings of the “German Youth” in Hungary. Authorization, Legalization, State Control..... 135

PAPER

- Illés Horváth*: Representation and Piety. The Obsequies of “Saint” Sigismund of Luxemburg at Várad and his Remembrance 177

IN MEMORIAM

- János Bak (1929–2020) (*Balázs Nagy*)..... 197

BOOK REVIEWS

- János M. Bak – Géza Pálffy*: Crown and Coronation in Hungary 1000–1916 A.D. (*László Veszprémy*) 203
- Ovidiu-Victor Olar*: La Boutique de Théophile. Les relations du patriarche de Constantinople Kyrillos Loukaris (1570–1638) avec la Réforme (*Levente Nagy*)..... 206

Hermann Róbert (vál., s. a. r.): Görgei Artúr válogatott írásai. Értekezések, vitairatok, cikkek, interjúk 1848–1915 (<i>József Solymosi</i>)	209
<i>Bartha Ákos</i> : Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet (<i>József Vonyó</i>)	211
<i>Johanna Gehmacher – Elisa Heinrich – Corinna Oesch</i> : Käthe Schirmacher: Agitation und autobiographische Praxis zwischen radikaler Frauenbewegung und völkischer Politik (<i>Dóra Czeferner</i>)	215
<i>Popély Gyula</i> : Felvidék 1929–1939. A második évtized csehszlovák uralom alatt (<i>István Janek</i>).....	218
 AUTHORS OF THIS ISSUE	 223